

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Робітничий клас Української РСР в період розвинутого соціалізму
- Створення і розвиток партійних органів пропаганди (1920—1941 рр.)
- Перша пролетарська організація в Росії
- Відбір фактів при історичному дослідженні в світлі ленінської теорії пізнання

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. В. Е. Романцов. Рабочий класс Украинской ССР в период развитого социализма. Ю. В. Бабко, М. Г. Безпалко. Создание и развитие партийных органов пропаганды (1920—1941 гг.). К 100-летию «Южнороссийского союза рабочих». А. К. Волощенко, О. А. Парасунько. Первая пролетарская организация в России. Методология и методика исторических исследований. В. И. Стрельский. Отбор фактов при историческом исследовании в свете ленинской теории познания. Сообщения. 30-летие Победы Советского Союза в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг. Н. Ф. Вилков. Коммунистическая партия — организатор массовой подготовки боевых резервов для фронта. Д. Н. Ключенко. Боевое содружество войск с партизанами и подпольщиками при освобождении Правобережной Украины. С. Я. Елисаветский. Участие иммигрантов во французском движении Сопротивления (1943 г.). Из истории народов братских стран социализма. С. В. Виднянский. Руководящая и организующая роль КПЧ в консолидации профсоюзного движения Чехословакии (апрель 1969 г.— июнь 1972 г.). Р. Д. Кайда. Социально-экономические последствия социалистической индустриализации в Польской Народной Республике (1950—1955 гг.). Г. И. Чернявский. Крах заговора русских белогвардейцев в Болгарии. *** Г. Я. Буртяк. Печать, радио, телевидение и совершенствование партийной информации в годы восьмой пятилетки (На материалах Украинской ССР). С. Т. Василенко, И. М. Горват. Осуществление ленинского кооперативного плана на Закарпатье. И. Г. Шулга. Из истории экономических связей Украины с Молдавией во второй половине XVIII ст. Заметки. В помощь преподавателю истории. Охрана и использование памятников истории и культуры. Воспоминания. Наш календарь. Критика и библиография. Хроника и информация.

CONTENTS

Articles. B. E. Romantsov. Working Class of the Ukrainian SSR in the Period of Developed Socialism. Yu. V. Babko, M. G. Bezpalko. Creation and Development of Party Organs of Propaganda (1920—1941). On the Centenary of the "Yuzhnorossiiskiy Soyuz Rabochikh" ("South-Russian League of Workers"). A. K. Voloshchenko, O. A. Parasun'ko. The First Proletarian Organization in Russia. Methodology and Methods of Historical Investigations. V. I. Strel'sky. Selection of Facts During Historical Study in the Light of Lenin's Theory of Knowledge. Communications. The 30th Anniversary of Victory of the Soviet Union in the Great Patriotic War of 1941—1945. N. F. Vilkov. The Communist Party—an Organizer of Mass Preparation of Fighting Reserves for the Front. D. N. Klyuenko. Fighting Cooperation of Troops with Partisans and Members of Secret Organizations During Liberation of the Right-Bank Ukraine. S. Ya. Elisavetsky. Participation of Immigrants in the French Resistance Movement (1943). From the History of Peoples of the Fraternal Socialist Countries. S. V. Vidnyanski. Leading and Organizing Role of the Communist Party of Czechoslovakia in the Process of Trade-Union Movement Consolidation in Czechoslovakia (April, 1969—June, 1972). P. D. Kaida. Socio-economic Consequences of Socialist Industrialization in the Polish People's Republic (1950—1955). G. I. Chernyavsky. Failure of Russian White Guards in Bulgaria. *** G. Ya. Burtyak. Press, Radio, Television and Perfection of Party Information in the Years of the Eighth Five-Year Plan (Based on Materials of the Ukrainian SSR). S. T. Vasilenko, I. M. Gorvat. Realization of Lenin's Cooperative Plan in Transcarpathia. I. G. Shulga. From the History of Economic Relations of the Ukraine and Moldavia in the 2nd Half of the 18th Century. Notes. Aid to the Teacher of History. Protection and Use of Monument of History and Culture. Reminiscences. Our Calendar. Criticism and Bibliography. News Items and Information.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 6 (171)

ЧЕРВЕНЬ

1975

РІК ВИДАННЯ
ВІСІМНАДЦЯТИЙ
Журнал заснований
у липні 1957 р.
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

З М І С Т

СТАТТІ

- В. О. Романцов — Робітничий клас Української РСР в період розвинутого соціалізму 3
Ю. В. Бабко, М. Г. Безпалко — Створення і розвиток партійних органів пропаганди (1920—1941 рр.) 15

До 100-річчя «Південноросійського союзу робітників»

- А. К. Волощенко, О. А. Парасунько — Перша пролетарська організація в Росії 25

Методологія та методика історичних досліджень

- В. І. Стрельський — Відбір фактів при історичному дослідженні в світлі лєнінської теорії пізнання 37

ПОВІДОМЛЕННЯ

30-річчя Перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.

- М. Ф. Вилков — Комуністична партія — організатор масової підготовки бойових резервів для фронту 45
Д. М. Кляуєнко (Кіровоград) — Бойова співдружність військ з партизанами і підпільниками при визволенні Правобережної України 52
С. Я. Єлісаветський — Участь іммігрантів у французькому русі Опору (1943 р.) 59

З історії народів братніх країн соціалізму

- С. Б. Віднянський — Керівна і організуюча роль КПЧ в консолідації профспілкового руху Чехословаччини (квітень 1969 р. — червень 1972 р.) 69
Р. Д. Кайда (Суми) — Соціально-економічні наслідки соціалістичної індустріалізації в Польській Народній Республіці (1950—1955 рр.) 77
Г. П. Чернявський (Харків) — Крах змови російських білогвардійців у Болгарії 81

* * *

- Г. Я. Буртяк (Вінниця) — Преса, радіо, телебачення й удосконалення партійної інформації в роки восьмої п'ятирічки (На матеріалах Української РСР) 88
С. Т. Василенко (Ужгород), І. М. Горват (Ужгород) — Здійснення лєнінського кооперативного плану на Закарпатті 94
І. Г. Шульга (Вінниця) — З історії економічних зв'язків України з Молдавією у другій половині XVIII ст. 99

ЗАМІТКИ

- Ю. Г. Романюк — Організаційне зміцнення первинних парторганізацій установ Академії наук УРСР в роки восьмої п'ятирічки 103
- Л. В. Привалова (*Одеса*) — Діяльність парторганізацій профтехучилищ України по вихованню учнів на прикладі життя і діяльності В. І. Леніна (1966—1971 рр.) 106
- Г. І. Божко (*Ворошиловград*) — Діяльність партійних організацій Донбасу по розвитку трудової активності гірників (1946—1950 рр.) 110
- В. К. Гура — Солідарність Марокко з боротьбою інших арабських народів проти ізраїльської агресії 114

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Г. М. Окладной (*Харків*), І. Ю. Черномаз (*Харків*) — З досвіду роботи опорної кафедри історії КПРС Харківського університету 118

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

- В. І. Акуленко — Врятування Радянською Армією історичних пам'яток країн Центральної і Південно-Східної Європи 123

СПОГАДИ

- В. О. Войцехович — Фронт на Поліссі (*Закінчення*) 127

НАШ КАЛЕНДАР

- П. М. Богущ (*Нікополь*), В. І. Резнік (*Нікополь*), В. І. Ярков (*Нікополь*) — До 70-річчя повстання на броненосці «Потьомкін» 135

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- М. Б. Погребінський — Исторический опыт КПСС в строительстве социализма и коммунизма и его международное значение 138
- А. Ф. Юденков (*Москва*) — А. Й. Залескі. Дорогами партизанской Беларуси 140
- Ю. А. Горбань, С. М. Клапчук — Г. І. Терещенко. Організаторська діяльність Комуністичної партії по підготовці робітничих кадрів на Україні 141
- Х. С. Гуревич (*Москва*) — Б. С. Итенберг. Южнороссийский Союз рабочих. Возникновение и деятельность 143
- П. Ф. Решодько (*Ворошиловград*) — В. М. Чуприна. Більшовики України у боротьбі за трудяще селянство (березень 1917—лютий 1918 рр.) 145
- Я. С. Хонігсман (*Тернопіль*) — Г. Іванський. Виникнення та діяльність Союзу пролетаріату міст і сіл 147
- П. Ф. Лаптіп (*Кам'янець-Побільський*) — Е. В. Гутнова. Историография истории средних веков (середины XIX в.—1917 г.) 148

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Відзначення 30-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні

- В. П. Булкіна — Республіканська науково-теоретична конференція 150
- В. В. Волинець — Міжвузівська наукова конференція 152
- А. С. Василенко — Республіканська рада працівників музеїв з приводу висвітлення подвигу радянського народу у Великій Вітчизняній війні 153

* * *

- І. В. Хміль — Загальні збори Академії наук Української РСР 155
- С. С. Гермаківський — Загальні збори Відділення економіки, історії, філософії та права АН УРСР 156
- В. І. Нагайчук — Премія імені Д. З. Мануїльського за книгу «У боротьбі за ліквідацію колоніалізму» 158
- В. І. Червінський, Т. С. Першина — Захист докторських дисертацій 158
- Віктор Андрійович Жебокрицький 160

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П. М. Калениченко (головний редактор), Ю. В. Бабко, В. К. Василенко, М. Р. Доній, В. О. Замлинський (заст. головного редактора), М. В. Коваль (заст. головного редактора), І. П. Кожукало, М. Ф. Котляр, М. І. Крячок, М. Н. Лещенко, А. В. Санцевич, В. А. Чирко, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар В. І. Кузнецов

Адреса редакції: 252001, Київ, 1, вул. Кірова, 4.

Статті

В. О. РОМАНЦОВ

РОБІТНИЧИЙ КЛАС УКРАЇНСЬКОЇ РСР В ПЕРІОД РОЗВИНУТОГО СОЦІАЛІЗМУ

Комуністична партія Радянського Союзу, спираючись на марксистсько-ленінське вчення і використовуючи досвід побудови нового суспільства в нашій країні та в інших країнах соціалістичної співдружності, збагачує теорію наукового комунізму положеннями, які прокладають шлях нашому народові до світлого майбутнього. Одним з важливих питань, розроблених КПРС, є висновок про дальше зростання провідної ролі робітничого класу на сучасному етапі боротьби за комунізм.

В Тезах ЦК КПРС до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції підкреслюється, що **«робітничий клас — провідна творча сила нового суспільства. Півстоліття життя нашої держави підтвердило найважливіше положення марксизму-ленізму про велику історичну місію робітничого класу. ... Зв'язаний з індустрією, найважливішою матеріальною основою соціалістичного суспільства, будучи найбільш передовою і організованою силою, робітничий клас здійснює свою керівну роль і в період будівництва комунізму»**¹.

У процесі побудови розвинутого соціалістичного суспільства, коли безпосередньо створюється матеріально-технічна база комунізму на основі прискорених темпів науково-технічного прогресу, в СРСР на ще вищій ступінь підноситься провідна роль робітничого класу. Виходячи з цього об'єктивного положення, в матеріалах XXIV з'їзду КПРС підкреслюється, що **«зусилля партії і далі будуть спрямовані на те, щоб вплив робітничого класу в усіх сферах життя нашого суспільства зростав і зміцнювався, щоб його активність та ініціатива давали ще плодотворніші результати»**².

Внесок робітничого класу в розвиток продуктивних сил та вдосконалення виробничих відносин значною мірою пов'язаний з глибинними соціальними процесами в ньому, дослідження яких становить один з важливих аспектів проблеми історії робітничого класу Радянського Союзу в цілому.

В умовах соціалізму зміни у складі робітничого класу підпорядковані об'єктивним закономірностям і зумовлені зростанням його провідної ролі в усіх галузях економічного і суспільно-політичного життя

¹ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова Пленуму ЦК КПРС. Тези ЦК КПРС, К., 1967, стор. 35.

² Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 84.

в ході будівництва нового ладу. У Звітній доповіді Центрального Комітету партії XXIV з'їздові КПРС підкреслюється: «...Місце робітничого класу в соціалістичному суспільстві визначається не тільки його чисельністю, яка може змінюватися залежно від розвитку економіки, від темпів науково-технічної революції. ... Провідна роль робітничого класу як будівника комунізму зміцнюється в міру того, як зростають його загальна культура, освіченість, його політична активність. ... Все більше стає у нас тепер робітників, які досконало оволоділи своєю професією, які, вже маючи середню освіту, продовжують вчитись, освоюють передові досягнення науки і культури»³.

На сучасному етапі дальшого розвитку набувають не тільки загальні закономірності змін у складі робітничого класу, які визначилися ще в попередні роки, а й нові тенденції, що виникли в цей період.

Гігантські темпи розвитку економіки Радянського Союзу становлять об'єктивну основу зростання загальної чисельності робітничого класу країни. Протягом 1960—1973 рр. з 45,9 млн. чол. вона збільшилася майже до 68,8 млн. Отже, як і в попередній період, однією з головних закономірностей у розвитку робітничого класу є його швидке зростання, яке значно випереджає приріст населення СРСР. Так, за вказані роки частка робітничого класу підвищилася з 21,6% до 27,4%⁴. Збільшення чисельності цієї провідної сили у складі населення — важлива закономірність і в розвитку суспільства повної соціальної єдності.

У прискоренні темпів будівництва матеріально-технічної бази комунізму неабияке значення має ефективне використання неосяжних природних багатств Радянського Союзу. Під керівництвом КПРС з цією метою втілюються в життя грандіозні плани розміщення матеріального виробництва, розподіл і перерозподіл трудових ресурсів у масштабі всієї країни.

У 50-ті роки великим подвигом радянського народу стало освоєння цілинних і перелогових земель. В наступний період, особливо після XXIII і XXIV з'їздів КПРС, уся країна розгорнула боротьбу за оволодіння величезними природними ресурсами Західного Сибіру, Забайкалля, Далекого Сходу.

Спрямовуючи невичерпну енергію трудящих на виконання завдань дев'ятої п'ятирічки, партія розробляє проекти плану на наступних п'ять років і генерального перспективного плану розвитку народного господарства на 1976—1990 рр. «У перспективні плани,— підкреслив Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв у виступі перед виборцями Бауманського виборчого округу м. Москви,— буде закладено розв'язання багатьох великих проблем комуністичного будівництва, що дасть змогу далеко просунутись по шляху створення матеріально-технічної бази комунізму і піднести життя народу на якісно новий рівень»⁵. Одним з важливих напрямів у цьому є створення великих територіально-виробничих комплексів в СРСР.

Науково обгрунтоване розміщення матеріального виробництва по території всієї країни, здійснюване під керівництвом КПРС, не лише прискорює темпи розвитку народного господарства, а й сприяє розв'язанню соціально-політичних завдань, що стоять перед суспільством на його шляху до комунізму. Цей раціональний розподіл є економічною основою зростання республіканських та інших регіональних загонів робітничого класу СРСР.

³ Там же, стор. 83.

⁴ Народное хозяйство СССР в 1973 г., М., 1974, стор. 7, 580 (підрахунки автора).

⁵ «Радянська Україна», 15 червня 1974 р.

Керуючись прагненням у найкоротші строки побудувати комуністичне суспільство, Комуністична партія здійснює розподіл і перерозподіл трудових ресурсів по окремих районах з урахуванням наявності природних багатств, інтересів усіх народів нашої країни і кожного окремо. В цьому яскраво простежується діалектична єдність інтернаціональних принципів і національних інтересів народів СРСР, що становлять нову історичну спільність — радянський народ.

Дослідження змін у складі робітничого класу СРСР вже дістало наукове висвітлення у ґрунтовних монографіях і статтях⁶. Однак у них не піддаються глибокому аналізу в цьому плані, зокрема, республіканські загопи. Хоч склад регіональних загонів робітничого класу і змінюється у відповідності з загальними закономірностями його розвитку, але тут певну роль відіграють й особливості, пов'язані із специфікою того чи іншого економічного району, наявністю природних багатств тощо.

Одні з найбільших республіканських загонів робітничого класу СРСР становлять робітники Радянської України. В 1973 р. їх загальна кількість дорівнювала майже 12,5 млн. чол., тобто 18,2% всесоюзної⁷. В основу аналізу закономірностей, тенденцій зростання робітничого класу УРСР протягом 1959—1973 рр. можна покласти результати Всесоюзних переписів населення 1959 і 1970 рр., які загалом були проведені за однаковою методикою обчислення. Але за переписом 1970 р. певні категорії населення (продавці, парикмахери, манікюрниці та фотографи) були віднесені до робітників, а за переписом 1959 р. їх було умовно включено до складу службовців⁸. У зв'язку з цим для приведення до єдиної системи даних про чисельність робітників республіки за вказані роки відповідно до методики останнього перепису слід уточнити їх загальну чисельність у 1959 р., тобто 7,98 млн. чол.⁹ Ці перерахунки провело Центральне статистичне управління при Раді Міністрів СРСР. Згідно з ними питома вага робітників у складі зайнятого населення Української РСР в тому році становила 39,5%, а за методикою 1959 р. — відповідно, 38,8%¹⁰.

Отже, маючи абсолютну кількість зайнятого населення республіки в 1959 р. — 20,858 млн. чол. і питому вагу робітників у його складі — 39,5%, можна підрахувати загальну їх кількість, яка приблизно дорівнює 8,24 млн. чол. На день Всесоюзного перепису населення 1970 р. вона становила 12,06 млн. чол.¹¹ Таким чином, за одинадцять років робітничий клас УРСР зріс майже на 3,82 млн. чол., тобто на 46,4%, а чисельність зайнятого населення — на 11,5%. В результаті цих змін відбулося збільшення частки робітників серед зайнятого населення республіки з 39,5% до 51,8%¹².

⁶ Рабочий класс СССР (1959—1965 гг.), М., 1966; С. Л. Сеньявский. Рост рабочего класса СССР (1951—1965 гг.), М., 1966; його ж. Изменения в социальной структуре советского общества (1938—1970), М., 1973; О. И. Шкаратан. Проблемы социальной структуры рабочего класса СССР, М., 1970; С. Л. Сеньявский, В. Б. Тельпуховский. Рабочий класс СССР (1938—1965), М., 1971; Л. С. Бляхман, О. И. Шкаратан. НТР, рабочий класс, интеллигенция, М., 1973; Рабочий класс развитого социалистического общества, М., 1974; та ін.

⁷ Народное хозяйство СССР в 1973 г., стор. 580 (підрахунки автора).

⁸ Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года, т. V, М., 1973, стор. 3.

⁹ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР, М., 1963, стор. 80.

¹⁰ Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года, стор. 27.

¹¹ Там же.

¹² Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР, стор. 80; Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года, стор. 27 (підрахунки автора).

Отже, головною закономірністю розвитку робітничого класу Радянської України в умовах розвинутого соціалізму є швидкі темпи зростання його загальної чисельності як відображення процесу підвищення ваги, внеску робітників у піднесення продуктивних сил на шляху створення матеріально-технічної бази комунізму. Це водночас наочне свідчення дальшого зростання їх провідної ролі у вирішальній сфері життя людства — виробництві, яскраве підтвердження того, що вони йдуть в авангарді будівників комуністичного суспільства.

Зростання чисельності робітничого класу зумовило прогресивні зміни у соціальній структурі суспільства, в якій збільшилася не лише його кількість, а й питома вага. Так, якщо в 1959 р. робітники у складі населення республіки становили 19,6%, то в 1970 р. — 25,6%¹³.

На сучасному етапі розвитку продуктивних сил і виробничих відносин успіхи у будівництві розвинутого соціалістичного суспільства зумовили дальше усупільнення соціалістичної власності. Інтенсивно проходить процес подолання відмінностей між двома формами соціалістичної власності: кооперативно-колгоспною і державною. З кожним роком у випуску продукції сільського господарства зростає значення державних підприємств — загальнонародної власності.

Відображенням цього процесу є також зростання ролі та чисельності робітничого класу в сільському господарстві. Так, за період з 1960 по 1973 р. кількість робітників в основному виробництві радгоспів Української РСР збільшилася з 572,1 тис. чол. до 973,6 тис. чол. За темпами зростання загін сільськогосподарських робітників займає одне з перших місць серед усіх галузевих загонів робітничого класу республіки. Разом з тим кількість працюючих у колгоспах зменшилася за ці роки з 6487 тис. чол. до 5236 тис. В результаті таких зрушень частка робітників у складі працівників сільського господарства УРСР підвищилася, відповідно, з 7,8 майже до 15%¹⁴.

Ці зміни свідчать про дальший розвиток соціальної структури населення, зайнятого в сільськогосподарському виробництві.

Досліджуючи зміни в складі робітничого класу, слід підкреслити, що в останній період спостерігається тенденція до зниження темпів приросту загальної чисельності робітників. Це характерно як для всієї республіки, так і для її найбільших галузевих загонів (табл. № 1). Однак ця тенденція аж ніяк не свідчить про зниження темпів розвитку матеріально-технічної бази.

У своїй економічній політиці Комуністична партія завжди керується настановою В. І. Леніна про те, що продуктивність праці це, кінець кінцем, — найважливіше і найголовніше для перемоги нового суспільного ладу. І особливого значення дане ленінське положення набуло на сучасному етапі розвитку народного господарства СРСР. У матеріалах з'їздів КПРС, зокрема в рішеннях XXIV з'їзду партії, Пленумів ЦК КПРС, у виступах Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва поставлене завдання прискорити темпи розвитку продуктивних сил, головним напрямом у розв'язанні якого має бути науково-технічний прогрес, автоматизація і механізація виробничих процесів, підвищення рівня організації та планування економіки. Комуністична партія неухильно наголошує на необхідності поєднувати переваги нашого суспільного ладу з науково-технічним прогресом.

¹³ Народне господарство Української РСР в 1970 році, К., 1971, стор. 7 (підрозумки автора).

¹⁴ Народне господарство Української РСР в 1972 році, К., 1973, стор. 309, 317; Народне господарство Української РСР в 1973 році, К., 1974, стор. 294, 305 (підрозумки автора).

Таблиця 1

Середньорічні темпи приросту кількості робітників по галузях народного господарства з 1956 по 1973 р.¹⁵

Галузі народного господарства	Роки			
	1956—1960	1961—1965	1966—1970	1971—1973
Робітники УРСР, у тому числі зайняті в:	5,1%	4,3%	3,6%	2,45%
промисловості *	5,3%	4,1%	3,4%	1,6%
будівництві **	10,2%	1,45%	3,7%	1,4%
сільському господарстві (ос- новному виробництві рад- госпів)	10,9%	9,05%	1,0%	1,4%
транспорті ***	5,2%	4,35%	2,7%	2,8%

* Оскільки в 1960 р. підприємства промислової кооперації влилися до державної промисловості УРСР майже з 252 тис. чол. робітників, при підрахунку темпів зростання кількості робітників у промисловості автор їх виключив із загального приросту за 1956—1960 рр.— «УІЖ», 1966, № 2, стор. 43.

** Через відсутність даних про чисельність робітників у будівництві в 1955 і 1956 рр. підрахунки за 1956—1960 рр. проводилися на основі загальної кількості робітників та службовців, зайнятих у капітальному будівництві.

*** У зв'язку з тим, що кількість робітників транспорту не наводиться в жодному статистичному збірнику, підрахунки здійснювалися за загальною чисельністю робітників та службовців, які працюють в цій галузі народного господарства.

«Науково-технічний прогрес,— підкреслював у виступі перед виборцями Бауманського виборчого округу м. Москви Л. І. Брежнев,— партія розглядає як стрижень усієї своєї економічної політики. Він повинен проникати в усі сфери виробництва, охоплюючи як сміливі наукові відкриття, так і сотні і тисячі вдосконалень у технології, нові механізми, інструменти...»¹⁶.

Партія спрямовує зусилля трудящих на підвищення ефективності суспільного виробництва, рішуче впроваджує інтенсивні методи ведення господарства, наголошуючи на якісних факторах зростання.

З кожним роком у дедалі більших розмірах в народне господарство надходить найсучасніша техніка, яка сприяє поступовій заміні на виробництві малопродуктивної фізичної праці машинною. Наочним виявом цього є швидке зростання продуктивності праці. Так, за період з 1960 по 1973 р. у промисловості республіки вона підвищилася майже в 1,9 раза¹⁷. Саме внаслідок інтенсифікації виробничих процесів шляхом їх автоматизації та механізації, поліпшення технології й організації виробництва збільшується приріст валової продукції.

За роки семирічки у промисловості республіки за рахунок підвищення продуктивності праці одержано майже дві третини приросту продукції, за роки восьмої п'ятирічки — дві третини. Директивами XXIV з'їзду КПРС передбачено з 1971 по 1975 р. 80—85% приросту

¹⁵ Народне господарство Української РСР, К., 1957, стор. 24, 280; Народне господарство Української РСР в 1965 році, К., 1966, стор. 455; Труд в СССР, М., 1968, стор. 22, 44, 45; Народное хозяйство СССР в 1972 г., М., 1973, стор. 510; Народне господарство Української РСР в 1972 році, стор. 112, 317, 379, 386; Народное хозяйство СССР в 1973 г., стор. 580; Народне господарство Української РСР в 1973 році, стор. 102, 305, 370, 378 (підрахунки автора).

¹⁶ «Радянська Україна», 15 червня 1974 р.

¹⁷ Народне господарство Української РСР в 1973 році, стор. 103.

національного доходу країни забезпечити за рахунок підвищення продуктивності праці, а на останній рік дев'ятої п'ятирічки — 86% приросту промислової продукції. Основний приріст виробництва в сільському господарстві, обсяг робіт у будівництві і транспорті намічено одержати за рахунок даного показника¹⁸. Це наочно підтверджується при порівнянні темпів зростання чисельності робітничого класу Української РСР з підвищенням випуску валової продукції. Так, за період з 1959 р. по 1973 р. зросли: робітничий клас республіки на 51,7%, а виробництво електроенергії — в 3,5 раза, виплавка чавуну — в 1,9, сталі — в 2,1 раза, вантажооборот залізничного транспорту — майже у два рази та ін.¹⁹

У народному господарстві республіки є такі галузі, де приріст валової продукції відбувається виключно завдяки інтенсифікації виробничих процесів, насамперед шляхом їх механізації й автоматизації. Так, за 1959—1970 рр. загальна кількість робітників вугільної промисловості республіки скоротилася на 69,8 тис. чол., а видобуток вугілля зріс з 164,5 млн. т у 1958 р. до 207 млн. т у 1970 р. Ця сама тенденція простежується і в дев'ятій п'ятирічці. За її перші три роки загальна чисельність працівників паливної промисловості зменшилася на 8,8%, а видобуток вугілля збільшився на 2,6%. Подібний процес спостерігається і в чорній металургії, де за цей же час кількість працюючих стала меншою на 14 тис. чол., а виплавка сталі підвищилася на 4,4 млн. т, чавуну — на 2 млн. т, прокату чорних металів — майже на 3 млн. т²⁰. Значне зменшення кількості робітників у роки дев'ятої п'ятирічки має місце і в легкій промисловості при одночасному збільшенні випуску її валової продукції.

Таким чином, загальна тенденція до зниження темпів зростання кількості робітників промисловості (і навіть скорочення загальної чисельності окремих її галузевих загонів) при безперервному збільшенні випуску валової продукції є наочним відображенням процесу інтенсифікації виробництва.

Прагнучи до максимального прискорення розвитку економіки, КПРС в народногосподарські плани країни включила завдання по розвитку випереджаючими темпами тих галузей, які визначають технічний прогрес, — електроенергетику, хімічну і нафтохімічну промисловість, машинобудування і особливо радіоелектроніку та приладобудування. Питома вага продукції цих галузей в загальному обсягу промислового виробництва за роки восьмої п'ятирічки збільшилася з 28 до 33%²¹. Тому й темпи зростання чисельності робітників, зайнятих у цих галузях, значно випереджають збільшення загальної кількості робітників республіки. Так, якщо протягом 1959—1970 рр. середньорічний приріст числа робітників у промисловості України становив 4,1%, то осіб, зайнятих у машинобудуванні та металообробці, — 6,6%. За три роки дев'ятої п'ятирічки, — відповідно, 1,6% і 3,7%. Це є свідченням дальшого зростання провідної ролі машинобудівників — найбільш кваліфікованого і свідомого загону у складі робітничого класу Української РСР. Наприклад, якщо серед робітників промисловості в

¹⁸ XXIII з'їзд Комуністичної партії України, К., 1967, стор. 13; Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України, К., 1971, стор. 104; Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 269; «Правда», 4 січня 1975 р.

¹⁹ Народне господарство Української РСР в 1965 році, стор. 103, 108, 407; Народне господарство Української РСР в 1973 р., стор. 116, 121, 321.

²⁰ Народне господарство Української РСР в 1973 році, стор. 102, 119, 121 (підрахунки автора); В. О. Романцов. Робітничий клас Української РСР. 1946—1970 рр., К., 1972, стор. 49.

²¹ Див. Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 37.

1958 р. вони становили 26,9%, то в 1973 р.— уже 38,7% ²², тим часом частка зайнятих у вугільній, легкій, харчовій промисловості та чорній металургії має тенденцію до скорочення.

Отже, в складі промислових робітників у співвідношенні між окремими загонами, зайнятими в різних її галузях, спостерігається тенденція до згаданих змін. Аналогічне до цього має місце і на транспорті.

Величезні темпи розвитку нашої економіки, швидке збільшення випуску валової продукції об'єктивно зумовлюють зростання вантажообороту. Істотну роль у цьому відіграє політика партії, спрямована на найефективніше використання природних багатств СРСР — важливий напрям прискорення темпів будівництва матеріально-технічної бази комунізму. Саме розвиток продуктивних сил зумовлює зростання вантажообороту і перевезень пасажирів по країні, далі вдосконалення транспорту.

Комуністична партія спрямовує розвиток цієї галузі народного господарства так, щоб його потреби задовольнялися з максимальною ефективністю і при найменших затратах. Найшвидшими темпами розвиваються такі види транспорту, як автомобільний, повітряний, річковий, магістральний і трубопровідний. Так, за 1960—1973 рр. вантажооборот автомобільного транспорту зріс в 2,8 раза, річкового — в 1,9, морського — майже в 6,4, повітряного — в 3,9, а магістральних нафтопроводів лише за 1965—1973 рр.— у 35,8 раза. Ці види транспорту набувають дедалі більшого значення у розвитку економіки ²³.

На транспорті, як і в усіх галузях народного господарства, відбувається процес інтенсифікації виробництва під впливом науково-технічного прогресу. Це виявляється у значному випередженні простоту вантажообороту порівняно із збільшенням кількості працівників у цій галузі.

Серед усіх транспортників у вказані роки найбільш повільно зростав загін залізничників. Мережа залізниць на території республіки на той час була однією з найбільш розвинутих і не потребувала істотного розширення (протягом даного періоду її загальна експлуатаційна довжина збільшилася лише на 5%) ²⁴. Основним напрямом вдосконалення цього виду транспорту стало підвищення інтенсифікації праці, її продуктивності.

Наприкінці 50-х років почалася генеральна реконструкція залізничного транспорту Української РСР, яка включала в себе введення в користування більш продуктивних видів тяги — електричну й теплову, широку автоматизацію та механізацію робіт. Останнє позначилося на темпах зростання загальної кількості залізничників: їх чисельність за ці роки збільшилася тільки на 9,8%, а вантажооборот — майже в 1,9 раза.

Швидкими темпами розвивався автомобільний транспорт. Збільшення його потужностей і швидкості пересування вантажів, а також розширення автомобільного парку зумовили переважне зростання обслуговуючого персоналу. Так, за тринадцять років кількість автомобілістів разом з працівниками міського електричного та інших видів

²² Народне господарство Української РСР в 1973 році, стор. 102. (Число осіб, зайнятих у машинобудуванні та металообробці в 1973 р., тут підраховано за загальною кількістю промислово-виробничого персоналу); В. О. Романцов. Назв. праця, стор. 49; «УІЖ», 1966, № 2, стор. 41.

²³ Народне господарство Української РСР в 1973 році, стор. 325, 326, 329, 334 (підрахунки автора).

²⁴ Там же, стор. 321.

транспорті підвищилася майже на 84%²⁵. Саме автомобілісти стали найбільшим загоном серед транспортників республіки. В останньому році восьмої п'ятирічки їх питома вага вже зросла до 52,8%²⁶.

Отже, під впливом науково-технічного прогресу процес вдосконалення всієї транспортної системи зумовив підвищення значення в народному господарстві нових видів транспорту, що й викликало збільшення кількості працівників, зайнятих у цій сфері обслуговування.

Висока ефективність розвитку економіки на основі інтенсивних методів господарювання з кожним роком розширює можливості соціалістичного суспільства для дальшого зростання невиробничих галузей, які не лише впливають на прискорення темпів науково-технічного прогресу, а й задовольняють у все більших розмірах матеріальні та духовні потреби суспільства. Дедалі зростають число і питома вага працівників невиробничих галузей.

Комуністична партія, спираючись на науково обгрунтовані принципи управління, в залежності від соціально-економічного розвитку країни планує розподіл і перерозподіл трудових ресурсів між галузями матеріального виробництва та невиробничими галузями. Наведена таблиця (№ 2) показує зростання загальної чисельності робітників

Таблиця 2

Зростання загальної чисельності робітників та службовців, зайнятих у галузях матеріального виробництва і невиробничих галузях²⁷ (у процентах)

	Роки					
	1915—1950	1951—1955	1956—1960	1961—1965	1966—1970	1971—1973
Галузі матеріального виробництва *	61,1	35,4	24,7	22,7	18,3	6,0
Невиробничі галузі **	55,5	12,8	24,2	31,4	24,0	11,7

* Для підрахунків використано дані про чисельність робітників і службовців, зайнятих у промисловості, будівництві, на транспорті і в сільському господарстві.

** Для підрахунків використано дані про чисельність робітників і службовців, зайнятих у житлово-комунальному господарстві, побутовому обслуговуванні, у сфері охорони здоров'я, освіти та культури, науки і наукового обслуговування, у кредитних і страхових установах та апараті державного й господарського управління.

і службовців, зайнятих у народному господарстві протягом усього повоєнного періоду.

Отже, якщо до середини 50-х років випереджаючими темпами збільшувалася кількість осіб, що працюють у галузях матеріального виробництва, то в наступні роки це місце вже належить невиробничим галузям, причому зростає не лише загальна чисельність зайнятих тут працівників, а й їх питома вага. Так, за період з 1958 по 1973 р. у складі зайнятого населення вона підвищилася з 13,3% до 21,2%²⁸.

Такий розподіл трудових ресурсів триватиме й надалі як важлива об'єктивна закономірність сучасного розвитку продуктивних сил, основне завдання яких полягає у максимальному задоволенні зростаючих матеріальних та духовних потреб трудящих. Наявність значно

²⁵ Народне господарство Української РСР в 1972 році, стор. 386; Народне господарство Української РСР в 1973 році, стор. 321, 378 (підрахунки автора).

²⁶ Труд в СССР, стор. 44; В. О. Романцов. Назв. праця, стор. 54.

²⁷ Труд в СССР, стор. 44, 45. Народне господарство Української РСР в 1973 році, стор. 297, 378; Народне господарство Української РСР в 1972 році, стор. 309, 386 (підрахунки автора).

²⁸ Народне господарство Української РСР в 1964 році, К., 1965, стор. 461; Народне господарство Української РСР в 1973 році, стор. 375.

меншої частини робітників у складі працівників невиробничих галузей, ніж у матеріальному виробництві, безпосередньо відбивається на загальній чисельності робітничого класу.

На сучасному етапі, коли вирішальну роль у розвитку продуктивних сил відіграє науково-технічний прогрес, найбільш активно зростає та категорія робітників, які зайняті різними формами обслуговування найновішої техніки, що з кожним роком у всезростаючих розмірах надходить у народне господарство.

За 1959—1972 рр. загальна кількість робітників в Українській РСР збільшилася майже в 1,5 раза. Найшвидше зростає число тих працівників, які безпосередньо зайняті контролем, наглядом, регулюванням, ремонтом та іншими формами обслуговування складної за будовою і високопродуктивної за своїми виробничими показниками сучасної техніки. Так, у згаданий період кількість наладчиків автоматів, настроювачів верстатів, установників інструменту в промисловості збільшилась майже в 3,6 раза.

Технічний рівень народного господарства значною мірою визначається його електрооснащеністю. Тому КПРС особливу увагу приділяє розвиткові електроенергетики. В 1960 р. у республіці було вироблено 53,9 млрд. *квт/г* електроенергії, а в 1972 р. — уже 158,4 млрд. За ці роки електрооснащеність праці в промисловості зросла в 1,8 раза. Природно, що це супроводжувалося неухильним збільшенням чисельності робітників, які обслуговують електрообладнання. З 1959 по 1972 р. електрозварників, електромонтерів та електрослюсарів стало більше майже в 2,4 раза²⁹.

Як уже відзначалося, науково-технічний прогрес, автоматизація і механізація народного господарства створюють необхідні умови для збільшення валової продукції при менших затратах робочої сили, що в свою чергу веде до уповільнення зростання робітничого класу. Це стосується насамперед трудівників, у виробничій діяльності яких значне місце займає малопродуктивна фізична праця. Так, за згаданий період у промисловості республіки кількість вибивальників литва збільшилася лише на 11%, заливників, розливників рідкого металу — майже на 17%, сталеварів та їх підручних — на 16% та ін. А загальне число вибійників, наваловідбійників і прохідників зменшилося з 147,4 тис. до 129 тис. чол. У будівництві завдяки його оснащенню екскаваторами в 4 рази стало менше землекопів. З переведенням залізничного транспорту на тепло- та електровози протягом 1954—1965 рр. кількість кочегарів паровозів скоротилася майже в 2,5 раза.

Під впливом науково-технічного прогресу змінюється зміст окремих професій. Так, під старим поняттям «машиніст локомотива» нині розуміється машиніст не паровоза, а електровоза і тепловоза, який має загальну середню і навіть середню спеціальну освіту, що і становить фундамент його професійно-технічних знань.

Докорінно змінився зміст і професії ковалів. Ще в 1959 р. серед них більшість становили особи, зайняті ручним куванням. За десять років кількість їх скоротилася на 32,8%, а тих, що обслуговують молоти і преси, зросла на 46,5%. В результаті цих змін провідною групою серед ковалів стали ті, хто працював на механізованому устаткуванні³⁰.

²⁹ Народне господарство Української РСР в 1965 році, стор. 489—491; Народне господарство Української РСР в 1972 році, стор. 89, 124, 401—404 (підрозрахунки автора); Рабочий класс развитого социалистического общества, стор. 64.

³⁰ Народне господарство Української РСР в 1965 році, стор. 289—491; Народне господарство Української РСР в 1972 році, стор. 401—404; «Робітнича газета», 5 серпня 1969 р.

Отже, в період розвинутого соціалізму не тільки зростає загальна чисельність робітничого класу, а й змінюється його професійно-кваліфікаційне обличчя. Головною тенденцією у зміні професійної структури є підвищення питомої ваги працівників, зв'язаних з різними формами обслуговування сучасного механізованого та автоматизованого устаткування. Саме їм властиві високий рівень загальноосвітньої підготовки, глибокі інженерно-технічні знання. За образним висловом К. Маркса, діяльність цієї категорії робітників все більше наближається до такої праці, де людина виконує функції наглядача і регулятора виробництва³¹. Саме у представників названих професій на сучасному етапі найбільшою мірою в діалектичній єдності втілюються функції безпосереднього створювача матеріальних цінностей і організатора виробничих процесів.

Чим вища загальна освіта робітника, тим швидше і досконаліше він оволодіває складною сучасною технікою, продуктивніше її використовує. В період розвинутого соціалізму загальноосвітній рівень робітників зростає прискореними темпами. Якщо в 1959 р. на Україні мали вищу, повну та неповну середню освіту 46,6% робітників, то в 1970 р. — уже 66,5%. Питома вага тих, хто здобув вищу, спеціальну середню та повну середню освіту в ці роки, підвищилася від 10,9% до 27,6%³².

Вирішальна роль робітничого класу у будівництві матеріально-технічної бази комунізму становить основу його провідної ролі в усіх галузях соціально-політичного життя суспільства. «Передовий робітник сьогодні, — підкреслив Л. І. Брежнєв у виступі на XV з'їзді профспілок, — це людина, яка має глибокі знання, широкий культурний кругозір, свідомо і творчо ставиться до праці, він почуває себе господарем виробництва, людиною, відповідальною за все, що відбувається в нашому суспільстві. Такий робітник політично активний... Ідеали партії, ідеали комунізму стали для такого робітника суттю усього його світогляду, вони визначають його вчинки, його відносини з людьми, всю його життєву лінію»³³.

Зростання загальноосвітнього рівня, професійної культури робітничого класу безпосередньо впливає на дальше підвищення його виробничої і суспільно-політичної активності, що наочно підтверджується всією історією розвитку робітничого класу СРСР. Про це свідчать, зокрема, матеріали соціологічних обстежень та інші дані. Так, наприклад, проведені на підприємствах Таганрога соціологічні обстеження показують, що кількість раціоналізаторів та винахідників серед висококваліфікованих робітників становить майже 40%, середньої кваліфікації — 20—25, малокваліфікованих — до 5%. Серед робітників, які мають середню спеціальну освіту, питома вага членів КПРС дорівнює 28%, а серед тих, що закінчили середню школу, — 15%, 7—9 класів — 10% і решти — 5%. Відповідно й частка їхніх постійних громадських доручень дорівнює 43%, 34%, 21% і 11%³⁴. Вміло поєднуючи високі виробничі показники з повсякденною громадською діяльністю, кращі робітники стали не лише чудовими організаторами й командирами у народному господарстві, а й державними, партійними діячами — справжніми господарями своєї країни.

³¹ Див. К. Маркс. Из неопубликованных рукописей. — «Большевик», 1939, № 11—12, стор. 62.

³² Итоги Всесоюзной переписи населения СССР 1970 года, т. V, стор. 68.

³³ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 3, К., 1972, стор. 460.

³⁴ Л. Гордон, Э. Клопов. Социальное развитие рабочего класса СССР, М., 1974, стор. 24—25.

Робітничий клас здійснює свою провідну роль насамперед через Комуністичну партію, вищі органи державної влади, профспілки, комсомол та інші громадські організації. На сучасному етапі будівництва комунізму партія виступає не лише як передовий загін робітничого класу, а й як авангард усього народу. Однак це не означає, що вона втратила свій пролетарський характер. Її лави значною мірою поповнюються кращими представниками робітничого класу. Їх кількість в партії дедалі зростає. Якщо в 1961 р. у КПРС було понад 3 млн. 146 тис. робітників, то в 1973 р. їх налічувалося вже майже 6 млн. 38 тис. В результаті безперервного підвищення частки робітників серед молодого поповнення партії (у 1956—1961 рр. серед прийнятих кандидатами у члени КПРС вони становили 41,1%, а в 1972 р.— 57,3%) збільшується їх питома вага. В 1956 р. робітники становили в партії 32%, а в 1973 р.— 40,7%. Нині майже кожен десятий робітник — комуніст³⁵.

Заходи по регулюванню соціального складу партії також сприяли дальшому зростанню чисельності робітників в загонах КПРС і, зокрема, в одному з них — в Комуністичній партії України. Це особливо відчутно виявилось в роки восьмої п'ятирічки. За 1966—1970 рр. в УРСР до лав партії було прийнято 406 тис. чол., в тому числі 204 тис. робітників і 74 тис. колгоспників. На 1 січня 1971 р. робітники і колгоспники становили 58,5% комуністів України, тобто за останніх 16 років (з 1 січня 1955 р.) їх питома вага в партії зросла вдвоє³⁶.

Робітники-комуністи беруть найактивнішу участь у роботі партії, починаючи з її первинних організацій аж до найвищих органів. Вони виступають на з'їздах і Пленумах ЦК партії з діловими пропозиціями, спрямованими на поліпшення її діяльності, їх критичні зауваження допомагають виправляти недоліки і сприяють підвищенню авторитету партії. Кращих представників робітничого класу обирають делегатами з'їздів КПРС та її республіканських загонів, до складу ЦК КПРС, ЦК Компартій союзних республік. Так, відомий новатор, Герой Соціалістичної Праці, харківський токарь К. Кисляков був делегатом усіх післявоєнних з'їздів Комуністичної партії України, на яких його завжди обирали до складу ЦК. Неодноразово входили до складу ЦК Компартії України знатні шахтарі Донбасу І. Валігура, П. Снягівський, М. Мамай, О. Кольчик, М. Телитченко, І. Стрельченко, металурги С. Якименко, М. Кучерін, М. Кінебас, П. Махота, токарі В. Семінський, Г. Нежевенко, В. Гургаль, Г. Царик та інші.

Робота XXIV з'їзду КПРС проходила при активній участі робітничого класу. Серед 4949 делегатів було 1195 його представників. З трибуни з'їзду, зокрема, пролунали виступи ткалі Яковлевського комбінату Івановської області А. Смирнової, бригадира слюсарів 1-го Державного підшипникового заводу О. Вікторова (м. Москва), шліфувальника Ленінградського заводу ім. Кірова Є. Лебедева, сталевара мартенівського цеху Запорізького металургійного заводу ім. С. Орджонікідзе Є. Проскурін³⁷.

У процесі побудови розвинутого соціалістичного суспільства держава диктатури пролетаріату переросла в політичну організацію всього народу, стала загальнонародною державою. Це аж ніяк не означає, що соціалістична держава втратила свій класовий політичний характер. Вона є державою трудящих класів і захищає їх інтереси. Головне

³⁵ «Партийная жизнь», 1973, № 14, стор. 13, 15.

³⁶ Див. Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України, стор. 58; «Правда», 1 квітня 1971 р.

³⁷ «Правда», 1 квітня 1971 р.

її завдання полягає в досягненні кінцевої мети робітничого класу — побудові комунізму. У Програмі КПРС підкреслюється: «Оскільки робітничий клас — найбільш передова, організована сила радянського суспільства, — він здійснює свою керівну роль і в період розгорнутого комуністичного будівництва. Виконання своєї ролі керівника суспільства робітничий клас завершить з побудовою комунізму, коли зникнуть класи»³⁸.

Робітники беруть також активну участь в діяльності державних органів влади — Радах депутатів трудящих. У Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії зазначається, що «основою соціалістичної держави і найповнішим втіленням її демократичного характеру є у нас... органи народної влади — **Ради депутатів трудящих**. ...Вони управляють справами всієї нашої загальнонародної держави з низу до верху»³⁹.

До складу Рад обираються представники всіх верств радянського народу — робітники і колгоспники, науковці, інженерно-технічні працівники, службовці та ін. Робітничий клас делегує своїх кращих представників до складу як місцевих Рад депутатів трудящих, так і Верховної Ради СРСР, Верховних Рад республік.

Забезпечення дальшого зростання провідної ролі робітничого класу в діяльності Рад депутатів трудящих є предметом постійного піклування партійних організацій. Так, у 1970 р. з обраних до Верховної Ради СРСР 1517 депутатів було 481 (31,7%) робітників, а в червні 1974 р. — 498 (32,8%), а разом з колгоспниками вони становили 50,3%⁴⁰. Збільшення кількості робітників-депутатів позитивно впливає на роботу Рад, є виявом підвищення творчої суспільно-політичної активності, закономірності дальшого зростання провідної ролі робітничого класу в будівництві соціалістичного і комуністичного суспільства. Високе покликання депутата чітко визначив кадровий робітник Харківського тракторного заводу М. Мірошніченко — депутат Верховної Ради СРСР, який на запитання, в чому він вбачає зміст своєї депутатської діяльності, відповів: «У служінні радянській людині»⁴¹.

Понад півсторіччя робітничий клас СРСР, керований Комуністичною партією, успішно очолює боротьбу трудящих за побудову нового суспільства. З кожним днем дедалі могутнішим стає економічний і оборонний потенціал Країни Рад, підвищується матеріальний і культурний рівень життя трудящих. Видатним досягненням радянського народу є створення розвинутого соціалістичного суспільства. В історичних звершеннях, що відбуваються в СРСР, велика роль належить робітничому класові. Невичерпна енергія, працьовитість, відданість справі комунізму, глибоке почуття інтернаціоналізму зумовили його провідне місце в усіх цих перетвореннях у радянському суспільстві.

На сучасному етапі комуністичного будівництва роль робітничого класу в житті країни все більше зростає. Це визначається дедалі зростаючим його внеском у розвиток продуктивних сил, підвищенням провідного становища у соціалістичних суспільних відносинах на шляху їх поступового перетворення в комуністичні. Об'єктивні тенденції дальшого посилення його впливу зумовлені тим, що процес формування суспільства повної соціальної єдності відбувається на базі соціалістичних інтересів та комуністичних ідеалів робітничого класу.

³⁸ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 88.

³⁹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 88.

⁴⁰ «Правда», 19, 20 червня 1974 р.; Рабочий класс развитого социалистического общества, стор. 177.

⁴¹ «Радянська Україна», 14 червня 1970 р.

СТВОРЕННЯ І РОЗВИТОК ПАРТІЙНИХ ОРГАНІВ ПРОПАГАНДИ (1920—1941 рр.)

В ході будівництва комунізму дедалі більше зростає роль Комуністичної партії в житті радянського суспільства. Керуючись теорією марксизму-ленінізму, рішеннями XXIV з'їзду КПРС, партія впевнено веде країну по шляху комуністичного будівництва. За свою багаторічну історію вона нагромадила величезний досвід політичної освіти мас, який став надбанням усього світового комуністичного і робітничого руху.

Важливу роль в ідейному загартуванні комуністів, усіх трудящих відіграє система партійної освіти, яка пройшла довгий шлях становлення й розвитку, допомогла багатьом поколінням радянських людей, насамперед комуністам, оволодіти законами суспільного розвитку, упевнено орієнтуватися в складній обстановці, навчила їх нести в масі більшовицьке слово.

В історії розвитку системи партійної освіти чільне місце займають роки будівництва соціалізму. Це був період, коли партія, ставши правлячою, уперше в масштабі країни створила єдину розгалужену мережу гуртків, шкіл та комуністичних університетів і, постійно перебуваючи в пошуку нових форм і методів, у міру культурного зростання мас і ускладнення завдань соціалістичного будівництва вдосконалювала цю систему. Саме тоді розроблялися перші навчальні плани і програми, створювалися посібники, розгортали діяльність будинки і кабінети партосвіти, відбувався процес становлення пропагандистських кадрів, а в партійних органах організовувався апарат пропаганди.

В даній статті висвітлюється лише один аспект цієї маловивченої багатопланової теми — розвиток партійних органів пропаганди, від раціональної побудови яких залежала гнучкість, оперативність, ефективність роботи та міцність зв'язку з масами, а отже, й успішне розв'язання важливих політичних і народногосподарських завдань. Партія з урахуванням конкретної обстановки постійно вдосконалювала і вдосконалює як структуру апарату в цілому, так і його відділів, залучала й залучає до роботи в них своїх найкращих представників.

В історико-партійній літературі ця проблема висвітлена недостатньо, і лише в монографіях Є. Г. Андреева, М. Р. Андрухова, Ю. В. Бабка, В. П. Горшкова, Г. П. Ерхова, Л. В. Іванової, Ф. Ю. Шерстюка¹ побіжно згадується про апарат партпропаганди.

Вперше проблема створення функціонального апарату пропаганди гостро постала перед партією наприкінці громадянської війни, в ході

¹ Е. Г. Андреев. Формы и методы партийного просвещения (1921—25 гг.), Алма-Ата, 1973; Н. Р. Андрухов. Партийное строительство после Октября. 1917—1924, М., 1973; Ю. В. Бабко. Партийне будівництво на Україні у 1933—1937 рр., Львів, 1971; В. П. Горшков. Здійснення ленінських принципів партійного будівництва на Україні (1921—1925 рр.), К., 1973; Г. П. Ерхов. Ленинский принцип демократического централизма в развитии КПСС (1921—1929 гг.), Днепропетровск, 1973; Л. В. Иванова. У истоков советской исторической науки, М., 1968; Ф. Ю. Шерстюк. Партийне будівництво на Україні в 1926—1929 рр., К., 1960.

якої лави РКП(б) значно поповнилися за рахунок передових робітників і селян.

Разом з досвідченими партійними кадрами вони повинні були очолити боротьбу за відбудову зруйнованого війною народного господарства країни, а в перспективі — за виконання ленінського плану будівництва соціалізму. І обидва ці взаємозв'язані завдання треба було розв'язувати одночасно. Все це вимагало від комуністів всебічної ідейно-теоретичної озброєності.

І в умовах царизму, і в грізні роки громадянської війни партія, виходячи з політичних, соціальних, економічних, організаційних завдань і умов, дбала про політичне виховання мас, виробляла відповідні форми і методи партійної освіти. Але до Великої Жовтневої соціалістичної революції про створення спеціальних органів пропаганди не могло бути й мови. В той час комуністи і безпартійні активісти підвищували свій теоретичний рівень, в основному, методом політичної самоосвіти. Разом з тим, досить поширеними були й різні напівлегальні та нелегальні гуртки і школи, члени яких зазнавали безперервних арештів.

Після перемоги Жовтня увага партії була зосереджена спочатку на радянському будівництві, а потім — на боротьбі проти внутрішньої і зовнішньої контрреволюції. У зв'язку з цим налагодити планомірне і систематичне навчання кадрів, організувати партійну освіту в масштабі всієї держави було неможливо. Методи пропагандистської роботи значною мірою набирали адміністративного характеру. В гуртках, школах, на різних курсах навчали найнеобхіднішого, такого, що допомагало розв'язанню завдань поточного моменту.

Зокрема, однією з форм навчання була участь комуністів і безпартійних активістів у роботі з'їздів, конференцій, нарад. Певна увага приділялася й політичній самоосвіті. Оскільки в той час партії необхідно було мобілізувати маси на боротьбу з ворогом, перевага у виховній роботі віддавалася агітації, а не пропаганді. «Безпосереднім, основним, *ударним завданням* було завдання воєнно-бойової дії. Перед цим завданням повинні були відступити всі інші, і в тому числі виховне завдання партії»², — зазначалося в резолюції X з'їзду РКП(б) (березень 1921 р.).

В умовах мирного соціалістичного будівництва створилися сприятливі умови для всебічного політичного виховання мас і насамперед комуністів. Це завдання обумовлювалося двома факторами: постійним і тимчасовим. Перший був пов'язаний з будівництвом соціалізму в країні і формуванням нової людини, другий випливав із складної обстановки періоду 20-х років, яка диктувала необхідність активізації політичної освіти мас.

Після закінчення громадянської війни внутрішнє становище молоді Країни Рад було надзвичайно напруженим. Народне господарство було розорене імперіалістичною і громадянською війнами, іноземною воєнною інтервенцією. На початку 1921 р. виникли серйозні політичні труднощі. Селяни протестували проти дальшого збереження продрозверстки, що позбавляла їх стимулу розвивати своє господарство. Невдоволення охопило й частину робітників, які, рятуючись від голоду, почали займатися кустарництвом, ішли на село, декласувалися. Все це ослабляло класову базу диктатури пролетаріату. Труднощами намагалися скористатися внутрішні і зовнішні вороги. Політична кри-

² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, К., 1954, стор. 485.

за в країні позначилася й на партії. Троцькісти, опозиційні групи «робітничої опозиції» та «демократичного централізму», троцькістсько-зінов'ївський блок і праві ухильники намагалися збити її з ленінського курсу. Виласки опозиціонерів сприяли активізації ворожих класів, які надіялися на реставрацію капіталізму в країні.

Якщо труднощі економічного і політичного характеру були швидко подолані, то боротьба проти експлуататорських класів і антипартійних груп тривала порівняно довго. В ході цієї боротьби партія роз'яснювала трудящим неспроможність «теоретичних» і політичних викладок антиленінських елементів. Партія одержала перемогу. Вже на час XVII з'їзду ВКП(б) (січень — лютий 1934 р.) в партії ніяких опозиційних груп не було. До середини 30-х років були повністю ліквідовані й ворожі класи. У зв'язку з цим тимчасовий фактор необхідності політичного виховання трудящих перестав діяти. В ідеологічній діяльності партії, з одного боку, створились сприятливі умови для ефективного впливу на маси, ліквідації пережитків капіталізму в свідомості людей, а з другого, — виникла можливість для масового охоплення їх пропагандою і агітацією, чого не могло бути в умовах існування ворожих класів.

Як відомо, одразу ж після закінчення громадянської війни партія розгорнула велику роботу щодо політичної освіти мас. «...Тепер, — зазначалося на X з'їзді РКП(б), — піднесення рівня членів партії з одночасним залученням їх до активної участі в загальнопартійному житті стає центральним завданням дня, поряд з посиленням впливу партії на безпартійні маси»³. Ще раніше, в листопаді 1920 р., виступаючи на Всеросійській нараді політосвіт, В. І. Ленін вказував на важливість ідейно-виховної роботи: «Як тільки війна нам дасть можливість звільнити центр ваги від боротьби з буржуазією, від боротьби з Врангелем, з білогвардійцями, ми звернемося до політики економіки. І ось тут буде відігравати чимраз зростаючу, величезну роль агітація і пропаганда»⁴.

X з'їзд РКП(б) став важливим етапом у розвитку партійної пропаганди і агітації. Його рішення були у цій справі основним документом на весь період будівництва соціалізму і внесли вагомий вклад у визначення завдань пропагандистської роботи та вироблення форм і методів партійної освіти.

Зросли масштаби ідейно-виховної роботи в масах викликали необхідність створення спеціальних органів пропаганди. До 1919 р. безпосереднє керівництво агітаційно-пропагандистською діяльністю здійснював Секретаріат ЦК РКП(б), який не мав структурних підрозділів. Після VIII з'їзду партії (березень 1919 р.) в апараті ЦК був створений інформаційний відділ, через який і здійснювалося керівництво пропагандою та агітацією. Пізніше цим став займатися організаційно-інструкторський відділ. Відсутність партійних органів пропаганди деякою мірою компенсувалася тим, що певні функції керівництва партосвітою виконували радянські органи. На Україні, наприклад, при ЦВК існував відділ агітації та пропаганди, у березні 1919 р. був створений Народний Комісаріат радянської пропаганди, який керував усією пропагандистською роботою, «спрямованою на розвиток і зміцнення в свідомості трудових мас ідей революційно-комуністичного будівництва і, особливо, ідей Радянської влади»⁵.

Звичайно, всіх цих заходів було недостатньо. Тому у серпні 1920 р.

³ Там же, стор. 486—487.

⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 387.

⁵ Соборание узаконенный и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины, Харьков, 1919, № 16, стор. 253.

за рекомендацією IX з'їзду РКП(б) (березень — квітень 1920 р.) в апараті ЦК почав функціонувати агітаційно-пропагандистський відділ (АПВ), який мав чотири підвідділи: партійних шкіл, письмової агітації, видавничий і роботи серед національних меншостей. На початку 1921 р. виникла необхідність реорганізувати спеціалізований підвідділ партійних шкіл у підвідділ пропаганди, а також створити підвідділ, який би займався розподілом літератури⁶. Восени того ж року керівництво видавничою справою і розподілом літератури було передано у відання новоорганізованого підвідділу преси. На початок листопада відділ пропаганди мав чотири підвідділи: агітації, пропаганди, преси і нацменшостей.

Ця структура з деякими змінами зберігалася до 1930 р. У зв'язку з необхідністю посилити друковану пропаганду для виховання ново-прийнятих у ряди партії за лєнінським призовом підвідділи преси агітпропів ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У в лютому 1924 р. стали самостійними відділами. Ця реорганізація зміцнила керівництво пресою і сприяла розвитку друкованої пропаганди. Тільки провідними видавництвами Москви і Ленінграда до кінця того року було видано 472 назви книг з питань лєнінізму, про В. І. Лєніна та з партійно-освітньої тематики загальним тиражем 13,6 млн. примірників⁷.

З налагодженням друкованої пропаганди у травні 1928 р. відділи преси були об'єднані з відділами агітації і пропаганди і дістали назву: відділи агітації, пропаганди і преси (АППВ). На той час у структурі відділів, замість підвідділів були утворені сектори. В ті ж роки у агітпропі ЦК ВКП(б) був створений шкільний підвідділ.

У листопаді 1921 р. Оргбюро ЦК РКП(б) розробило і затвердило «Положення про агітаційно-пропагандистський відділ ЦК РКП(б)». Це був перший документ, у якому чітко формулювалися завдання відділу в цілому і кожного підвідділу зокрема. В «Положенні» вказувалося, що відділ є органом, за допомогою якого ЦК організує, об'єднує і керує всією усною і друкованою агітацією і пропагандистською діяльністю партії, визначалися функції підвідділів. Так, підвідділ пропаганди мав завдання об'єднувати і керувати всією пропагандистською роботою всередині партії, розробляти методикку, вести облік, узагальнювати досвід пропаганди на місцях і розробляти на його основі нові форми і методи роботи. Зауважимо, що в перший час діяльності відділу його зв'язок з місцевими парторганізаціями був слабкий і лише з березня 1922 р. після створення відділення по обліку місцевого досвіду встановилися тісніші контакти з більшістю губернських агітпропів. Для вивчення досвіду їх роботи до відділу надходили щомісячні звіти, повідомлення відповідальних інструкторів ЦК РКП(б), які бували в губерніях, матеріали місцевої преси. На основі їх аналізу складалися листи, циркуляри, давалися необхідні рекомендації⁸. Подібні органи почали створюватись і в місцевих партійних організаціях. У листопаді 1923 р. стало діяти відділення місцевого досвіду при агітпропі ЦК КП(б)У, а з червня 1925 р. ці функції перейшли до інформаційно-статистичного відділу.

Згідно з «Положенням» підвідділ пропаганди мав також здійснювати контроль за діяльністю пропагандистського відділу Головоплітосвіти Наркомосу. Ці два органи повинні були спільно розв'язувати принципові питання, розглядати і затверджувати програми, навчальні плани, проекти мережі культурно-освітніх установ, підручники і посіб-

⁶ «Известия ЦК РКП(б)», 1921, № 28, стор. 14.

⁷ «Известия ЦК РКП(б)», 1924, № 12(17), стор. 2.

⁸ «Известия ЦК РКП(б)», 1923, № 3, стор. 88—89.

ники із соціально-економічних дисциплін. Крім того, працівники підвідділу пропаганди ЦК брали участь у роботі відділу ЦК з питань обліку і розподілу пропагандистських кадрів.

Водночас у складі підвідділу було утворено три відділення: внутріпартійної пропаганди, шкільне і методичне. Перше — розробляло плани поточної пропагандистської роботи в осередках і гуртках, складало до них конспекти і тези, узагальнювало місцевий досвід, надсило на місця інструктивні листи. Шкільне відділення брало участь у розгляді, затвердженні та контролі за виконанням навчального плану й програми Інституту Червоної професури і курсів марксизму, разом з учбово-програмним відділом Головполітосвіти розробляло програми для радпартшкіл і контролювало розподіл викладацьких кадрів. Методичне відділення спрямовувало відповідну діяльність пропагандистського відділу Головполітосвіти та інших органів Наркомосу в галузі клубної, бібліотечної і шкільної роботи.

«Положення про агітаційно-пропагандистський відділ ЦК РКП(б)» було покладено в основу роботи створюваних з 1920 р. агітпропвідділів ЦК Компартії радянських республік, губкомів, райкомів і повіткомів партії. Так, у жовтні 1920 р. ЦК КП(б)У затвердив завідуючим агітпропвідділом ЦК КП(б)У М. М. Попова⁹. Через два місяці відділ розгорнув роботу. У його складі було два підвідділи: друкованої агітації і пропаганди з бібліотечною секцією та партійної освіти.

Підвідділ партосвіти покликаний був здійснювати ідейне керівництво партійними школами в республіці, розробляти положення про школи першого та другого ступенів, складати навчальні плани. Адміністративно-господарське і організаційне керівництво політосвітою покладалося на підвідділ радпартшкіл Головполітосвіти.

У січні 1922 р. структура відділу агітації і пропаганди ЦК КП(б)У була приведена у відповідність із структурою аналогічного відділу ЦК РКП(б), зокрема, стали діяти чотири підвідділи: агітації, преси, пропаганди і національних меншостей. Штати підвідділу пропаганди склалися із завідуючого, секретаря, відповідального інструктора пропаганди, відповідального інструктора партшкіл, діловода, друкарки, стенографістки і трьох кур'єрів¹⁰. В наступні роки структура відділу зазнала певних змін, які однак не торкнулися основних підвідділів: пропаганди і агітації. В 1924 р. у відділі тимчасово створюється підвідділ антирелігійної пропаганди, а в 1928 р. — літературно-художній сектор.

Процес створення агітпропвідділів відбувався і в губернських та повітових комітетах партії. З їх організацією завершилася побудова цілісної структури партійних органів зверху донизу, що дало можливість централізувати всю агітаційно-пропагандистську роботу.

До IX з'їзду РКП(б) структура апаратів губернських і повітових комітетів партії була дуже строкатою. В одних губкомах існували агітаційно-пропагандистські відділи, в інших — агітаційно-організаційні, інструкторсько-агітаційні, інформаційні і т. д. Це не давало можливості порівнювати їх роботу, ускладнювало керівництво ними з боку ЦК РКП(б). Тому на початку 1920 р. Центральний Комітет партії запровадив єдину структуру для всіх апаратів губкомів. «Це був перший камінь побудови наших комітетів за єдиним планом, перехід від кустарництва на місцях до стрункої системи партійних організацій в загальнодержавному масштабі»¹¹, — так оцінювали цей акт сучасники. В апаратах

⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 145а, спр. 11а, арк. 94 зв.

¹⁰ Там же, оп. 1, спр. 71, арк. 11, 12.

¹¹ «Известия ЦК РКП(б)», 1925, № 24, стор. 6.

ті губкомів партії створювалися відділи агітації і пропаганди. Процес оформлення їх на Україні тривав до початку 1921 р. Агітпропвідділи керували всією партійною й політико-освітньою роботою на території губерній як безпосередньо через партійні органи, так і шляхом контролю діяльності губполітосвіти і губполітосвіт губкомів комсомолу. Для більшої оперативності і кваліфікованого розв'язання питань у відділі створювалися підвідділи. Спочатку їх було три: партосвіти, усної агітації і пропаганди, друкованої агітації і пропаганди, а також національна секція, потім чотири — агітації, пропаганди, преси і зв'язку з комсомолом¹².

На підвідділ партосвіти покладалося завдання разом з відділом радпартшкіл губполітосвіти організовувати і керувати губернськими, районними і повітовими радпартшколами, розробляти для них програми, тези, готувати пропагандистські кадри. Організаційні, технічні справи, фінансування і постачання шкіл входили до компетенції відділу радпартшкіл губполітосвіти. При підвідділі функціонувала колегія, до складу якої входили завідувачі: підвідділом радпартшкіл губполітосвіти і курсовим відділенням армійського політвідділу, який знаходився в губернії.

Наприкінці січня 1921 р. ЦК РКП(б) розробив «Положення про основні відділи губкомів і повіткомів РКП». В ньому визначалися завдання цих відділів і їх структура. Рекомендувалося створити 4 підвідділи: агітації, пропаганди та літературно-видавничий, нацменшостей. Підвідділ пропаганди мав займатися усною і друкованою пропагандою, організацією через губполітосвіту губернських партійно-радянських шкіл та ідейним керівництвом ними, створенням курсів для молодих комуністів і ліквідацією політичної неграмотності, налагодженням викладання політграмоти в навчальних закладах, обліком пропагандистських і лекторських кадрів та інструктуванням керівних губкомом організацій. ЦК РКП(б) категорично не вимагав, щоб у кожному відділі були згадані підвідділи.

«При крайній недостатці сил, — зазначалося в «Положенні», — допустиме злиття цих підвідділів при умові виконання всієї покладеної на них роботи»¹³. Проте в агітпропах губкомів створювались й не передбачені підвідділи, що пояснювалося прагненням якнайповніше врахувати запити, які висувало життя. Влітку 1921 р. в агітпропах губкомів були такі підвідділи: Миколаївського — усної агітації і пропаганди та експедиції; Донецького — агітації і пропаганди, преси, партосвіти, національних меншостей; Харківського — усної агітації і пропаганди, друкованої агітації і пропаганди, партосвіти та нацменшостей. Незважаючи на різноманітність структури відділів, усі вони вирішували, в основному однакові питання. У грудні 1922 р. ЦК РКП(б), спираючись на досвід, нагромаджений на місцях, циркулярним листом закріпив структуру агітпропів губкомів у складі чотирьох підвідділів: агітації, пропаганди, преси і нацменшостей¹⁴. Ця структура, за виключенням підвідділів нацменшостей, ліквідованих у 1923 р., зберігалась до скасування губерній у 1925 р.

Паралельно з агітпропами губкомів для керівництва пропагандистською і агітаційною роботою волосних та сільських осередків, політосвітами повітів і комсомолу створювалися відділи агітації і пропаганди повітових комітетів партії. Наприкінці 1920 р. і на початку 1921 р. штат цих відділів складався із завідуючого, секретаря, інструк-

¹² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 13, спр. 1298, арк. 72.

¹³ Справочник партійного работника, 1921, стор. 54.

¹⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 60, спр. 149, арк. 111 зв.

тора по усній пропаганді, інструктора партосвіти (він же завідуючий повітовою радпартшколою), інструктора друкованої пропаганди (він же редактор повітової газети).

В листопаді 1922 р. штати агітпропів повіткомів дещо скоротилися і згодом стабілізувалися (завідуючий відділом та його заступник, який виконував і обов'язки лектора)¹⁵. Пізніше при проведенні адміністративно-територіальної реформи у 1923—1925 рр. повіти були ліквідовані і створені округи та райони. У відділах агітації та пропаганди при окружках працювали завідуючий відділом, заступник завідуючого (він же завідуючий підвідділом пропаганди), завідуючий підвідділом агітації, секретар. В сільських райкомх також спочатку були створені відділи, функції яких до 1925 р. передавали пропагандистам-лекторам.

Щоб об'єднати всю агітаційно-пропагандистську роботу навколо партійних органів, при агітпропах ЦК РКП(б), ЦК компартій республік, губернських і повітових комітетах партії створювалися колегії. При відділах ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У функціонували малі і широкі колегії. Перші були постійно діючими робочими органами відділів. Вони готували матеріали для широких колегій, втілювали в життя їх постанови, виконували завдання Оргбюро і Політбюро та керували поточною роботою агітпропів. До складу малих колегій входили завідуючі відділами і підвідділами. В засіданнях широких колегій брали участь як члени малих колегій і відповідальні працівники відділів, так і представники головнополітосвіти, політуправлінь Червоної Армії, культвідділів, профспілок, комсомолу, пролеткульту, телеграфного агентства, національних секцій відділів, жіночих та оргінструкторських відділів. У міру необхідності запрошувалися також представники наркоматів і відомств. Завдяки такому представницькому складові колегії були добре ознайомлені із станом справ і могли оперативно розв'язувати всі питання агітпропроботи. Організація колегій диктувалася необхідністю об'єднати пропагандистські сили в умовах, коли не вистачало кваліфікованих кадрів, досвіду керівництва агітпропроботою в мирних умовах.

Спираючись на розгалужений агітаційно-пропагандистський апарат, партійні органи спрямовували зусилля комуністів і всього народу на розв'язання основного завдання — будівництво соціалістичного суспільства. Курс на будівництво соціалізму партія і робітничий клас відстояли і здійснили в запеклій боротьбі із залишками повалених експлуататорських класів, з різними антипартійними елементами. В найкоротший історичний строк під керівництвом Комуністичної партії було відбудоване народне господарство країни, забезпечена перемога лєнінської політики соціалістичної індустріалізації, досягнуто перших значних успіхів у соціалістичній перебудові сільського господарства.

На кінець 20-х років Комуністична партія підготувала наступ соціалізму по всьому фронту. За важливістю і складністю завдань, новизною і глибиною соціально-економічних процесів, темпами і масштабами соціалістичного будівництва це був один з найскладніших і найважчих періодів у житті партії, що вимагало дальшого піднесення організаційної та ідейно-виховної роботи серед мас, урізноманітнення її форм і методів, високої політичної і трудової активності трудящих.

Нові завдання ставили нові вимоги й до ідеологічної роботи партії, до її агітаційно-пропагандистського апарату. Підвищилися вимоги до партійної освіти, до теоретичного виховання кадрів. В умовах бурх-

¹⁵ Там же, арк. 111.

ливого розвитку культурної революції необхідно було посилити керівництво установами, які займалися освітою і культурою. Було вирішено організаційно виділити їх із сфери діяльності АППВ, створивши самостійні органи керівництва ними. Такими органами згідно з рішенням ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. «Про реорганізацію апарату ЦК ВКП(б)» і стали відділи культури і пропаганди. На них покладалося керівництво культурним будівництвом, народною освітою, пресою, пропагандою марксизму-ленінізму, ідейно-політичним вихованням комуністів, доборою і розстановкою кадрів¹⁶.

Для керівництва всіма цими галузями роботи в культпропі було спочатку утворено три сектори: наукової роботи і освіти (в тому числі й мистецтво); пропаганди марксизму-ленінізму; преси (в тому числі газети і художня література). У травні 1932 р. відповідно до постанови ЦК ВКП(б) «Структура відділів ЦК ВКП(б)» функції цих трьох секторів були розосереджені між дванадцятьма секторами: партпідручників і політграмоти; викладання марксизму-ленінізму в Інститутах Червоної професури, вузах і середній школі; масової пропаганди марксизму-ленінізму; шкіл; науково-дослідних установ; виробничо-технічної пропаганди; газетним; культурного обслуговування робітників і колгоспних мас; журнальним; наукової літератури; художньої літератури; мистецтв¹⁷⁻¹⁸.

Одночасно з культпропвідділом на базі АППВ був створений відділ агітації і масових кампаній. Диференціацію старого апарату за функціональною ознакою було проведено для того, щоб в умовах розвитку творчої активності мас значно поліпшити роботу апарату, зробити його більш гнучким, оперативним, здатним швидко виробляти нові форми і методи виховання трудящих. Проте незабаром виявилася певна роз'єднаність між агітаційною та пропагандистською роботою. Тому в 1934 р. функції відділу агітації і масових кампаній у центрі й на місцях були передані культпропу, який іменувався відділом культури і пропаганди ленінізму.

Слідом за центральним апаратом змінювалася й структура відділів ЦК компартій союзних республік, обкомів і окружкомів партії. Так, у січні 1930 р. ЦК КП(б)У почав реорганізацію апарату ЦК. В апараті ЦК КП(б)У стали діяти два відділи: агітмас і культпроп. Такі ж відділи були створені і в апараті організованих на Україні в 1932 р. обкомів партії. На місцях культпропи залежно від обсягу роботи мали різну структуру, об'єднуючи більшу кількість функцій в одному секторі. У культпропі ЦК КП(б)У в 1932 р. налічувалося дев'ять секторів: пропаганди ленінізму і політики партії; викладання ленінізму у вузах, втузах і технікумах; народної освіти; науки; техпропаганди; газетно-журнальний; культроботи; мистецтва; партпосібників. Крім того була створена група інструкторів по роботі серед нацменшостей і розподілу та вивчення кадрів.

У міськкомах і райкомах партії спочатку були введені посади керівників культпропроботи і агітмасової роботи. Пізніше в райкомах партії, які після адміністративної реформи 1930 р. замінили окружкоми, теж були створені відділи культпропроботи і агітмасової роботи. Після XVII з'їзду ВКП(б) у міськкомах і райкомах партії почали поступово організовуватися відділи культури і пропаганди ленінізму.

Відділи культури і пропаганди ленінізму, працюючи безпосередньо під керівництвом партійних комітетів і виконуючи їх рішення, сприя-

¹⁶ Справочник партийного работника. Выпуск седьмой, ч. II, М.—Л., 1930, стор. 170—171.

¹⁷⁻¹⁸ «Партийное строительство», 1932, № 5, стор. 60—61.

ли значному піднесенню науки і культури в нашій країні. У важливу галузь культури перетворилася преса. У 1935 р. в Радянському Союзі видавалося 10 тис. газет разовим тиражем 36—37 млн. примірників проти 3 тис. газет і 22,3 млн. примірників у 1930 р. Значно зросла кількість навчальних закладів, культурно-освітніх та наукових установ. У таких умовах культпропам було важко справлятися з керівництвом все зростаючими галузями політичної освіти, культури і науки¹⁹.

У травні 1935 р. Центральний Комітет партії ухвалив постанову «Про реорганізацію Культпропу ЦК ВКП(б)», згідно з якою замість нього було створено п'ять відділів: партійної пропаганди і агітації; преси і видавництва; шкіл; культурно-освітньої роботи; науки, науково-технічних винаходів і відкриттів. Зокрема, на відділ пропаганди і агітації було покладено керівництво пропагандистською роботою всередині партії (партійні гуртки і школи), масовою агітацією і роботою Партвидаву; комвузами, підготовкою кадрів пропагандистів і агітаторів, інститутами Червоної професури і виданням партійних підручників, а також керівництво активом пропагандистів і агітаторів²⁰. Для розв'язання цих завдань у відділі було створено чотири сектори: агітації; партійних підручників і програм, партійних навчальних закладів; кадрів і обліку пропагандистів та агітаторів. Уперше при відділі була утворена група відповідальних інструкторів ЦК ВКП(б) з пропаганди, члени якої працювали за територіальним принципом. Таким чином, основним завданням відділу було керівництво друкованою та усною пропагандою і агітацією. Саме цьому завданню й була підпорядкована його структура. Показово, що в назві відділу на перше місце внісено слово «пропаганди», а не «агітації», як було раніше. І це, безперечно, не випадково. Політичне і культурне зростання трудящих, насамперед комуністів, створили умови для значно ширшої пропаганди марксизму-ленінізму, на чому партія і зосередила свою основну увагу.

Керуючись постановою Центрального Комітету партії «Про реорганізацію Культпропу ЦК ВКП(б)» і враховуючи місцеві умови, ЦК компартій союзних республік, крайкоми і обкоми визначили структуру своїх апаратів. Так, у Московському і Ленінградському обкомах замість культпропів було створено по чотири відділи. Тут керівництво школами і науковими установами здійснювалося одним відділом шкіл і науки. В ЦК КП(б)У, як і в ЦК ВКП(б), діяло п'ять відділів, в обкомах партії республіки — по три: партійної пропаганди, агітації і преси; культурно-освітньої роботи; шкіл і науки²¹. З 1936 р. почалася перебудова культпропів окружкомів, міськкомів і райкомів партії, яка тривала до кінця 1938 р.

Необхідність у новій реорганізації пропагандистського апарату партії була викликана перемогою соціалізму і вступом країни в період завершення будівництва соціалізму і поступового переходу до комунізму. В той час в СРСР була ліквідована неписьменність, значно підвищився освітній рівень народу, в основному було розв'язане завдання підготовки кадрів нової радянської інтелігенції, склалася соціальна та ідейно-політична єдність усіх верств трудящих. Марксизм-ленінізм став всенародною ідеологією. Зростали ряди партії. Навколо неї згуртовувалися численні кадри безпартійних передовиків виробництва і інтелігенції. Ця нова обстановка ставила зрослі вимоги до

¹⁹ «Партийное строительство», 1939, № 18, стор. 24—26.

²⁰ «Партийное строительство», 1935, № 11, стор. 47.

²¹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 146, спр. 256, арк. 54.

роботи мережі партійної освіти. Враховуючи цю обставину, ЦК ВКП(б) у постанові «Про постановку партійної пропаганди в зв'язку з випуском «Короткого курсу історії ВКП(б)» (листопад 1938 р.) вказав на необхідність дальшого поглиблення і підвищення ідейного рівня пропаганди, залучення до навчання нових кадрів широкого кола слухачів та активного впровадження в систему партосвіти методу самостійного вивчення теорії й історії марксизму-ленінізму. Перехід до нових форм навчання значно підвищував роль преси у вихованні комуністів і безпартійних.

Нові завдання диктували необхідність перебудови апарату пропаганди. Після постанови ЦК ВКП(б) відділи партійної пропаганди і агітації та відділи преси і видавництва ЦК компартій союзних республік, крайкомів і обкомів партії були об'єднані у відділи пропаганди і агітації, в апараті ЦК ВКП(б) — створено Управління пропаганди і агітації. Повернення відділам функцій керівництва пресою свідчило про те, що утворення відділів преси не виправдало себе.

У відділах пропаганди та агітації зосереджувалася вся робота, пов'язана з друкованою і усною пропагандою марксизму-ленінізму і масовою політичною агітацією (партійна преса, видання пропагандистської і агітаційної літератури, організація друкованої і усної пропаганди марксизму-ленінізму, контроль за ідейним змістом пропагандистської роботи; добір і розподіл пропагандистських кадрів, політична перепідготовка і підготовка партійних кадрів, організація масової політичної агітації)²². Для поліпшення керівництва партійною пропагандою в міськкомах, обкомах, крайкомах і ЦК компартій союзних республік вводилась посада секретаря по пропаганді і агітації.

У 1939 р. у відділі пропаганди і агітації ЦК КП(б)У та в обкомах партії було утворено чотири сектори: друкованої і усної пропаганди, друкованої і усної агітації, культурно-освітньої роботи, газет і журналів. Відділи міськкомів і райкомів структурних підрозділів не мали. Штати відділів міськкомів партії складалися із завідуючого відділом, заступника (він же завідуючий парткабінетом), лекторів, консультантів парткомітетів та інструкторів відділу; у відділах райкомів партії працювали завідуючий відділом, заступник (він же завідуючий парткабінетом) і пропагандисти. Така структура відділів збереглася до початку Великої Вітчизняної війни.

З усього сказаного витікає, по-перше, що із зростанням ролі партії в соціалістичному будівництві зростає також роль пропагандистського апарату в справі виховання мас, по-друге, з просуванням країни по шляху будівництва соціалізму перед пропагандистським апаратом ставились все більш складні завдання, розширялись його функції, по-третє, відповідно цьому змінювалась структура відділів пропаганди і агітації, створювались всередині їх ті або інші підрозділи для диференційованого керівництва окремими ділянками багатоплавної пропагандистської роботи.

Пошук найдоцільніших організаційних форм пропагандистського апарату в роки соціалістичного будівництва був спрямований на те, щоб поліпшити виховання комуністів і безпартійних активістів. Відділи пропаганди і агітації як органи ЦК ВКП(б), ЦК компартій республік, обласних, міських і районних комітетів партії безпосередньо сприяли втіленню в життя ідеологічної політики партії.

²² Пропаганда и агитация в решениях и документах ВКП(б), Государственное издательство политической литературы, 1947, стор. 379.

До 100-річчя „Південноросійського союзу робітників“

А. К. ВОЛОЩЕНКО, О. А. ПАРАСУНЬКО

ПЕРША ПРОЛЕТАРСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ В РОСІЇ

У травні 1975 р. минуло 100 років з часу створення «Південноросійського союзу робітників». Виникнення та діяльність першої робітничої організації в середині 70-х років XIX ст. свідчили про те, що на арену політичної боротьби виходила нова суспільна сила, новий клас — пролетаріат. «...Боротьба робітників, — зазначав В. І. Ленін, — відкриває собою нову епоху російської історії і є світанком визволення робітників»¹.

Вже у початковий період розвитку робітничого руху стали формуватися бойові якості, славні революційні традиції найбільш передового у світі російського пролетаріату. В 70-ті роки, на противагу народницьким теоріям, «Південноросійський союз робітників» висунув вимогу завоювання політичних свобод для трудящих.

На програмі цієї організації російських робітників позначився вплив статутних положень Міжнародного товариства робітників — І Інтернаціоналу. Основні програмні положення «Союзу» — об'єднання робітників в ім'я революції і визволення праці, пропаганда принципів інтернаціоналізму — були свідченням певних зрушень у пробудженні класової свідомості робітників, у розвитку робітничого руху в Росії. Діяльність «Південноросійського союзу робітників» сприяла зростанню пролетарської солідарності і організованості російського робітничого класу.

У дослідженні та вивченні проблеми, пов'язаної з революційним рухом робітничого класу, його героїчною боротьбою в нашій країні за роки Радянської влади досягнуто значних успіхів. У літературі (спогади, замітки, коментарі, збірники документів², монографії³ та статті), присвяченій історії розвитку робітничого та суспільно-політичного руху

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 2, стор. 93.

² М. П. Сквери. Первая рабочая социалистическая организация в Одессе (1875), Одесса, 1921; П. В. Владыченко. Памяти учителя и погибших друзей. — «Каторга и ссылка», 1923, № 5; Южнорусские рабочие союзы, М., 1924; Южнороссийский союз рабочих, М., 1924; Рабочее движение в России в XIX веке, т. II, ч. 2, М., 1950.

³ К. А. Пажитнов. Положение рабочего класса в России, т. 2, М., 1924; М. Балабанов. Очерки по истории рабочего класса в России, т. II, М., 1925; В. Дембо. Первая массовая организация рабочих в России (1872—1875), М., 1924; Б. П. Козьмин. Рабочее движение в России до революции 1905 г., М., 1925; А. Трофимов. Рабочее движение в России, 1861—1894 гг., М., 1957; О. Д. Соколов. На заре рабочего движения в России, М., 1963; И. Никитин. Первые рабочие союзы и социал-демократические организации в России (70—80-е гг. XIX в.), М., 1952; Ш. М. Левин. Общественное движение в России в 60—70-е годы XIX века, М., 1958; О. А. Парасунько. Положение и борьба рабочего класса (60—90-е гг. XIX в.), К., 1963; Л. Я. Корнійчук. Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х роках XIX ст., К., 1971; М. П. Рудько. Революційні народники на Україні (70-ті роки XIX ст.), К., 1973; А. К. Волощенко. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х — на початку 80-х років XIX ст., К., 1974; Ф. Е. Лось. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и начале XX ст., К., 1955; та ін.

в Росії, в тому числі і на Україні, висвітлювалося і таке важливе питання як виникнення та діяльність перших робітничих організацій, зокрема, «Південноросійського союзу робітників». Щоправда, визначаючи місце першої робітничої організації в історії російського революційного руху, дослідники інколи порушували історичний підхід до розглядуваного ними явища. Одні з них (К. А. Пажитнов, М. С. Балабанов та ін.) недооцінювали роль і значення першої робітничої організації, доводили, що вона перебувала в загальному руслі народництва і не ставила завдань боротьби за політичні свободи. Інші (В. Дембо, В. Коробков) перебільшували значення «Південноросійського союзу робітників», прирівнювали його до марксистських організацій. Праці радянських істориків 50—70-х років глибоко і всебічно розкривають історію виникнення та діяльності перших робітничих організацій в Росії. Дослідженню діяльності «Південноросійського союзу робітників», висвітленню ідеології його керівників, значенню започаткованих ним революційних традицій присвячені ґрунтовні праці Б. С. Ітенберга та монографія Ф. О. Єщенко⁴.

Виникнення перших робітничих організацій в нашій країні обумовлювалося, насамперед, соціально-економічним розвитком пореформеної Росії, розгортанням класової боротьби та суспільно-політичного руху. Після реформи 1861 р. сталися помітні зрушення в соціально-економічному житті країни. Ліквідація кріпосницької системи прискорила розвиток капіталізму у промисловості і в сільському господарстві. Почалося прискорене будівництво залізниць, з'являлися нові галузі промисловості. Міста, зокрема на Півдні, перетворювалися у великі промислові центри. Розвивалася внутрішня і зовнішня торгівля.

Розвиток капіталізму привів до змін і в класовій структурі суспільства. Формуються нові класи — буржуазія і пролетаріат, породжені новими капіталістичними відносинами. Концентрація виробництва в 70—80-х роках ХІХ ст. сприяла чисельному зростанню російського пролетаріату. Одним з основних джерел поповнення робітничого класу було зубожіле, розорене селянство.

Водночас розвиток капіталізму супроводжувався нещадною експлуатацією робітників: «Капітал, — підкреслював В. І. Ленін, — стаючи чимраз більшим, сильніше давив на робітників, перетворюючи їх у злидарів, примушуючи віддавати весь свій час фабриці, заганняючи на роботу жінок і дітей робітників»⁵. Характер нових виробничих відносин, наявність численних залишків кріпосництва обумовлювали і форми експлуатації робітників. В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що в таких країнах, як Росія, робітничий клас терпів не стільки від капіталізму, скільки від недостатнього його розвитку⁶.

Робітники були позбавлені будь-яких політичних прав, страждали від соціального і національного гноблення. На фабриках і заводах вони повністю залежали від сваволі фабрикантів, які жорстоко їх експлуатували. Умови праці були нестерпні: довготривалий виснажливий робочий день, відсутність техніки безпеки та медичної допомоги на підприємствах, низький рівень заробітної плати. До цього слід додати ще жахливі житлово-побутові умови.

Проте, незважаючи на тяжке становище, пролетаріат Росії, в тому числі й України, не був тільки «страждущим» класом, робітники вели

⁴ Б. С. Ітенберг. Южнороссийский союз рабочих. Возникновение и деятельность, М., 1974; його ж. «Южнороссийский союз рабочих» — первая пролетарская организация в России, М., 1954; Ф. О. Єщенко. Південноросійський союз робітників, Харків, 1971.

⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 2, стор. 87.

⁶ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 11, стор. 34.

невпинну боротьбу проти своїх визискувачів. Найбільш поширеними її формами у 70-х та і в наступних роках були страйки. За період з 1870 по 1879 рр. на промислових підприємствах Росії відбулося 326 страйків і заворушень. Найбільшою тривалістю відзначалися виступи робітників у Петербурзі, Центральному промисловому районі, Прибалтиці, на Україні. Робітники вимагали підвищення заробітної плати, поліпшення умов праці тощо. Великі страйки відбулися, зокрема, в Петербурзі на Невській бавовнопрядильній фабриці (травень 1870 р.), Кренгольмській мануфактурі (1872 р.), московських фабрик Кузнецова і Носова, на Серпуховській фабриці Коншина та ін. У 1875 р. 3200 робітників Путиловського заводу вимагали зниження штрафів та відрахунків із зарплати. 2500 страйкуючих Невського механічного заводу в тому ж році протестували проти затримки заробітної плати. За підвищення заробітної плати активно виступили в грудні 1877 р. робітники Олександрівського механічного заводу.

Страйкова боротьба робітничого класу розгорталася і на Україні. Так, протягом 1870—1879 рр. тут відбулося 64 страйки і заворушення. Найбільшу кількість страйків зареєстровано на будівництві залізниць та цукрових заводах. У 1875 р. активно боролися за підвищення заробітної плати робітники рейкового заводу Новоросійського товариства в Юзівці (нині — Донецьк), а також машинобудівних заводів Одеси тощо.

В цілому страйковий рух пролетаріату в 70-х роках мав економічний характер. Виступи робітників були стихійними, оскільки вони ще не усвідомлювали своїх класових завдань. «Це була *перша*,— писав В. І. Ленін,— початкова форма робітничого руху, і вона була необхідна тому, що ненависть до капіталіста завжди і скрізь була першим поштовхом до пробудження в робітниках прагнення захистити себе»⁷.

Однак і ці стихійні виступи робітників допомагали їм усвідомити, що тільки спільними зусиллями можна досягти успіхів у боротьбі проти експлуататорів. Вже в той час пролетаріат висунув таких відомих революціонерів, керівників робітничого руху, як В. Обнорський, П. Алексєєв, С. Халтурін, Ф. Кравченко та ін.

Стихійний робітничий рух у Росії в 70—80-х роках минулого століття не був зв'язаний з науковим соціалізмом. В початковий період розвитку він залишався ще в рамках «загальнодемократичного», тобто буржуазно-демократичного руху, ще не настав час виділення «...самостійної пролетарської демократії із дрібнобуржуазної мішанини»⁸. Та поступово відбувався процес переходу робітників від боротьби тред-юніоністської, економічної до класової, політичної боротьби, спрямованої на знищення експлуатації.

На розвиток робітничого руху в Росії справляли значний вплив революційні події, що відбувалися в Західній Європі. Діяльність І Інтернаціоналу, керованого К. Марксом і Ф. Енгельсом, і ознайомлення з його документами, героїчна боротьба паризьких комунарів сприяли зростанню пролетарської солідарності і організованості російського робітничого класу. Передові, свідомі робітники вітали Паризьку Комуну, яка була зразком боротьби проти гноблення та експлуатації, сприяла поширенню революційних ідей і розвитку визвольного руху в Росії. «Грім паризьких гармат,— писав В. І. Ленін,— розбудив найвідсталіші верстви пролетаріату, що спали глибоким сном, і всюди дав поштовх до посилення революційно-соціалістичної пропаганди»⁹.

⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 2, стор. 99.

⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 25, стор. 98.

⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 20, стор. 209.

У розвитку демократичної свідомості робітників, розширенні їх кругозору, залученні до визвольної боротьби певну позитивну роль відіграла й діяльність революційних народників. Вони організовували нелегальні робітничі гуртки, в яких проводили спочатку загальноосвітню, а згодом і пропагандистську роботу, знайомлячи їх членів з діяльністю І Інтернаціоналу, боротьбою паризьких комунарів, хоч і «неспроможні були дати повністю правильне пояснення цих знаменитих історичних явищ»¹⁰. Слід зазначити, що революційні народники хотіли лише підготувати з середовища робітників посередників між революційною інтелігенцією і селянством, які б вели пропагандистську діяльність на селі. Народники не визнавали самостійної ролі робітничого класу в суспільному русі, відмовлялися від пролетарських форм боротьби. До кінця 70-х років вони виступали проти необхідності боротьби за політичні свободи, яка, на їх думку, могла принести користь лише буржуазії. Поступово передові представники робітничого класу відмовлялися від програмно-тактичних настанов народників.

Концентрація виробництва і централізація населення у містах сприяли розвитку суспільної свідомості робітників. «Великі міста,— писав Ф. Енгельс,— вогнища робітничого руху: в них робітники вперше почали задумуватися над своїм становищем і боротися за зміну його, в них вперше виявилась протилежність інтересів пролетаріату і буржуазії, в них зародились робітничі спілки,... соціалізм»¹¹.

Настійні пошуки пролетаріатом шляхів боротьби проти самодержавства привели до створення ними своїх перших самостійних організацій — «Південноросійського союзу робітників» і згодом — «Північно-го союзу російських робітників».

«Південноросійський союз робітників» виник у 1875 р. в Одесі — великому торговельно-промисловому центрі Півдня Росії. В середині 70-х років тут налічувалося 167 фабрик і заводів, на яких працювало понад 3,5 тис. робітників. Досить значними промисловими підприємствами були: механічні заводи Белліно-Фендеріха і Бертрана, чавуноливарний Гульє-Бланшарда, Зебека і фон Валя (колишній Фалька), залізничні майстерні¹². Крім цього, в пошуках роботи до Одеси щорічно на весняно-літній період прибувало понад 20 тис. сезонних робітників з різних губерній країни. В. І. Ленін, відзначаючи швидкий економічний розвиток південних районів, писав що це приваблювало «...з Великоросії десятки й сотні тисяч селян і робітників у капіталістичні економії, на рудники, в міста»¹³. Поповнення пролетаріату України за рахунок робітників центральних районів Росії сприяло зміцненню їх дружби та класової солідарності.

Зручне географічне розташування Одеси, наявність великого порту сприяли проникненню до міста безцензурної літератури, творів революційних демократів, праць К. Маркса і Ф. Енгельса. Революційні події, що відбувалися в країнах Західної Європи, знаходили тут досить жвавий відгук. Передовий, демократично настроєний частині молоді, найбільш свідомим робітникам було відомо про діяльність І Інтернаціоналу і події 1871 р. у Франції. Вісті про них надходили не тільки через революційно-емігрантську літературу, а також від безпосередніх учасників Паризької Комуні, діячів визвольного руху народів Балкан, які нелегально приїздили до Одеси.

¹⁰ Б. П. Козьмин. Из истории революционной мысли в России, М., 1961, стор. 701.

¹¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 2, стор. 340.

¹² Б. С. Итенберг. Южнороссийский союз рабочих. Возникновение и деятельность, стор. 36.

¹³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 24, стор. 125.

На початку 70-х років у місті виникло багато гуртків, зокрема: гуртки передових студентів Новоросійського університету на чолі з Г. Афанасьєвим, А. Желябовим, народницькі гуртки (відгалуження петербурзького гуртка «чайковців», гуртки М. Жебуньова, І. Ковальського, С. Ліона, одеська община «Всеросійської соціально-революційної організації»), нелегальні робітничі гуртки, активну роботу в яких проводили А. Желябов, В. Костюрін, А. Франжолі, М. Ланганс, Л. Дическуло, І. Ковальський та ін.

Початковою формою об'єднання робітників промислових центрів Росії, в тому числі й Одеси, були гуртки самоосвіти, яких на великих фабриках і заводах міста в середині 70-х років, за свідченням їх активного учасника М. Сквері, налічувалося близько десяти¹⁴. Керували ними революціонери-народники та найбільш свідомі передові робітники. Серед них виділявся робітничий гурток, організований у 1872 р. на заводі Белліно-Фендеріха і очолюваний передовим робітником Д. Ізотовим. Членами цього гуртка були брати М. і С. Наддачини, П. Сікочин, Г. Осуховський, Ф. Кравченко, М. Ерховер та ін. На зібрані гроші вони найняли приміщення для занять, а також влаштували громадську бібліотеку, в якій, крім книжок, переважно історичного змісту, можна було прочитати журнали «Современник», «Отечественные записки» та ін.¹⁵ Гуртківці проводили роботу загальноосвітнього характеру. Працювали з робітниками студенти-народники В. Костюрін, О. Ярошенко, Е. Победоносцев та ін.¹⁶

Поступово цей гурток набирав дедалі радикальнішого напрямку. Помітно поживалися його робота, коли лекції з політичної економії та історії робітничого руху почав читати революціонер-інтелігент Є. Й. Заславський, майбутній керівник «Південноросійського союзу робітників» *. Є. Й. Заславський пояснював робітникам причини їх тяжкого становища, закликав до боротьби з визискувачами, пропонував «створити артілі або асоціації»¹⁷. Лекції Заславського, агітаційна література демократичного напрямку, яку читали гуртківці, справляли значний вплив на формування їх поглядів і практичну діяльність. Робітники намагалися поліпшити своє нужденне становище шляхом створення кооперативних підприємств, про які вони читали в літературі і чули від своїх керівників. Так, зокрема, вони вирішили на свої кошти відкрити кооперативну лазню, прибутки від якої надходили б на потреби членів гуртка¹⁸. Незважаючи на те, що лазня була відкрита і проіснувала близько року, вона виявилася збитковим підприємством і не виправдала сподівань її організаторів. Цілком очевидно, що створення подібних

¹⁴ М. П. Сквері. Назв. праця, стор. 35.

¹⁵ Рабочее движение в России в XIX веке. Сборник документов и материалов, т. II, ч. 2, стор. 119—123.

¹⁶ Там же, стор. 119—120, 126—127.

* Євген Йосипович Заславський (1844—1878 рр.) — виходець з дворянської сім'ї. Після закінчення Воронежської гімназії навчався в Московській Петрово-Розумовській землеробській і лісовій академії, а також у Петербурзькому технологічному інституті. Ще студентом брав участь у революційно-демократичному русі. До приїзду в Одесу працював помічником управляючого одного з поміщицьких маєтків у Полтавській губернії. В Одесі Є. Й. Заславський проводив активну пропагандистську роботу серед робітників. Світогляд Є. Й. Заславського становив «своєрідну суміш дрібнобуржуазного соціалізму із зародками пролетарського соціалізму» (Л. Я. Корнійчук. Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х роках XIX ст., стор. 249). Він значною мірою переборював утопічні ілюзії революційних народників, але ще не оволодів науковим соціалізмом (Х. С. Гуревич. Об идейной направленности взглядов Е. О. Заславского.— «Вопросы истории», 1963, № 10, стор. 219). Є. Й. Заславський був представником тієї блискучої плеяди революціонерів 70-х років, яких В. І. Ленін називав попередниками російської соціал-демократії.

¹⁷ Ф. О. Ещенко. Назв. праця, стор. 54.

¹⁸ Рабочее движение в России в XIX веке, т. II, ч. 2, стор. 122.

підприємств відбувалося під впливом ідей дрібнобуржуазного соціалізму, які тривалий час панували серед пролетаріату країн Західної Європи.

Робітничі гуртки виникали й на інших промислових підприємствах Одеси. Активну пропагандистську діяльність на заводах Зебека і фон Валя, Гульє-Бланшарда та в залізничних майстернях розгорнув петербурзький робітник В. Обнорський (майбутній організатор і керівник «Північного союзу російських робітників»). Досвіду організаторської роботи він набув, проводячи революційну пропаганду в Петербурзі. По приїзді до Одеси в 1873 р. В. Обнорський встановив зв'язки з членами різних робітничих гуртків, розповсюджував нелегальну літературу, допомагав організовувати нові гуртки, підпільні бібліотеки тощо¹⁹. Навесні 1874 р., уникаючи переслідування поліції, В. Обнорський виїхав за кордон, але його перебування в Одесі справило помітний вплив на формування революційного світогляду місцевих робітників. Діяльність Є. Заславського та В. Обнорського була спрямована на політичне виховання робітників, роз'яснення їм класових завдань і необхідності революційної боротьби з експлуататорами.

Дальшим організаційно-практичним кроком одеських робітників було створення ощадно-позичкових кас. Такі каси існували на заводах Белліно-Фендеріха, Гульє-Бланшарда, Зебека і фон Валя тощо. Статути кас складали самі робітники. Члени ощадно-позичкових кас платили щотижневі внески (25 коп.). Ці гроші мали бути використані робітниками для своїх безпосередніх потреб. Ощадно-позичкові каси були характерним явищем для початкового періоду організованого робітничого руху.

Одну з перших ощадно-позичкових кас організували на початку 1875 р. робітники чавуноливарного заводу Гульє-Бланшарда. Як згадував М. Сквері (член правління каси, згодом активний учасник робітничої організації), робітники, складаючи статут каси, скористалися книжкою Е. Бехера «Рабочий вопрос в его современном значении и средства к его разрешению», в додатках до якої були вміщені деякі статуту, в тому числі й статут І Інтернаціоналу²⁰. Остаточний варіант проекту статуту ощадно-позичкової каси робітників заводу Гульє-Бланшарда був відредагований Є. Заславським і названий «Статутом братської каси одеських робітників». Цей статут поклав початок створенню революційної організації робітників. В ньому ставилося питання про необхідність боротьби робітників з експлуататорами, зокрема, в одному з пунктів прямо говорилося про «боротьбу з привілейованими класами»²¹.

Є. Заславський, який на практиці вже переконався в ілюзорності робітничих кооперативних установ, прагнув спрямувати робітників на створення політичної організації. На одній із сходок учасників каси під час обговорення «Статуту братської каси» він запропонував «заснувати товариство, яке діяло б проти уряду, а ощадно-позичкову касу «перетворити в касу цього товариства»²². Пропозицію було прийнято одностайно. Це свідчить про те, що статут відбивав настрої і прагнення передових робітників. В процесі обговорення «Статуту братської каси» став результатом колективної творчості найбільш передової частини робітників. Доповнення та зміни, які до нього вносилися, показували,

¹⁹ Б. С. Итенберг. Южнороссийский союз рабочих. Возникновение и деятельность, стор. 60.

²⁰ М. П. Сквері. Назв. праця, стор. 22.

²¹ Б. С. Итенберг. Южнороссийский союз рабочих. Возникновение и деятельность, стор. 64; Ф. О. Єщенко. Назв. праця, стор. 70.

²² Южнорусские рабочие союзы, М., 1924, стор. 96.

що процес формування класової свідомості одеських робітників проходив успішно.

У травні 1875 р. «Статут братської каси» дістав назву статуту «Південноросійського союзу робітників». Його знову обговорювали на сходках робітників, роздавали депутатам від робітничих гуртків для остаточного схвалення²³.

Прийняття робітниками статуту було початком створення «Південноросійського союзу робітників» — першої робітничої організації в Росії, яку очолив Є. Заславський. Найбільш активними його членами були передові робітники Я. Рибицький, М. Сквері, С. і М. Наддачини, Ф. Кравченко, М. Силенко та ін.

Основні програмні положення «Південноросійського союзу робітників» були викладені у вступній частині статуту. На формулювання окремих його пунктів мали вплив «Тимчасовий статут Міжнародного товариства робітників» (І Інтернаціоналу), написаний К. Марксом, та статут «Міжнародної асоціації робітників Центральної Женевської секції І Інтернаціоналу». При співставленні текстів цих трьох документів відчувається близькість їх змісту*. Це свідчить про те, що передові робітники були вже з ними знайомі.

Головною метою «Південноросійського союзу робітників», зазначалося в статуті, була «пропаганда ідей визволення робітників з-під гніту капіталу і привілейованих класів... об'єднання робітників Південноросійського краю... для майбутньої боротьби з наявним економічним і політичним порядком...»²⁴. Як бачимо, завдання безпосередньої революційної боротьби з існуючим у Росії економічним і політичним ладом переносилося на майбутнє. Це свідчило про непослідовність та недостатню зрілість членів «Південноросійського союзу робітників». Нечіткими були й ще деякі положення. В статуті не було конкретної характеристики суспільно-політичного ладу, неясно визначалися роль і місце робітничого класу, як керівника боротьби всіх трудящих проти експлуататорів, не конкретизувалася тактика революційної боротьби тощо. Слід відзначити, що програма «Північного союзу російських робітників» щодо цього була послідовнішою. В ній робітничий клас вже визнавався передовим класом суспільства, на який покладалася «велика справа — справа визволення себе і своїх братів»²⁵. За своїми завданнями «Північний союз», як підкреслювалося в його програмі, приєднувався до соціал-демократичних партій Заходу.

Далі в статуті «Південноросійського союзу робітників» говорилося, що «порядок, який нині встановився, не відповідає справжнім вимогам справедливості щодо робітників». Встановити такий справедливий порядок, «досягти визнання своїх прав», зазначалося в ньому, робітники можуть тільки за допомогою «насильственого перевороту, який знищить усякі привілеї та переваги і зробить працю основою особистого і суспільного добробуту»²⁶. Висунення вимоги насильственого перевороту, визнання необхідності боротьби за політичні свободи свідчило про те, що робітничий клас Росії, який робив ще тільки перші кроки на шляху політичної боротьби, вже поставив перед собою революційні завдання. Вперше в історії визвольного руху в Росії було висунуте завдання організації робітничого класу на боротьбу проти самодержавного ладу і завоювання політичних свобод. Для того часу це було визначною революційною подією.

²³ Рабочее движение в России в XIX веке, т. II, ч. 2, стор. 107, 108, 111.

* Порівняння текстів наводиться в назв. праці Б. С. Ітенберга, стор. 66—67.

²⁴ Рабочее движение в России в XIX веке, т. II, ч. 2, стор. 105.

²⁵ Там же, стор. 242.

²⁶ Там же, стор. 104—105.

Лозунг політичної боротьби якісно відрізняв перший робітничий «Союз» від народницьких організацій, гуртків і груп, серед членів яких на той час ще панував аполітизм. У зв'язку з цим В. І. Ленін писав: «Коли в 1875 р. утворився «Південноросійський робітничий союз» і в 1878 р. «Північноросійський робітничий союз», то ці робітничі організації стояли осторонь від напряду російських соціалістів; ці робітничі організації вимагали політичних прав народів, хотіли вести боротьбу за ці права, а російські соціалісти помилково вважали тоді політичну боротьбу відстуном від соціалізму»²⁷.

За своїм складом «Союз» був пролетарською організацією. Його членами могли бути тільки робітники, або ті, хто мав «близькі стосунки з робітниками» і всією своєю діяльністю сприяли «основному прагненню робітників» — боротьбі з панівними класами в ім'я визволення пролетаріату²⁸. При «Союзі» існувала каса, до якої кожен член щотижня вносив 25 коп. Ці кошти використовувалися для проведення пропаганди ідеї визволення, а «пізніше і для боротьби за цю ідею». Запозичені значною мірою із статуту «Міжнародної асоціації робітників Центральної Женевської секції» організаційні принципи були спрямовані на встановлення твердої дисципліни в «Союзі», яка вимагала від кожного його члена самопожертви в ім'я загальної справи.

Структурно «Союз» поділявся на 3 відгалуження — Одеське, Кишинівське, Ростовське, кожне з яких також мало окремі гуртки та групи²⁹. Найбільш активних членів «Союзу» налічувалося 50—60 чол., серед них: Ф. Кравченко, брати М. і С. Наддачини, М. Короленко, Ф. Мрачковський, М. Сквері, Я. Рибицький, П. Силенко та ін. Вони становили його ядро: проводили революційну пропаганду серед робітників, розповсюджували нелегальну літературу, брали участь у сходках, залучали до організації нових членів тощо. Навколо них об'єднувалося ще близько 200 робітників, які співчували «Союзу» і перебували в сфері його впливу³⁰. На підприємствах Одеси було створено 6 груп «Південноросійського союзу робітників»: на заводах Белліно-Фендеріха і Гульє-Бланшарда, міська, до якої входили складальники друкарні Заславського та робітники інших міських підприємств, група «золотого гуртка», досить велика група робітників залізничних майстерень, слобідська група, членами якої були робітники слобідок Романівки, Пересипу, Молдаванки тощо³¹.

Переважну більшість «Південноросійського союзу робітників» склали промислові робітники. Виняток становив лише «золотий гурток», до складу якого входили представники революційно настроєної інтелігенції та частково ремісники. Але незабаром «золотий гурток» вийшов із «Союзу», а його члени влилися до одеських народницьких груп.

Керівним органом «Південноросійського союзу робітників» були збори депутатів, які обиралися щомісячно від кожного робітничого гуртка. М. Сквері згадував, що «вся діяльність «Союзу» концентрувалася навколо Заславського і щотижневих нарад виборних від груп»³². Збори депутатів складалися з найактивніших передових робітників фабрик і заводів міста. Депутати мали стежити за неухильним дотриманням статуту членами «Союзу», сплатою членських внесків, залучати но-

²⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 4, стор. 235.

²⁸ Рабочее движение в России в XIX веке, т. II, ч. 2, стор. 105.

²⁹ Б. С. Итенберг. Южнороссийский союз рабочих. Возникновение и деятельность, стор. 72.

³⁰ М. П. Сквері. Назв. праця, стор. 35.

³¹ Б. С. Итенберг. Южнороссийский союз рабочих. Возникновение и деятельность, стор. 75; Ф. О. Єщенко. Назв. праця, стор. 78.

³² М. П. Сквері. Назв. праця, стор. 40.

«Південноросійський союз робітників» проіснував недовго — всього 8—9 місяців. У грудні 1875 р. основний склад організації було заарештовано. Справу про «Південноросійський союз робітників» розглядало Особливе присутствіє правительствуючого сенату 1877 р. в Петербурзі. Царський уряд жорстоко розправився з його учасниками. Найбільш активні члени «Союзу» (15 чол.) були засуджені до каторжних робіт, поселення в Сибіру чи тюремного ув'язнення. Найтяжчий вирок — 10 років каторжних робіт — було винесено керівнику організації Є. Й. Заславському. Ув'язнення підірвало його здоров'я і в 1878 р. він помер у Петербурзькій тюремній лікарні.

Поява на арені революційної боротьби в Росії першої пролетарської організації дуже занепокоїла царський уряд. Насамперед, його стурбував той факт, що ця революційна організація складалася з робітників промислових підприємств міста. Підтвердженням цього є донесення начальника жандармського управління Одеси полковника Кнопа, який писав, що «наявне товариство має принаймні на півдні абсолютно новий і досить серйозний характер». Це свідчило про те, що революційна пропаганда проникла в народні маси³⁸.

Судовий процес над членами «Південноросійського союзу робітників» був першим в Росії процесом над робітничою організацією. Самостійна пролетарська організація, головною метою якої було повалення існуючого ладу, стала на шлях класової боротьби, що становило серйозну небезпеку для царського уряду.

Але справа, за яку боролися члени «Союзу», не пропала марно. Революційні традиції, започатковані «Південноросійським союзом робітників», розвивалися протягом другої половини 70-х років XIX ст.³⁹ Члени «Південноросійського союзу робітників», яким вдалося уникнути арешту, поступово знову повернулися до пропагандистської роботи, брали участь в організації нових робітничих гуртків. Були також спроби створити нову пролетарську організацію⁴⁰. Про це свідчив, зокрема, М. Сквері, який писав, що з членів «Союзу» Заславського, які уникли арештів, у 1877 р. в Одесі «виник інший Союз під тією ж назвою, але з новим статутом, оскільки перший зник під час обшуків»⁴¹. Структура цієї організації була подібною до структури «Південноросійського союзу робітників». Його члени керували сходкою, скликанною в зв'язку з виправданням В. Засулич, а також брали участь у сходці одеських робітників та інтелігенції (1878 р.) з нагоди річниці Паризької комуни, на якій був одноставно схвалений вітальний адрес французьким робітникам. Проте ця організація проіснувала ще менше, ніж «Південноросійський союз робітників».

І все ж, незважаючи на жорстокі репресивні заходи царських властей, в місті зберігалися революційні традиції робітничих гуртків. Ще одну спробу створити робітничу організацію в Одесі зробив народник П. Аксельрод влітку 1879 р. Але це вже було спробою революціонерів-народників організувати робітників і спрямувати їх діяльність в народницькому дусі.

«Південноросійський союз робітників» — перша самостійна пролетарська організація в Росії. Його історичне значення полягало у висуванні робітниками вимог боротьби за політичні свободи, проти існую-

³⁸ Рабочее движение в России в XIX веке, т. II, ч. 2, стор. 103.

³⁹ В. Фиглер. Запечатленный труд. Воспоминания в двух томах, М., 1964, стор. 292.

⁴⁰ М. П. Рудько. Революційні народники на Україні (70-ті роки XIX ст.), стор. 148—150; Ф. О. Єщенко. Назв. праця, стор. 130—135.

⁴¹ М. П. Сквері. Назв. праця, стор. 6—7.

чого самодержавного ладу. Високо оцінюючи історичний досвід перших робітничих організацій в нашій країні, В. І. Ленін писав: «Твердження, що російський робітничий клас «ще не висунув політичних завдань», свідчить тільки про необізнаність з російським революційним рухом. Ще «Північно-російський робітничий союз», заснований у 1878 р., і «Південно-російський робітничий союз», заснований у 1875 р., висунули у своїй програмі вимогу політичної свободи»⁴².

Виникнення та діяльність цих перших пролетарських організацій в Росії були важливими історичними подіями. «Заснування однієї робітничої спілки,— зазначав В. І. Ленін,— було маленьким кроком до все-світньої перемоги пролетаріату над буржуазією»⁴³.

Перші пролетарські організації 70-х років XIX ст. об'єднували невелике коло передових робітників Росії. Робітничий рух і науковий соціалізм існували в той час ще відокремлено. Проте перші робітничі союзи відіграли важливу роль у пробудженні класової свідомості і організованості, у початковому процесі єднання робітників, поширенні ідей політичної боротьби.

Велична місія російського робітничого класу, керованого В. І. Леніним і партією більшовиків, виявилася у переможному звершенні Великої Жовтневої соціалістичної революції, побудові нового соціалістичного суспільства. Радянський робітничий клас — провідна сила нашого суспільства — спадкоємець і гідний продовжувач славних революційних традицій російського пролетаріату.

⁴² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 4, стор. 164.

⁴³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 18.

Методологія та методика історичних досліджень

В. І. СТРЕЛЬСЬКИЙ

ВІДБІР ФАКТІВ ПРИ ІСТОРИЧНОМУ ДОСЛІДЖЕННІ В СВІТЛІ ЛЕНІНСЬКОЇ ТЕОРІЇ ПІЗНАННЯ

Методологічною основою радянської історичної науки, наукового дослідження будь-яких соціальних процесів і фактів є матеріалістична діалектика, марксистсько-ленінська теорія як об'єктивно істинне вчення.

Застосування матеріалістичної діалектики як загального методу соціального пізнання передбачає обов'язкове врахування специфіки об'єкта дослідження. В цьому й полягає загальність і конкретність діалектико-матеріалістичної методології в пізнанні.

Водночас творче застосування матеріалістичної діалектики для вивчення тих чи інших історичних фактів, що мали місце в минулому, а особливо для пізнання та узагальнення нового досвіду суспільного розвитку, збагачує методологічні засоби самої діалектики. Вироблення теорії на основі досвіду та збагачення її новим досвідом — ці органічно зв'язані між собою сторони єдиного процесу роблять марксистсько-ленінське вчення об'єктивно істинним знанням.

Матеріалістичний метод, що постійно розвивається на основі нового досвіду, може перетворитися на свою протилежність — метафізику — лише тоді, коли, як писав Ф. Енгельс, «ним користуються не як керівною ниткою при історичному дослідженні, а як готовим шаблоном, за яким кроють і перекроюють історичні факти»¹.

Необхідною умовою здійснення діалектичного принципу об'єктивності в процесі історичного дослідження є особиста активність дослідника, його світогляд. При цьому слід підкреслити, що об'єктивність у соціальному пізнанні аж ніяк не означає нейтральності щодо процесу шукання істини і реалізації її на практиці.

Радянські вчені справедливо вбачають у ленінському принципі партійності запоруку найвищої об'єктивності у пізнанні. На противагу буржуазним ученим, які приховують буржуазну партійність під вивіскою нейтральної безпартійності, вони відверто заявляють про свою класову позицію. У дослідженнях радянського історика мають органічно поєднуватися комуністична ідейність, історизм, науковість, об'єктивність і майстерність у розкритті складних і суперечливих процесів суспільного життя.

Одним з корінних питань методології історичного дослідження, його теорії та логіки є питання про правильний підхід до відбору фактичного матеріалу, на основі якого робляться ті чи інші висновки і узагальнення, будуються різні концепції. Саме тут проходить лінія, що рішуче розмежовує буржуазний і марксистсько-ленінський методи історичного дослідження. По суті, це питання про те, чи прагне дослідник своєю працею сприяти розвитку науки, чи її авторитет він хоче використати у певних політичних цілях експлуататорських класів та їх партій.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 37, стор. 332.

Для буржуазної історичної науки характерною є заздалегідь (апріорно) запрограмована схема вивчення подій і закономірностей суспільного розвитку, якій історики, як правило, й підпорядковують відбір джерел і фактів для своїх досліджень. Умовність і навмисність таких історичних побудов, обумовлених певними класовими і політичними цілями, призводили до того, що дослідник одне — брав, інше — відкидав, і, таким чином, окремі факти і події діставали завчасно визначену, здебільшого упереджену оцінку.

Сучасні буржуазні вчені, противники матеріалістичного розуміння історії, заперечують поняття факту як об'єктивної реальності, не прагнуть до того, щоб виробити наукові критерії для їх селекції. Ленінський теорії пізнання вони протиставляють своє розуміння механізму творчості історика, який, на їх думку, зводиться до «процесу накладання матриці стимуляторів» (тобто волі історика та замовників, що стоять за ним) на «матрицю інформації» (тобто на факти, що містяться в джерелах). А тому кожна праця історика — це наслідок його особистого відтворення фактів та їх оцінки, і, отже, кожний історик перепише і заново створює історію по-своєму. Все це, безумовно, розв'язує руки будь-якому фальсифікаторові.

Особистий і політичний інтерес дослідника став для буржуазних істориків основою відбору джерел і фактів. Оскільки фактів дуже багато, більше, ніж зірок на небі, говорив на XIII Міжнародному конгресі історичних наук у Москві (серпень 1970 р.) італійський учений Е. Сестан, то історик не може й не повинен фіксувати їх усі — він відбирає їх. «А на етапі відбору, — продовжував Е. Сестан, — саме й виявляються розбіжності в поглядах». Далі він ставить запитання: «Згідно з якими відмітними рисами будь-який факт піднімався б до рівня історичного, набуваючи права включатися в ряд інших фактів, що утворюють тканину історії?» Відповідаючи на це запитання, він зауважує: «Безумовно, цей вибір глибоко суб'єктивний і обумовлений тим середовищем і тим часом, у якому історик живе»². Тут — не лише цілковите нехтування об'єктивними критеріями в історичній науці. У цьому уявленні про історичний процес як нагромадження суб'єктивно підібраних фактів приховується заперечення закономірностей історичного розвитку. Історія, таким чином, перетворюється в хаос фактів. У ній починають панувати суб'єктивізм, довільне поводження з об'єктивними фактами, з документами, тенденційний їх підбір та інтерпретація на основі ірраціонального «пориву симпатії», «внутрішнього досвіду» суб'єкта, що пізнає, «творіння духу», «одкровення», «акту віри», містичного виходу людини в царину невідомого (такими, зокрема, є позиції американських істориків К. Беккера, Ч. Бірда, П. Сорокіна).

Класики марксизму-ленінізму, визнаючи факти за вперту і доказову річ, різко засуджували поширений серед буржуазних істориків суб'єктивізм у відборі фактичного матеріалу та апріорність їх висновків. «...Людину, — писав К. Маркс, — яка намагається *приспосувати* науку до такого погляду, взятого не з самої науки (як би остання не помилялась), а *іззовні*, до такого погляду, що продиктований *чужими* науці, *привнесеними* інтересами, — таку людину я називаю *«низькою»*»³. Рішуче виступав проти суб'єктивізму і «упередженої думки» й Ф. Енгельс⁴. Застерігаючи проти небезпеки апріорності, В. І. Ленін вказу-

² XIII Международный конгресс исторических наук. Доклады конгресса, т. 1, ч. 1, М., 1973, стор. 255—295.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 26, ч. II, стор. 115.

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 36, стор. 161.

вав, що при вивченні фактичного матеріалу «критика повинна полягати в тому, щоб порівняти й зіставити даний факт не з ідеєю, а з іншим фактом»⁵.

Справді об'єктивна марксистсько-ленінська теорія історичного пізнання не визнає ніякої апіорної картини світу, ніяких раз і назавжди встановлених шаблонів, що не зв'язані з глибоким вивченням фактів і явищ життя, з розвитком науки та її результатами. Кожний факт вона ставить на його справжнє місце.

В основі підходу історика до відбору фактів і джерел для того чи іншого дослідження повинні лежати не суб'єктивні смаки та уподобання дослідника, а наукові критерії, що забезпечують наукову об'єктивність пізнання суті різноманітних явищ. Головним при цьому є вивчення реальної дійсності на основі оволодіння усім конкретним матеріалом, у тому числі й так званими масовими матеріалами.

Питання про вивчення і відбір джерел, що характеризуються масовістю, першим поставив перед історичною наукою В. І. Ленін. Він вказав на необхідність розв'язувати корінні проблеми економічного ладу сучасних держав та його розвитку, а також «явищ соціальних» не на основі загальних теоретичних викладок і приблизних даних, а базуючись на «масових даних, зібраних відносно всієї території певної країни за однією певною програмою...»⁶.

Це означає, що історик повинен брати всю сукупність фактів з досліджуваної ним проблеми. Велика кількість джерел інформації, особливо з нової та новітньої історії, безумовно, створює певні труднощі у розв'язанні цього завдання. Але й можливості історичної науки в оволодінні інформацією нині значно зросли. Велику роль у цій справі відіграють, зокрема, диференціація та інтеграція науки, що виявляється в об'єднанні творчих зусиль учених у проблемних групах та інститутах, а також діяльність координаційних органів, використання математичних методів та електронно-обчислювальних машин, які набагато прискорюють пошуки потрібної інформації, відкривають нові великі можливості для її синтезу.

Глибоко і всебічно розкрити кількісний вираз факту історії, той чи інший його аспект дослідник може лише на основі всієї сукупності фактів, без жодного винятку. Якщо історик потрібно, наприклад, дати числовий вираз співвідношення класів і соціальних груп у певний період і в певній країні, то про досягнення позитивних наслідків без ґрунтовного вивчення всіх джерел годі й думати. Бо про які ж дійсно вагомі висновки можна говорити, якщо в розпорядженні науковця були тільки «загальні міркування» та «приблизні дані»?

Але коли соціальні типи явищ за допомогою фундаментального наукового аналізу вже встановлено, відкриваються й інші шляхи і методи історичної характеристики. В межах установлених таким чином типів явищ стає можливим і навіть правомірним вибірковий, але не довільний, а побудований на наукових основах метод відбору джерел і фактів.

Фронтальне вивчення усіх без винятку джерел, зокрема масових та однотипних, не слід абсолютизувати. Ми не ставимо питання так, що в усіх випадках, з будь-якої історичної проблеми потрібні суцільні реєстрація, обробка та опис подій і фактів і що, коли цього зробити не можна, то, мовляв, нічого й братися за дослідження. Абсолютизація

⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 1, стор. 155—156.

⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 19, стор. 309.

індукції породжує страх перед науковими узагальненнями, боязнь робити їх під приводом того, що не всі джерела ще вивчені⁷.

Відомо, що В. І. Ленін, досліджуючи складні суспільні явища, досить широко використовував як неповні матеріали, що не піддаються відтворенню, так і метод відбору одиниць спостереження і фактів, навіть коли їх можна було одержати у повному вигляді. В обох випадках він робив правильні висновки і узагальнення.

Наведемо приклад першої ситуації (недостатня кількість потрібних джерел). Коли в серпні 1917 р. в «Известиях Всероссийского Совета Крестьянских Депутатов» було опубліковано статтю «Примірний наказ, складений на підставі 242-х наказів, доставлених місцевими депутатами на 1-й Всеросійський з'їзд селянських депутатів у Петрограді в 1917 році», Володимир Ілліч назвав її надзвичайно цікавою і такою, що «повинна б стати одним з основних документів в руках кожного партійного пропагандиста і агітатора, який має справу з селянством...»⁸ Крім того, він висловив побажання, щоб «Рада селянських депутатів опублікувала якомога докладніші дані про всі ці накази (якщо вже абсолютно неможливо надрукувати всі їх повністю, що було б, звичайно, найкраще)»⁹. Оскільки частина цих документів не збереглася, а частина була недоступною, В. І. Ленін вважав за можливе робити висновки й на основі «Примірного наказу...» «За браком кращого матеріалу, — писав він, — *зведення наказів* (так ми називатимемо «примірний наказ»), поки не доведена в ньому яка-небудь фактична неправильність, лишається єдиним у своєму роді матеріалом, який, повторюємо, обов'язково має бути в руках кожного члена нашої партії»¹⁰.

Це теоретичне питання безпосередньо стосується нашої дослідницької практики. Історикам завжди потрібно прагнути одержати те чи інше першоджерело того чи іншого зведеного повторного джерела, наприклад, матеріали статистичного зведення. Адже добре відомо, що в статистичному зведенні завжди виявляється світогляд статистика. Згадаймо, що В. І. Ленін, оцінюючи зведення російської урядової та земської статистики, зазначав, що цінний фактичний матеріал гине внаслідок неправильних методів його групування, сам складав свої таблиці.

На жаль, ця ленінська традиція не завжди витримується в наших дослідженнях. Історики ще нерідко вдаються до використання готових, іноді неохайно, а то й неправильно складених своїми попередниками таблиць, хоч покладений у їх основу матеріал і не належить до такого, що не піддається відтворенню.

А тепер коротко зупинимось на ситуації, пов'язаній не з відсутністю потрібних джерел у потрібній кількості, а з їх численністю, з необхідністю відбору одиниць і об'єктів спостереження.

Коли метод несущільного вивчення джерел і фактів під час дослідження явищ суспільного життя тільки зароджувався, В. І. Ленін гідно його оцінив і в ряді своїх праць дав класичні зразки застосування цього методу. Користуючись ним, Володимир Ілліч не допускав добору фактів поза їх взаємозв'язком і поза предметом дослідження в цілому, а враховував типові прояви цих фактів у конкретній історичній обстановці, виходив із суті класових і політичних відносин, безлічі різних зв'язків і суперечностей. Характерною щодо цього є ленінська критика у статті «Мобілізація надільних земель» (1913 р.) довільного відбору

⁷ Див. М. М. Розенталь. Принципы диалектической логики. М., 1960, стор. 392.

⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 34, стор. 102.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же, стор. 103.

фактів і матеріалів з метою фальсифікації дійсності у російській урядовій статистиці. В. І. Ленін, зокрема, зазначив, що, довільно вибравши губернії та повіти для вивчення процесу купівлі-продажу земель і переходу їх з рук у руки, міністерство внутрішніх справ «хотіло не стільки *обслідувати*, скільки *обманювати*, не стільки *вивчати* справу, скільки *перекручувати її*»¹¹.

У «Критичних замітках з національного питання» В. І. Ленін критикував Р. Люксембург за ту «особливо забавну помилку»¹², що вимогу автономії для різних національних областей вона намагалася вивести на основі формального вибору одиниць спостереження. Помилка Р. Люксембург полягала в тому, що нею були взяті «середньовічні, кріпосницькі, казенно-бюрократичні адміністративні поділи Росії, при тому в найгрубішій їх формі (губернії, а не повіти)»¹³, які жодною мірою не відповідали дійсному розселенню народів у цих територіальних рамках. Тут В. І. Ленін різко зиступає не проти самого несущільного, вибіркового методу, а проти довільного, навмисного або помилкового відбору фактів і об'єктів для вивчення. Володимир Ілліч завжди вимагав науково правильного, науково об'єктивного відбору об'єктів спостереження та встановлення «основного факту», пов'язаного з головною ланкою досліджуваного явища.

Говорячи про науково об'єктивний відбір одиниць спостереження та їх вивчення, не можна не торкнутися питання про типологічний відбір об'єктів дослідження.

Як глава Радянської держави В. І. Ленін, розробляючи проблеми економічної політики, поряд з даними масової статистики, охоче звертався до матеріалів вибірових обстежень. При цьому він намічав такі шляхи типологічного відбору об'єктів дослідження, які б вели до науково обгрунтованих висновків, зокрема вимагав не змішувати явищ різних типів, а проводити вибірові обстеження і робити узагальнення, ґрунтуючись виключно на матеріалах, що стосуються конкретних соціально-економічних типів явищ.

У межах типових груп починає діяти ленінський принцип репрезентативності, тобто принцип строгого дотримання однакової можливості вибору кожної одиниці, при якому кожна одиниця, що вибирається, має таку ж можливість бути вибраною, як і будь-яка інша. В 1914 р. В. І. Ленін з приводу статистичних досліджень Пензенського губерньського земства писав: «Провадиться суцільний подвірний перепис *усіх* селянських господарств за *скороченою* погосподарською картою. Потім кожне третє господарство описується за повнішою *короткою* погосподарською картою; — кожне дев'яте — за ще повнішою, так званою *докладною* погосподарською картою; — кожне *двадцять сьоме* господарство — за ще повнішою *спеціальною* погосподарською картою, на решті, у 25 господарствах на повіт (приблизно це становитиме, мабуть, близько 1/1000 всієї кількості господарств) провадиться найдетальніший *бюджетний опис*»¹⁴. «Якщо пензенські статистики обслідують всю губернію за вищевказаною програмою, — зазначає В. І. Ленін, — то зібрані дані будуть — без перебільшення можна сказати — близькі до ідеальних»¹⁵.

Вибірковий метод (при умові правильного його розуміння) зовсім не зв'язаний з ілюстративним, оскільки перший якраз і вимагає від-

¹¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 23, стор. 342.

¹² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 24, стор. 140.

¹³ Там же, стор. 142.

¹⁴ Там же, стор. 261.

¹⁵ Там же, стор. 262.

мови від «гри в приклади», від довільного добору матеріалів, що не розкривають питання у всіх його складностях і зв'язках. Ленінський метод використання джерел і фактів забезпечує об'єктивність, неупередженість і, отже, науковість при збиранні та аналізі фактів вибірко-вим шляхом.

Радянська історична наука вже має чимало прикладів практично-го застосування вибіркового методу, при якому контрольне обстеження деяких явищ з якнайретельнішим урахуванням усіх їх аспектів дає такі ж самі результати (з відхиленням на 1—2%), що й при повному обстеженні.

Особливо доцільно використовувати вибірко-вий метод у тому випадку, коли загальна закономірність певного процесу чи явища вже стала аксіоматичною. Наприклад, під час вивчення проблем історії суцільної колективізації та організаційно-господарського зміцнення колгоспів у тій чи іншій територіальній зоні, очевидно, немає потреби вивчати фонди усіх без винятку колгоспів даної зони. Категоричне наполягання на необхідності фронтального обстеження документів може призвести до того, що, по-перше, незнайомення автора з якимось джерелом трактуватиметься як недолік дослідження і під уявним приводом неповноти джерел викличе відмову від дальшої роботи над ним, а по-друге, виявлення якогось раніше не використаного ніким документа, що нічого не змінює у давно відомій загальній картині, стане підставою для написання нової праці, яка лише повторюватиме висновки попередніх.

Ось чому, на наш погляд, справедливим є осуд у радянській спеціальній літературі такої практики, коли вибір теми деякими авторами диктується тільки їх наміром повідомити науковій громадськості певну суму нових прикладів, що стосуються того чи іншого міста, адміністративно-територіальної одиниці чи економічного району. При подібному підході процес дослідження може тривати нескінченно, а результати його будуть мізерними, оскільки вони дублюватимуть наслідки попередніх праць з даної проблеми. Справа не у великій кількості фактів, які можна збирати і примножувати без кінця (йдеться, звичайно, про фундаментальні дослідження типу дисертацій, а не статті у місцевій пресі), а в асоціативності зв'язків, що розкривають суть подій і явищ, у використанні фактів для висвітлення процесу в цілому та для обґрунтування важливих наукових висновків.

Все це, безумовно, не означає, що не слід розробляти локальні, галузеві теми. Але розробка їх корисна і потрібна лише тоді, коли ці теми дійсно доповнюють одна одну, допомагають виявити ту специфічну форму, в якій знаходили чи знаходять свій вираз загальні закономірності, коли вони збагачують ці загальні закономірності якимись новими важливими аспектами, фарбами і відтінками.

Ось чому в наших дослідженнях дедалі більше утверджується системно-функціональний підхід до відбору документів і метод одиничного аналізу. Радянські архівісти, стурбовані величезним збільшенням потоку документальних матеріалів, що надходять на державне зберігання з підприємств, установ і організацій, розробляють цілу систему науково-теоретичних та організаційно-практичних заходів, спрямованих на оптимальне поєднання функціонального методу експертизи документів з індивідуальним підходом до їх оцінки. Останній повною мірою повинен зберегти своє значення стосовно змісту і походження не лише унікальних, а й багатьох категорій документів типового характеру¹⁶.

¹⁶ Див. Матеріали к науко́й конференції по проблемам комплектования документальными источниками государственных архивов СССР, ч. 1, М., 1974, стор. 12.

Ми — радянські історики — повинні керуватися лєнінською вказівкою про необхідність поряд із загальним досліджувати особливе, пам'ятаючи про діалектичну єдність загального і окремого, що виявляє себе у специфічній формі. Оскільки одиничне допомагає більш-менш адекватно відновлювати тканину подій, то без нього неможливо уявити взаємозв'язок між тим, що гине, і тим, що утверджується, тим, що вмирає, і тим, що народжується, бо кожне, навіть найдрібніше, на перший погляд, явище є осколком старого світу, що руйнується, або ж паростком нового, що тільки народжується, паростком, який треба розвивати і підтримувати. Показово, що В. І. Ленін, аналізуючи деякі нові, народжені революцією явища і факти в одному глухому радянському повіті, назвав свою статтю так: «Маленька картинка для з'ясування великих питань»¹⁷. Однак будь-яка «маленька картинка» повинна розглядатись як частина цілого, як його симптом, як показник певних важливих для теорії і практики тенденцій. При цьому слід звернути увагу й на те, що правда одного ізольовано взятого джерела, факту чи їх суми, довільно підібраної і виключеної із загального потоку подій, не може розкрити правду цілого і обов'язково прийде у протиріччя з правдою науки.

Розкриваючи правду цілого в діалектичній єдності особливого і загального, слід завжди пам'ятати лєнінську вказівку про необхідність постійно тримати в полі зору основний факт. Покажемо це на прикладі нерозривної єдності національно особливого та інтернаціонально спільного. Це питання В. І. Ленін розробляв у зв'язку із своїм загальним ученням про класи і партії. Конкретне дослідження російської дійсності Володимир Ілліч органічно поєднував з досвідом всесвітньої історії боротьби класів і діяльності партій. Він переконливо довів, що класові протиріччя в Росії розвивалися в загальному руслі світового процесу, а національно особливе цих протиріч стосувалося «тільки не найголовнішого»¹⁸.

Дальша розробка проблем суспільних наук у тісному зв'язку із завданнями та практикою комуністичного будівництва, підвищення ефективності їх соціального впливу залежить від повної реалізації лєнінських вказівок про принципи історизму та уміння здобувати уроки з історії, з протиріч життя.

І тут історикам знову допомагає лєнінська теорія пізнання. Наукові принципи комуністичної партійності як найвищий критерій об'єктивності в пізнанні вимагають, щоб ми бачили все — і велике, і мале, весь могутній життєвий потік і найменші його ручаї. Історик-марксист зобов'язаний показувати справжні риси життя у всій їх багатогранності: моменти утвердження і заперечення, і передове, у якому відбиваються найсуттєвіші явища дійсності, за яким майбутнє, і те, що заважає, тягне назад, зв'язане з труднощами розвитку. «Чистих» явищ, — писав В. І. Ленін, — ні в природі, ні в суспільстві нема і бути не може — про це вчить саме діалектика Маркса, яка показує нам, що саме поняття чистоти є певна вузькість, односторонність людського пізнання, яке не охоплює предмет до кінця в усій його складності»¹⁹.

Добираючи джерела, кожний історик повинен добиватися того, щоб у його дослідженнях процес боротьби за повалення експлуататорського ладу, хід соціалістичного і комуністичного будівництва в Радянському Союзі та інших країнах соціалістичної співдружності був показаний в

¹⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 390—393.

¹⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 256.

¹⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 26, стор. 227.

всій своїй багатогранності і великотрудності. У цьому — запорука правильного відображення історії. Треба й надалі ґрунтовно висвітлювати боротьбу партії проти її ворогів, зокрема проти троцькістів і бухарінців, міжнародного опортунізму та ревізіонізму. Оскільки все нове, революційне, прогресивне утверджується в запеклій боротьбі з реакційним, прогнилим, відживаючим, яскрава розповідь про цю боротьбу тільки підкреслить велич здобутих радянським народом, усім прогресивним людством перемог.

Та не перевелися ще такі ремісники від історії, які наявність тих чи інших труднощів обирають предметом особливо пильної уваги, намагаючись очорнити соціалістичний лад, звести наклепи на наш героїчний народ.

Принцип партійності несумісний із «замовчуванням» недоліків, але несумісний він і з таким способом зображення життя, коли увага дослідника концентрується переважно на хибках і тіньових сторонах, коли другорядне приймається за головне і включається у сферу життєвої правди як таке, що визначає суть цієї правди, хоч у дійсності проти-стоїть їй.

20 серпня 1918 р. в «Листі до американських робітників» В. І. Ленін закликав за масою недоліків бачити світле, головне. «...Коли б навіть на 100 наших правильних актів припадало 10 000 помилок, — писав він, — все-таки наша революція була б, і вона буде перед *всесвітньою історією*, велика і непереможна, бо *вперше*... величезна більшість трудящих *самі* будують нове життя, *своїм досвідом* розв'язують *най-трудніші* питання соціалістичної організації»²⁰.

²⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 59.

Повідомлення

30-річчя Перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні 1941 — 1945 рр.

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ — ОРГАНІЗАТОР МАСОВОЇ ПІДГОТОВКИ БОЙОВИХ РЕЗЕРВІВ ДЛЯ ФРОНТУ

М. Ф. ВИЛКОВ

Пройшло три десятиріччя з часу великої перемоги Радянського Союзу над німецьким фашизмом. Її було здобуто завдяки перевагам соціалістичного суспільного і державного ладу, небаченому героїзму радянського народу та його воїнів, керованих ленінською Комуністичною партією. Важливу роль у забезпеченні перемоги над ворогом відіграла, зокрема, діяльність партії й Радянської держави щодо масової підготовки бойових резервів для фронту.

В історичній літературі цю проблему певною мірою вже розроблено. Більш повно в ній висвітлені питання підготовки офіцерських кадрів, а також організації масового військового навчання трудящих. Проте майже не досліджено проблему підготовки поповнення для фронту у системі запасних і резервних військ. При її дослідженні автор головну увагу звернув на підготовку резервів бійців і сержантів для сухопутних військ.

Основоположники марксизму-ленінізму відзначали закономірне зростання ролі людських резервів у війнах епохи капіталізму і масової їх підготовки. Ф. Енгельс вказував, що обороноздатність держави залежить від військового «навчання великої кількості людей за короткий строк»¹. В. І. Ленін, характеризуючи військові завдання пролетарської партії, писав: «Ні в мирний, ні в воєнний час не можна забути про навчання рекрутів, ...про розповсюдження вшир і вглиб у масах азбуки військової справи»².

Досвід створення масових бойових резервів Червоної Армії Комуністична партія набула ще в роки громадянської війни. Його було використано і при організації всебічної підготовки Радянської країни до відбиття нового нашествия імперіалістичних агресорів. Напередодні Великої Вітчизняної війни Комуністична партія й Радянський уряд вжили ряд заходів щодо створення боездатного поповнення командного і рядового складу для Збройних Сил у разі війни. Вони забезпечили мобілізаційне розгортання Червоної Армії та поповнення наших діючих військ на початку війни.

22 червня 1941 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР було оголошено мобілізацію військовозобов'язаних³. Незважаючи на неспри-

¹ Ф. Енгельс. Избранные военные произведения. М., 1956, стор. 520.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 10, стор. 340.

³ СССР в Великой Отечественной войне 1941—1945. Краткая хроника, М., 1970, стор. 11—12.

ятливі умови для проведення її в західних районах країни, протягом перших чотирьох днів війни у десяти областях УРСР план призову було виконано на 90%⁴. Всього до липня в армію і на флот мобілізовано 5,3 млн. чол.⁵ Сотні тисяч радянських патріотів добровільно вступили в ряди воїнів.

Широкий розмах збройної боротьби на радянсько-німецькому фронті вимагав мобілізації додаткових контингентів військовозобов'язаних. На Україні, наприклад, за 3 місяці від початку війни було мобілізовано близько 2 млн. чол.⁶ Розгортання багатомільйонних Збройних Сил, поповнення їх втрат на початку війни вичерпали значну частину боездатного запасу рядового й сержантського складу, підготовленого в передвоєнні роки. Перед партією і військовими органами постало важливе завдання — підготовка повноцінних людських резервів для фронту.

Ворог розраховував, що Радянська держава не зможе у складній военній обстановці підготувати нові бойові резерви для Червоної Армії. Проте надії гітлерівської кліки не здійснилися. Комуністична партія і Радянський уряд подолали труднощі, забезпечили фронт необхідною кількістю боездатного поповнення.

Під керівництвом партії була організована широка й ефективна система масового навчання резервів для фронту. Важливу роль у безперервному поповненні діючої армії відіграла військова підготовка бійців і сержантів.

16 липня 1941 р. Державний Комітет Оборони прийняв постанову «Про підготовку резервів у системі НКО і ВМФ»⁷. Для централізованого керівництва підготовкою поповнень для фронту було створено Головне управління формування і укомплектування військ Червоної Армії (Головупраформ). Безпосереднє керівництво військовою підготовкою резервів у тилу країни здійснювали військові ради округів, а в діючій армії — фронтів і армій.

На початку війни основною формою забезпечення потреб фронту в людських поповненнях стало масове формування резервних військ. Особливістю підготовки резервів було те, що після закінчення навчання формувалися нові з'єднання й частини, які в повному складі направлялися на фронт.

У системі резервних формувань додатковими джерелами масового поповнення для фронту було, зокрема, народне ополчення. Ініціатива ленинградської й московської партійних організацій щодо його створення була схвалена Центральним Комітетом ВКП(б). 7 липня 1941 р. ЦК КП(б)У, Президія Верховної Ради й Раднарком УРСР звернулися до трудящих республіки із закликом: «На допомогу Червоній Армії і Флоту за прикладом нашого брата — великого російського народу — об'єднуєтесь в могутні полки народного ополчення України!» У відповідь на цей заклик у 12 областях республіки до нього вступили 1,3 млн. чол.⁸

Загалом у 1941 р. в країні було створено 60 дивізій, 200 окремих

⁴ Киевский Краснознаменный. История Краснознаменного Киевского военного округа 1919—1972, М., 1974, стор. 186.

⁵ Пятьдесят лет Вооруженных Сил СССР, М., 1968, стор. 257.

⁶ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. I, К., 1967, стор. 97.

⁷ Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945. Краткая история, М., 1970, стор. 98.

⁸ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. I, стор. 101.

полків і багато окремих підрозділів народного ополчення. У них налічувалося близько 2 млн. чол.⁹

Джерелом поповнення для фронту були й винищувальні батальйони. До кінця липня 1941 р. їх було сформовано 1755. Загальна кількість бійців у них становила більш як 328 тис. чол. На Україні в складі 657 батальйонів було 159 тис. бійців¹⁰.

У прифронтових районах з'єднання й частини народного ополчення та винищувальні підрозділи проходили бойову підготовку і включалися до складу діючих військ. Наприкінці 1941 р. в їх ряди додатково влилися понад 40 ополченських дивізій і близько 1350 винищувальних батальйонів¹¹.

Великий вклад у створення резервів для фронту вносили союзні й автономні республіки, що формували національні з'єднання. За рішенням Державного Комітету Оборони в листопаді 1941 р. в республіках Поволжя, Північного Кавказу й Середньої Азії було організовано 20 кавалерійських дивізій і 15 окремих стрілецьких бригад¹².

Завдяки піклуванню партійних, радянських і військових органів про резерви Червоної Армії наприкінці 1941 р. було сформовано більш як 400 нових дивізій¹³.

У наступні роки війни формування резервних військ відбувалося в значно менших масштабах. З ініціативи партійних організацій і трудящих продовжувалося створення добровільних формувань. У 1942—1943 рр. були організовані Уральський танковий корпус, Сибірський добровільний корпус та інші з'єднання і частини.

Особливу увагу партійні і військові органи приділяли збільшенню формувань спеціальних родів військ, насамперед, бронетанкових з'єднань і частин, а також артилерії. Їх підготовка відбувалася в постійно діючих навчальних центрах (з 1942 р. — навчальні табори).

Для безперервної підготовки резервів рядового й сержантського складу в тиллових військових округах було створено систему запасних і навчальних з'єднань і частин. Керівництво ними здійснювало Управління запасних і навчальних частин, яке протягом війни очолював генерал-майор С. М. Красильников.

Розгортання тиллових запасних військ розпочалося згідно з мобілізаційним планом ще на початку війни. До серпня 1941 р. із цих з'єднань і частин було підготовлено більш як 100 тис. сержантів і 300 тис. рядових бійців¹⁴⁻¹⁵. Але це, звичайно, не задовольняло потреб діючої армії. Тому в серпні 1941 р. Державний Комітет Оборони прийняв постанову про додаткове розгортання запасних з'єднань і частин у тилу країни¹⁶.

Ця постанова зобов'язала всі партійні й радянські органи на місцях сприяти розміщенню, комплектуванню й постачанню цих військ. Бюро Кіровського обкому ВКП(б), наприклад, прийняло 16 серпня 1941 р. спеціальне рішення про надання всебічної допомоги заснавам частинам¹⁷. Завдяки активній діяльності місцевих партійних і

⁹ История Коммунистической партии Советского Союза, т. 5, кн. I, М., 1970, стор. 183.

¹⁰ Там же, стор. 180.

¹¹ Там же, стор. 183.

¹² Там же, стор. 311.

¹³ Там же, стор. 177.

¹⁴⁻¹⁵ Архів МО СРСР, ф. 56, оп. 12234, спр. 19, арк. 337—338; оп. 12236, спр. 2, арк. 14—17.

¹⁶ КПСС во главе строительства Советских Вооруженных Сил (1918—1962 гг.). М., 1963, стор. 296.

¹⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 42, спр. 383, арк. 17.

радянських органів кількість запасних з'єднань і частин зросла за короткий строк майже в 2 рази¹⁸.

Система спеціальних органів для підготовки бойових резервів розвивалася відповідно до потреб фронту і змін організаційної структури Радянських Збройних Сил. Так, у зв'язку з утворенням у Червоній Армії національних формувань було створено й національні запасні частини. Необхідність збільшення і поліпшення підготовки резервів сержантського складу зумовила створення в 1942 р. навчальних з'єднань і частин. Під час війни зростала чисельність запасних і навчальних з'єднань і частин спеціальних родів військ.

Запасні й навчальні з'єднання і частини безперервно готували поповнення бійців і сержантів й направляли їх на фронт маршовими підрозділами. Основною організаційною одиницею був полк (окремий батальйон, дивізіон). Вони об'єднувалися в бригади (з 1944 р. у запасних і навчальних стрілецьких військах — у дивізії). Досвід Великої Вітчизняної війни показав, що система запасних і навчальних бригад (дивізій) поряд з окремими частинами і спеціальними центрами була найважливішою формою військової підготовки фронтових резервів у тилу країни. З другої половини 1942 р. формування маршових поповнень запасними і навчальними частинами було основним методом забезпечення фронту людськими резервами¹⁹.

На визволеній від фашистських загарбників території Київського військового округу в тому ж році знаходилося 5 запасних з'єднань і 17 окремих частин^{20–21}. Тилові запасні й навчальні війська служили надійним джерелом багаточисленних поповнень для фронту. В 1942—1944 рр. у з'єднаннях, частинах і центрах навчалася військової справи до 2 млн. чол.²²

Гігантський розмах війни з фашизмом вимагав організації масової підготовки резервів рядового й сержантського складу не тільки в тилу, а й безпосередньо в діючій армії. З цією метою створювалися фронтові запасні й навчальні частини. В них навчалися військовозобов'язані запасу й призовники. Тут також підвищувалася відповідно до фронтових умов підготовка поповнень, що прибували з тилових запасних військ. Порівнюючи з тиловими частинами і центрами масштаби підготовки резервів бійців і сержантів у фронтових запасних і навчальних частинах були значно меншими. У 1942 р. безпосередньо підлягали діючим фронтам 2 запасні бригади і 56 окремих частин, з них на Південно-Західному фронті — 1 бригада і 7 окремих полків²³. Роль фронтових запасних частин у підготовці резервів зросла в 1943—1944 рр., коли в них почали прибувати призовні й військовозобов'язані контингенти з визволених районів.

Умови війни, особливо в перший її період, вимагали готувати поповнення для фронту в найкоротший строк. Вирішення цього складного завдання було досягнуто завдяки поєднанню їх позавійськової й військової підготовки.

Комуністична партія закликала радянських людей наполегливо навчатися військової справи. В одній з передових статей газети «Правда», зокрема, писалося: «Бажання оволодіти військовою справою в нашій країні велике. Завдання місцевих партійних і тсоавіахімівських

¹⁸ Архів МО СРСР, ф. 56, оп. 12236, спр. 86, арк. 30—34.

¹⁹ А. М. Василевский. Дело всей жизни, М., 1973, стор. 182.

^{20–21} Киевский Краснознаменный, стор. 276.

²² История Коммунистической партии Советского Союза, т. 5, кн. 1, стор. 311.

²³ Архів МО СРСР, ф. 56, оп. 12236, спр. 102, арк. 90; спр. 99, арк. 101.

організацій — розгорнути військове навчання щосили, вести його з розмахом, відповідним воєнному часу...»²⁴.

Під керівництвом партійних органів на підприємствах і в установах, радгоспах і колгоспах створювалися бойові групи і гуртки по вивченню військової справи. Було розширено військове навчання трудящих в командах і загонах Тсоавіахіму. У тсоавіахімівських організаціях України воно здійснювалося майже з 30 спеціальностей²⁵.

17 вересня 1941 р. Державний Комітет Оборони прийняв постанову про введення загального військового навчання громадян СРСР²⁶. До нього залучалися без відриву від виробництва всі чоловіки віком від 16 до 50 років. Навчання проводилося по 110-годинній програмі початкової загальновійськової підготовки бійців.

Здійснюючи керівництво розвитком масового військового навчання, партійні органи добивалися поліпшення підготовки бойових резервів. Наприклад, бюро ЦК КП(б) Казахстану з липня по жовтень 1941 р. кілька раз розглядало це питання²⁷.

Починаючи з лютого 1942 р. у системі всеобучу були створені комсомольсько-молодіжні підрозділи по підготовці протягом 4-х місяців винищувачів танків, снайперів, автоматників, кулеметників, мінометників тощо. Спеціальну військову підготовку в цих підрозділах пройшли 1,7 млн. чол., у тому числі більш як 200 тис. жінок²⁸. Всього за роки війни військову підготовку по лінії всеобучу пройшли близько 10 млн. чол.²⁹

Секретар ЦК і МК ВКП(б), начальник Головного політичного управління Червоної Армії О. С. Щербаков, виступаючи 21 листопада 1942 р. на пленумі Московського комітету партії, зазначав: «Всеобуч відіграв у нашої країні велику роль. І якщо вдається створити, сформувати і направити на фронт нові формування, то це відбувається тому, що люди приходять в армію уже дещо знаючи...»³⁰

Важливу роль у підготовці резервів Червоної Армії відіграли масові оборонні організації і спортивні товариства. Так, Тсоавіахім проводило підготовку шоферів, мотоциклістів, зв'язківців та ін. У 1943—1945 рр. тсоавіахімівські організації України підготували для армії більш як 250 тис. чол.³¹ Організації Червоного Хреста і Червоного Півмісяця готували санітарок і сандружинниць. Спортивні товариства проводили масову військово-лижну підготовку, навчали рукопашного бою тощо.

Під час війни необхідно було розширити і поліпшити підготовку до армії молоді, що навчалася. У вересні 1941 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про військову і фізкультурну підготовку учнів 8—10 класів середньої школи»³². Зростав рівень військового навчання студентів у вузах і технікумах. У травні 1943 р. було введено військову підготовку в усіх ремісничих училищах і школах фабрично-заводського навчання.

²⁴ «Правда», 19 серпня 1941 р.

²⁵ Боевой отряд советских патриотов. Краткий очерк истории ДОСААФ Украины, К., 1971, стор. 86.

²⁶ «Правда», 18 вересня 1941 р.

²⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 22, спр. 739, арк. 190; спр. 740, арк. 41; оп. 42, спр. 374, арк. 85, 153.

²⁸ Архів МО СРСР, ф. 56, оп. 12234, спр. 264, арк. 78—79.

²⁹ Во главе защиты Советской Родины. Очерк деятельности КПСС в годы Великой Отечественной войны, М., 1975, стор. 376.

³⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, спр. 1308, арк. 9.

³¹ Боевой отряд советских патриотов, стор. 122.

³² КПСС во главе строительства Советских Вооруженных Сил (1918—1962 гг.), стор. 297.

Різноманітні види військового навчання трудящих являли собою свого роду перший ступінь масової підготовки фронтових резервів, а бойове навчання в запасних і резервних частинах — другим.

На початку війни за програмами загальновійськових запасних частин на підготовку ненавченого рядового складу відводилося 2 місяці, навченого — 3 тижні, а сержантів — 3 місяці. В спеціальних частинах строк навчання був відповідно більший на 1 місяць. При цьому основну увагу звертали на предмети бойового навчання, зокрема тактичну і вогневу підготовку, а для спеціальних частин — технічну. Навчання бійців і сержантів проводилося в польових умовах, наближених до бойових. Відповідно до вказівок В. І. Леніна про те, що «у воєнний час рекрутів треба вчити безпосередньо на воєнних діях»³³, значну увагу в підготовці резервів приділяли вивченню і застосуванню фронтового досвіду.

У резервних частинах важливе значення мала організація бойового навчання з самого початку їх формування. «Ми не чекали, коли буде сформована вся дивізія, — згадував колишній командир однієї з резервних дивізій генерал-лейтенант А. Я. Веденін, — а як тільки з'являвся призовник, зразу ж починали навчати його. Потім створювали відділення, взводи, роти. Коли були сформовані полки і дивізії, всі бійці були готові до дій у наступальних, зустрічних і оборонних боях»³⁴.

Велике піклування про зростання рівня короткочасового навчання резервів приділяли керівні партійні й військові органи. Державний Комітет Оборони зосередив, зокрема, головну увагу військових округів на поліпшення підготовки маршового поповнення в запасних частинах. Важливу роль у цій справі відіграла перевірка бойової підготовки в ряді резервних і запасних з'єднань тилкових округів, проведена весною 1942 р. комісією ДКО на чолі з К. Є. Ворошиловим.

Важливим фактором для поліпшення короткочасного навчання фронтових поповнень була активна робота політорганів і командирів, партійних і комсомольських організацій запасних і резервних військ, розвиток активності й ініціативи воїнів під час бойового навчання. Завдяки цим заходам у запасних, навчальних і резервних частинах в основному забезпечувалася підготовка для фронту в скорочені строки боездатних поповнень бійців і сержантів.

Завдяки корінним змінам в обстановці на фронті на користь Червоної Армії було збільшено строк підготовки бойових резервів. У січні 1943 р. запроваджено 6-місячний строк навчання призовної молоді. Тривалість підготовки поповнення старшого покоління становила не менше 2 місяців для бійців і 3 місяців для сержантів.

Для зміцнення керівництва підготовкою бойових резервів Державний Комітет Оборони організував 24 вересня 1943 р. Військову раду Головупраформу Червоної Армії. Її головою було призначено генерал-полковника І. В. Смородинова, а членом — генерал-майора М. І. Ізотова³⁵.

Партійні і військові органи продовжували піклуватися про удосконалення навчання майбутніх фронтовиків. Так, Військова рада Київського військового округу в травні 1944 р. обговорила питання бойової підготовки в 21-й запасній стрілецькій бригаді і вжила ряд заходів щодо поліпшення³⁶. Внаслідок загального піднесення рівня бойового на-

³³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 9, стор. 290.

³⁴ А. Я. Веденін. Годы и люди, М., 1964, стор. 73—75.

³⁵ Архів МО СРСР, ф. 56, оп. 12234, спр. 197, арк. 22.

³⁶ Киевский Краснознаменный, стор. 281.

вчання в запасних навчальних частинах і центрах у 1943—1945 рр. в діючу армію направлялися більш підготовлені контингенти бійців і сержантів, ніж на початку війни.

Поряд з бойовим навчанням проводилася також морально-політична підготовка майбутніх воїнів до бойових дій проти ворога. Політоргани і командирн, партійні й комсомольські організації запасних і резервних військ, навчальних центрів озброювали воїнів знанням ленінських ідей захисту соціалістичної Вітчизни, виховували у майбутніх фронтовиків ненависть до німецько-фашистських загарбників, упевненість у кінцевій перемозі над ворогом, героїзм, мужність, бойову активність, ініціативу, дисциплінованість і пильність.

На всіх етапах війни Центральний Комітет партії, Головне політичне управління Червоної Армії, військові ради і політуправління родів військ, округів і фронтів глибоко вникали в стан політичної роботи з воїнами запасу і резерву, мобілізували політпрацівників і командирів, комуністів і комсомольців на підвищення рівня політичного виховання бійців і сержантів.

Значну допомогу в поліпшенні масово-політичної роботи з резервами подавали територіальні партійні органи. Наприклад, бюро Горьковського обкому ВКП(б) затвердило план заходів по політичному обслуговуванню особового складу 6-ої запасної стрілецької бригади. Омський обком партії двічі (у вересні 1941 р. і квітні 1942 р.) розглядав питання про партійно-політичну роботу в частинах 39-ї бригади³⁷.

Дієвість бойової і морально-політичної підготовки резервів бійців і сержантів виявлялася в їх бойових справах на фронті. В 1944 р. Політуправління 1-го Білоруського фронту писало керівництву Київського військового округу: «Ми одержуємо від вас дуже добре навчене на досвіді війни поповнення, одержуємо бійців, готових виконати будь-яке бойове завдання командування. Вихованці запасних частин округу борються з ворогом мужньо й хоробро, показують приклади військового вміння, наполегливості в подоланні фронтових труднощів...»³⁸.

Таким чином, у роки Великої Вітчизняної війни під керівництвом Комуністичної партії й військових органів було розгорнуто масову підготовку бійців і сержантів для діючої армії. Організована під час війни чітка система навчання і виховання бойових резервів витримала сувору перевірку. Завдяки їй наша армія не тільки поповнювала бойові втрати, а й збільшувала свої сили. Тільки в 1944 р. на фронт прибуло 4,2 млн. чол. поповнення³⁹. Якщо на початку війни чисельність наших військ на радянсько-німецькому фронті була на 2,6 млн. чол. меншою від фашистських, то наприкінці війни вона стала більшою на 2,9 млн. чол.⁴⁰

Сучасні фальсифікатори історії Великої Вітчизняної війни намагаються спекулювати на наших успіхах у забезпеченні діючої армії людськими резервами. Багато буржуазних ідеологів, особливо західнонімецькі військові історики, твердять, що головну роль у всіх перемогах Червоної Армії відіграла перевага в живій силі над гітлерівською армією. Так, фашистський генерал Г. Фріснер пише, що «росіяни просто-

³⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 22, спр. 482, арк. 165; оп. 42, спр. 39, арк. 124; спр. 463, арк. 100.

³⁸ Архів МО СРСР, ф. 32, оп. 11318, спр. 145, арк. 78.

³⁹ А. М. Василевский. Назв. праця, стор. 363.

⁴⁰ Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945. Краткая история. Издание второе, М., 1970, стор. 579.

напросто «затопляли» людськими масами нашу артилерію і танки...»⁴¹. Фальсифікатори намагаються принизити значення переваг Радянських Збройних Сил у бойовому і морально-політичному відношенні над гітлерівськими військами. Проте ці вигадки розбиваються правдою історії. Наша армія перемагала ворога не завдяки кількісній перевазі у живій силі, а завдяки високій морально-бойовій підготовці і майстерності військового керівництва.

Досвід масової підготовки бойового поповнення Радянської Армії, набутий за роки Великої Вітчизняної війни, не втратив і нині своєї цінності. В сучасній збройній боротьбі, незважаючи на зміни її засобів і способів, значення резервів армії не зменшилося. «Нова зброя, в тому числі й засоби масової поразки,— писав у своїх спогадах Маршал Радянського Союзу Г. К. Жуков,— не знижує ролі народних мас у війні. Все одно війна вимагатиме участі в ній великих мас...»⁴².

⁴¹ Г. Фриснер. Проигранные сражения, М., 1966, стор. 221.

⁴² Г. К. Жуков. Воспоминания и размышления, М., 1969, стор. 750.

БОЙОВА СПІВДРУЖНІСТЬ ВІЙСЬК З ПАРТИЗАНАМИ І ПІДПІЛЬНИКАМИ ПРИ ВИЗВОЛЕННІ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Д. М. КЛЮЄНКО

Наприкінці вересня 1943 р. війська Степового (з 20 жовтня 2-го Українського) фронту (командуючий — генерал армії І. С. Конев, члени Військової ради — генерал-лейтенант І. З. Сусайков, генерал-майор І. С. Грушецький, начальник штабу — генерал-полковник М. В. Захаров) вийшли до Дніпра на широкому просторі від Черкас до Дніпропетровська. До складу фронту на той час входили: 4-та, 5-та і 7-ма гвардійські, 5-та повітряна, 5-та гвардійська танкова, а також 37-ма, 52-га, 53-тя, 57-ма армії та 1-й механізований корпус¹.

За станом на 25 вересня 1943 р. гітлерівці зосередили в цьому районі 14 піхотних і 2 танкові дивізії із складу 8-ї і частково 1-ї танкової армії.

В ніч на 25 вересня передові підрозділи 7-ї гвардійської армії розпочали форсування Дніпра на Кременчуцькому напрямі. В жорстоких боях було захоплено перший плацдарм на ділянці Мишурич Ріг — Домоткань (Дніпропетровська область). Протягом ночі на правий берег переправилося кілька полків. За п'ять днів боїв гвардійці розширили і з'єднали плацдарми у єдиний фронт довжиною в 25 і глибиною до 15 км².

¹ І. С. Конев. Записки командующего фронтом. 1943—1944, М., 1972, стор. 63.

² Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 2, К., 1968, стор. 341.

Активно підтримували бійців 7-ї гвардійської армії частини 37-ї армії, які невдовзі й самі розпочали форсування у районі Деревка (Кіровоградська область) — Мишурип Ріг та поблизу с. Келеберда, що на Полтавщині.

Значну допомогу радянським військам при форсуванні Дніпра подавали партизани, підпільники, місцеве населення. Так, недалеко від Кременчука партизани загону ім. Щорса зібрали й підготували для переправи 122 човни, в тому числі два моторні, і три катери³. Колгоспниця с. Куцеволівки (Кіровоградська область) А. Шашло своїм човном перевезла радянських розвідників, які потрапили в розташування фашистської оборони, і врятувала їм життя⁴. Таких прикладів було багато.

В середині жовтня радянські війська розширили наявні плацдарми, захопили кілька нових і почали зосереджувати сили для вигнання гітлерівців з Правобережної України. В цей період у тилу ворога діяли численні підпільні організації, групи і партизанські формування. Вони влаштовували диверсії, особливо на залізницях, виводили з ладу паровози, вагони, саботували заходи німецької адміністрації, затримували доставку військових матеріалів, перешкоджали вивезенню з України машин, обладнання, сировини тощо.

На Дніпропетровщині активну диверсійну роботу проводили кілька підпільних центрів. Зокрема, на залізничній станції Дніпропетровськ група на чолі з В. Є. Анищенком лише протягом другої половини 1943 р. пошкодила 179 паровозів⁵. У Кривому Розі діяли підпільні групи, очолювані В. С. Сингірцовим і П. А. Тарандушом та комсомольсько-молодіжна організація під керівництвом М. М. Решетняка. Патріоти відкопали й перерубали підземний кабель на магістралі Кривий Ріг — Дніпропетровськ, пошкодили водопровідну систему на станції Довгинцеве, знищили пальне, приготовлене окупантами для проведення сільськогосподарських робіт⁶. Саботажі і диверсії були поширеними на багатьох промислових підприємствах. Досить сказати, що через них такі великі заводи Дніпропетровська, як ім. Артема, ім. Дзержинського, трубний і паровозоремонтний, майже систематично простоювали⁷.

На території Кіровоградщини з ворогом боролися два партизанські з'єднання (ім. Ворошилова та ім. Сталіна) і 17 загонів, у яких налічувалося близько 8 тис. народних месників. Великі підпільні організації були створені в Кіровограді, Знам'янці, Олександрії. На час вирішальних боїв за визволення Правобережної України підпільники нагромадили значний досвід боротьби, розширили зв'язки з населенням, мали на своєму рахунку багато вдало проведених бойових операцій.

Так, лише в підпільно-диверсійній організації ім. Ворошилова (командир В. В. Федоров), що діяла в Кіровограді налічувалося 1300 патріотів, з них 84 комуністи та 175 комсомольців⁸. За неповними даними, підпільники міста з весни 1942 р. влаштували 682 великі диверсії, внаслідок яких було знищено 72 паровози, 2287 автомашин і 2651

³ Там же, стор. 343.

⁴ «Кіровоградська правда», 16 жовтня 1973 р.

⁵ Война в тылу врага. Вып. I, М., 1974, стор. 304—305.

⁶ Герои подполья. Вып. II, М., 1972, стор. 167.

⁷ Днепропетровская область в Великой Отечественной войне (1941—1945 гг.). Сборник документов и материалов, Днепропетровск, 1962, стор. 234.

⁸ Партархів Кіровоградського обкому Компартії України, ф. 429, оп. 3, спр. 106, арк. 31—60.

підводу з військовими вантажами, 8 літаків, 36 авіамоторів, 3 нафто-бази, де згоріло 600 т пального і 305 т мастил⁹.

Для того, щоб посилити допомогу радянським військам у форсуванні Дніпра, в районі Чорного лісу було утворено чотири об'єднаних партизанських загонів, які діяли на північ і північний захід від Знам'янки: до першого з них входили загони під командуванням М. П. Кришталя, І. Ф. Присяжнюка та Є. І. Петрова; до другого — Д. П. Горячого і П. А. Дубового, до третього — Д. О. Коршикова та Г. К. Іващенко; четвертим був загін, очолюваний О. М. Гугніним¹⁰.

Значні сили партизанів і підпільників концентрувалися й поблизу Черкас. Загальне керівництво боротьбою з окупантами у Черкаському районі здійснював підпільний райком партії (перший секретар С. Н. Пальоха). В ряді районів нинішньої Черкаської області діяли партизанські загони, якими командували: у Корсунь-Шевченківському районі А. Ю. Хоменко і П. Є. Марцинюк, у Смілянському — В. Т. Ромейко і Ю. Канарський, у Лисянському — Г. Л. Єременко, у Монастирищенському — І. І. Калашник і П. А. Саморуха, у Звенигородському — М. П. Сергєєв, в Уманському — К. К. Гриб (Верховий). В Лебедині існувала підпільна комсомольська організація (керівник — М. Осовський)¹¹.

«Густі дубові ліси й болота за Черкасами, — писала 30 грудня 1943 р. газета «Правда», — стали постійним сховищем тих, хто не хотів жити з німцями. Сюди збігалися, рятуючись від німеччини, радянські юнаки і дівчата, сюди йшли цілими сім'ями, з усім домашнім скарбом. У партизанських загонів, що діяли тут, був міцний тил».

Командування Степового (2-го Українського) фронту, розробляючи плани бойових операцій, прагнуло якнайповніше врахувати розмах народного опору ворогові на Правобережжі, скоординувати дії воїнів Червоної Армії і партизанів.

У середині жовтня війська Степового і Південно-Західного фронтів підготували й провели наступальні операції на кіровоградському і криворізькому напрямках. Завдання полягало в тому, щоб розгромити сильне угруповання ворога, визволити важливі економічні райони республіки і створити великий стратегічний плацдарм на правому березі Дніпра на південний захід від Кременчука. Зокрема, війська Степового фронту мали завдати головного удару в напрямі П'ятихатки — Кривий Ріг — Апостолове й перекрити противникові шляхи до відступу в районі Дніпропетровська.

Внаслідок рішучих дій ворожу оборону на ділянці довжиною до 40—45 км і глибиною до 15 км було прорвано. Серед визволених населених пунктів особливе значення мала залізнична станція П'ятихатки. Вранці 24 жовтня частини 18-го гвардійського танкового корпусу з десантами піхоти прорвалися в Кривий Ріг. Розгорілися жорстокі вуличні бої. Лишившись без боеприпасів, відрізани від основних сил, танкісти прийняли рішення під прикриттям ночі залишити місто. Орієнтуватися на зруйнованих вулицях було дуже важко. Воїнів виручила місцева комсомолка К. А. Заболотнева, яка допомогла їм вивести бойові машини з-під удару гітлерівців¹².

Хоч нашим військам і не вдалося тоді визволити Кривого Рога, їх

⁹ Война в тылу врага, Вып. I, стор. 314.

¹⁰ П. Автомонов. Партизани, Дніпро, 1943, К., 1973, стор. 24.

¹¹ Бойова слава Черкащини, Черкаси, 1967.

¹² Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 2, стор. 367.

вихід до міста мав важливе стратегічне значення, оскільки змусив фашистів стягнути сюди величезні сили і значно ослабити інші ділянки. У цих боях ворог зазнав серйозних втрат у живій силі і техніці. Лише протягом жовтня війська 2-го Українського фронту знищили й захопили в полон понад 100 тис. ворожих солдатів і офіцерів¹³.

Наприкінці листопада жорстокі бої за розширення плацдарму на правому березі Дніпра вели війська 4-ї гвардійської армії. Велику допомогу їм подали члени підпільної організації «Набат», яку очолював комуніст В. І. Ус. Коли розпочався загальний наступ наших частин, 89 озброєних патріотів вирішили розгромити німецький гарнізон і визволити с. Білецьківку Кременчуцького району. З вигуками «Ура!» підпільники раптово вдарили по ворожій обороні з тилу. Вони вбили 15 і взяли в полон 8 гітлерівців, а також захопили 11 гармат, 5 мінометів, 2 кулемети, 31 автомашину, багато підвід та іншого майна¹⁴. Через 10 годин після цього в село вступили частини 66-ї гвардійської Полтавської стрілецької дивізії. 50 підпільників влилися до лав Червоної Армії.

На кіровоградському напрямі сильне угруповання ворога зосереджувалося в районі Онуфріївки — Павлища. Діючи спільно, частини 5-ї гвардійської і 53-ї армій успішно ліквідували Павлиський плацдарм і захопили вигідні позиції для наступу на Олександрію і Знам'янку.

Втративши 6 грудня Олександрію, фашисти докладали всіх зусиль, щоб утримати Знам'янку — важливий залізничний вузол на Правобережній Україні. Для оборони міста німецьке командування виділило добірні танкові і піхотні частини. Околиці укріплювалися закопаними в землю танками і гарматами, спішно будувалися дзоти і доти. «Загинуті, але Знам'янки не віддавати», — таким був наказ Гітлера¹⁵.

Готуючи операцію по визволенню Знам'янки, командування фронту направило в район Чорного лісу 5 бойових машин 29-го танкового корпусу генерал-майора Кирпиченка. Разом з кіровоградськими партизанами танкісти вибили гітлерівців з кількох населених пунктів, розгромили тилові частини 106-ї і 107-ї німецьких дивізій, перерізали залізничне сполучення між Знам'янкою і Смілою, знищили фашистський гарнізон у с. Водяне¹⁶.

Партизанські загони ім. Дзержинського, «За Батьківщину!», ім. Суворова та кілька загонів з'єднання ім. Ворошилова при підтримці танкового десанту визволили с. Дмитрівку — важливий опорний пункт гітлерівців. Загальне керівництво цією операцією здійснювали І. Д. Діброва, К. І. Сабанський, М. М. Скирда, М. М. Роздобудько¹⁷.

На початку грудня 1943 р. в обласний штаб партизанського руху надійшов наказ Військової ради 5-ї гвардійської танкової армії, згідно з яким загони І. Д. Діброви, пройшовши через Веселий Кут, мали оволодіти Хирівкою і Знам'янкою (західною), а загони Є. І. Петрова, М. П. Кришталя та Г. М. Володіна, пройшовши через Калинівку, Влаківку, — атакувати ворога і захопити Знам'янку (східну). При цьому передбачалося, що партизани будуть якнайтісніше взаємодіяти з ча-

¹³ Там же, стор. 369.

¹⁴ «Комсомольская правда», 16 жовтня 1974 р., «Радянська освіта», 20 листопада 1974 р.

¹⁵ Воспоминания об освобождении Кировоградщины, Кировоград, 1945, стор. 49.

¹⁶ Кировоградщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945, Дніпропетровськ, 1965, стор. 118.

¹⁷ Тимофій Строкач. Наш позивний — свобода, К., 1964, стор. 495.

стинами Червоної Армії. Початок атаки намічався на 8 годину ранку четвертого грудня¹⁸.

Наступ на Знам'янку вели війська 5-ї гвардійської армії під командуванням генерала О. С. Жадова та 5-ї гвардійської танкової армії під командуванням генерала П. О. Ротмістрова. Дивізії 32-го стрілецького корпусу, які знаходилися на правому фланзі, підійшли до міста, а 110-та гвардійська стрілецька дивізія прорвалася на його околиці і зав'язала сильні вуличні бої. З південного краю Чорного лісу наступ на місто повели понад 1500 партизанів. На допомогу їм командування 53-ї механізованої стрілецької бригади виділило 70 піхотинців, 6 танків, 3 самохідні гармати, кілька колісних гармат, дали по ворогові залп гвардійські міномети типу «Катюша».

Протягом 6 і 7 грудня йшли жорстокі бої за кожную вулицю, кожний будинок. Фашисти чинили шалений опір. Вони бомбардували позиції наших військ з повітря, обстрілювали з гармат і кулеметів, організовували танкові контратаки. Радянські воїни і народні месники показували зразки відваги і героїзму. Так, в одному з боїв командир кулеметного взводу 140-ї стрілецької дивізії К. В. Ємельченко повторив подвиг О. Матросова. Командир взводу 5-ї партизанської роти з'єднання ім. Ворошилова В. О. Бунько захопив ворожу гармату й відкрив з неї вогонь по фашистських танках. «Тигр» зупинився й перекрив дорогу іншим машинам¹⁹. Таких прикладів було чимало.

Лише протягом 9 грудня, яке стало для Знам'янки днем визволення, наші воїни і партизани знищили 1500 гітлерівців, підірвали 23 танки, захопили значну кількість військової техніки та багато полонених²⁰. За успішне проведення цієї операції вісімнадцять частин і з'єднань дістали почесне найменування «знам'янських», 5 частин було нагороджено орденом Червоного Прапора. Серед бійців і командирів, груди яких прикрасили ордени і медалі Радянського Союзу, — більше 100 партизанів, зокрема командир з'єднання ім. Ворошилова І. Д. Діброва та секретар підпільного обкому партії М. М. Скірда, нагороджені орденами Леніна.

Оцінюючи бойові дії партизанів у боях за Знам'янку, газета «Правда» писала: «Поряд з регулярними військами у цій битві брали участь герої задніпровських лісів, славні партизани, які ударами з тилу дезорганізували німецьку оборону і підготували нашим частинам плацдарм для удару на залізничний вузол»²¹.

На черкаському напрямі бойові дії вела 52-га армія під командуванням генерала К. А. Коротеєва. Їй допомагав партизанський загін, де командиром був Г. К. Іващенко, а комісаром — С. Н. Пальоха. На час виходу радянських військ до Дніпра в загоні налічувалося понад 700 чол., у тому числі 58 комуністів і 47 комсомольців. Народні месники об'єдналися з частинами наших десантників і створили в тилу ворога велике угруповання, що відтягувало на себе значні сили гітлерівців.

11 листопада 1943 р. партизани і десантники вдарили по ворожій обороні, зламали опір переважаючих сил противника і визволили села Лозівок, Єлизаветку, Сокирне, Свидівок. Захоплений плацдарм вони утримували аж до приходу частин Червоної Армії²². Командуючий

¹⁸ Партархів Кіровоградського обкому Компартії України, ф. 429, оп. 3, спр. 56, арк. 29.

¹⁹ Партархів Кіровоградського обкому Компартії України, ф. 429, оп. 3, спр. 3, арк. 120.

²⁰ Сообщения Советского Информбюро, т. 5, М., 1944, стор. 282.

²¹ «Правда», 11 грудня 1943 р.

²² Слава Черкащини, Дніпропетровськ, 1967, стор. 135.

фронтом І. С. Конев писав про цю операцію так: «Слід відзначити велику допомогу, подану військам 52-ї армії з боку партизанських загонів і авіадесантних підрозділів, які боролися в тилу ворога. Разом з військами армії вони своїми діями сприяли успіхові радянських військ на київському і кіровоградському напрямках»²³.

14 грудня 1943 р. радянські війська визволили Черкаси. Як і в попередніх боях, пліч-о-пліч з воїнами билися партизани і підпільники.

Під час визволення старовинного міста Чигирин велику допомогу частинам Червоної Армії подали партизани з'єднання ім. Сталіна (командир П. А. Дубовий) та загону «Москва» (командир І. М. Боровиков). При підході радянських військ до Дніпра вони розгромили кілька ворожих гарнізонів, поліцейських дільниць, систематично псували лінії зв'язку та нападали на обози ворога. У грудні народні месники з'єдналися з 373-ю Миргородською Червонопрапорною дивізією 52-ї армії і спільними зусиллями визволили 13 населених пунктів на території Чигиринського і Кам'янського районів.

Партизани завдавали гітлерівцям відчутних втрат у живій силі і техніці. Так, у бойовій характеристиці на командира з'єднання ім. Сталіна П. А. Дубового, виданій представником Українського штабу партизанського руху, зазначається: «За час бойової діяльності в тилу противника з 16 червня 1943 р. по 7 січня 1944 р. вбито і поранено близько 2 тис. солдатів і офіцерів німецької армії, старост і поліцаїв... Пущено під укіс 12 ворожих ешелонів, знищено понад 30 км телефонно-телеграфної лінії, розгромлено 20 комендатур, сільуправ, поліцейських дільниць, врятовано від вивезення близько 10 тис. цивільного населення»²⁴.

На початку січня 1944 р. розпочалася Кіровоградська наступальна операція. Гітлерівці намагалися будь-що утримати місто на Інгулі й сконцентрували тут значні сили. Перед 53-ю, 5-ю і 7-ю гвардійськими арміями, що готувалися до наступу на Кіровоград, ворог зосередив 2-гу авіапольову, 320-ту, 167-му, 367-му піхотні, 10-ту моторизовану, 3-тю, 11-ту і 14-ту танкові дивізії. Крім того, в оперативному резерві гітлерівського командування перебували 13-та танкова, 293-тя, 39-та, 332-га піхотні дивізії²⁵. В розпалі боїв за Кіровоград противник кинув проти радянських військ танкову дивізію СС «Мертва голова». Щоб надати своїй обороні активного характеру, фашисти контратакували великими групами танків, підтримуваних авіацією, артилерійським та мінометним вогнем.

Головну роль у проведенні Кіровоградської операції радянське командування відводило 53-й, 5-й, 7-й гвардійським, 5-й гвардійській танковій арміям, 5-му гвардійському і 7-му механізованому корпусам. Їх бойові дії мала підтримувати 5-та повітряна армія генерал-лейтенанта авіації С. К. Горюнова.

Вдалим обхідним маневром наші війська прорвали оборону ворога, знищили його головні сили й на ранок 8 січня повністю визволили місто. З 5 по 8 січня ворог втратив 293 танки, 296 гармат, 40 самохідних гармат, 121 міномет, 445 кулеметів, 94 бронемашини, 978 автомашин. На полі бою лише вбитими залишилося понад 15 тис. гітлерівців²⁶. Разом з воїнами Червоної Армії в боях за місто брали участь місцеві партизани і підпільники. Вони допомагали радянському коман-

²³ І. С. Конев. Назв. праця, стор. 78—79.

²⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 62, оп. 62—2, спр. 296, арк. 279.

²⁵ «Кіровоградська правда», 8 січня 1969 р.

²⁶ Сообщения Советского Информбюро, т. 6, стор. 18.

дуванню визначити можливі шляхи відступу фашистів, а також виконували інші завдання²⁷.

Віддаючи належне подвигам кіровоградських партизанів, бійці, сержанти і офіцери 31-ї танкової бригади 5-ї гвардійської танкової армії писали: «Ви, народні месники, сини Радянського Союзу, своїм героїзмом вписали в історію боротьби народів СРСР прекрасні сторінки героїзму та мужності»²⁸.

У січні 1944 р. Верховне Головнокомандування поставило перед 1-м і 2-м Українськими фронтами завдання оточити і знищити корсунь-шевченківське угруповання ворога. Корсунь-Шевченківський виступ обороняли 9 піхотних, одна танкова дивізія СС «Вікінг», а також моторизована бригада СС «Валонія», окремий танковий батальйон і 6 дивізіонів штурмових гармат (близько 80 тис. солдатів і офіцерів, 1640 гармат і мінометів, 140 танків і самохідних артилерійських установок). Крім того, поблизу Кіровограда розташовувалося 5, а в районі Умані 8 танкових і 2 піхотні дивізії противника²⁹. Вдруге після Сталінграда перед Червоною Армією постало бажливе й складне завдання, пов'язане з ліквідацією такої великої кількості гітлерівських військ.

На початку лютого танкові частини 1-го і 2-го Українських фронтів з'єдналися в районі Звенигородки і поклали початок оточенню всього угруповання. Загальне керівництво його розгромом було покладено на І. С. Конєва.

Успішному проведенню Корсунь-Шевченківської операції багато в чому сприяли й партизани та підпільники, які знищували німецькі ешелони з боеприпасами і технікою, нападали на гарнізони та окремі групи фашистів. Місцеве населення допомагало радянським воїнам доставляти до передових позицій боеприпаси, витягувати з багна машини і гармати.

Ліквідація величезного гітлерівського угруповання під Корсунь-Шевченківськом дала Червоній Армії змогу не лише закріпитися, а й значно розвинути наступ на Правобережній Україні. І хоч гітлерівці ще надіялися затримати наш наступальний порив, мріяли самі перейти у контрнаступ, радянські війська робили все для того, щоб не дати їм і дня перепочинку, щоб якнайшвидше вигнати ворога з рідної землі. Велике значення щодо цього мала Умансько-Ботошанська операція, яку І. С. Конєв назвав однією з найтяжчих серед усіх ним проведених. Здійснювалася вона в умовах цілковитого бездоріжжя і весняного паводку³⁰.

Війська 2-го Українського фронту готувалися завдати удару з фронту Кіровоград — Звенигородка — Шпола у загальному напрямі на Умань, щоб розгромити уманське угруповання гітлерівців і вийти на рубіж: Ладизин, Гайворон, Новоукраїнка.

Після кількох днів виснажливого наступу 10 березня 1944 р. пересувні групи 5-ї гвардійської і 2-ї танкової армій у взаємодії з частинами 4-ї гвардійської армії визволили Умань. Втрати ворога в живій силі становили тільки вбитими понад 20 тис. солдатів і офіцерів, а в техніці — більше 500 танків і самохідних гармат, близько 600 польових гармат і 12 тис. автомашин³¹.

²⁷ История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945, т. 4, М., 1963, стор. 62.

²⁸ Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр., стор. 197.

²⁹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, К., 1969, стор. 13.

³⁰ І. С. Конєв. Назв. праця, стор. 145.

³¹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, стор. 31.

В операції брали участь і місцеві партизани на чолі з командиром Захаровим, які разом з військами увійшли в місто і взяли на себе керівництво по відновленню радянських установ³².

Війська допоміжного напрямку 17 березня визволили місто Новоукраїнку, а 20 березня підійшли до Південного Бугу в районі Первомайська й протягом двох днів оволоділи залізничним вузлом та опорним пунктом оборони гітлерівців — Христинівкою. Інші частини 11 березня визволили Гайворон, а 12 березня — райцентр Джулинку. Передові частини 5-ї гвардійської і 2-ї танкової армій вийшли 16 березня до залізниці Одеса — Жмеринка, а 19 березня — до Дністра.

В ході цих боїв всіляку допомогу радянським воїнам подавало місцеве населення. Тисячі людей виходили на будівництво шляхів, мостів, підвозили до лінії фронту боеприпаси, продовольство, паливе, розміщували у себе вдома поранених і доглядали їх.

23 березня за наказом Верховного Головнокомандування ліве крило 2-го Українського фронту змінило напрям наступу на Балту, Дубоссари і вийшло на рубіж Бендери, Тирасполь, Роздільна, праве — на рубіж Унгени, Кишинів.

26 березня наші війська вийшли на державний кордон СРСР з Румунією і в ряді місць заглибилися до 20—30 км. Це був великий успіх Червоної Армії, який значно сприяв піднесенню бойового і морального духу бійців і командирів, усіх радянських людей.

У боях за визволення Правобережної України частини, що входили до складу 2-го Українського фронту, відкрили себе невмирущою славою. Вони з ходу форсували річки Дніпро, Інгулець, Інгул, Тясмин, Південний Буг, Дністер та інші водні перепони, тисячі кілометрів пройшли по болотах і бездоріжжю, визволили Олександрію, Знам'янку, Черкаси, Кіровоград, Корсунь-Шевченківський, Смілу, Умань, Новоукраїнку, Помічну, Гайворон, Первомайськ, Могилів-Подільський та багато інших населених пунктів. Відчутну допомогу їм подавали партизани, підпільники, місцеве населення, які робили все для того, щоб Червона Армія швидше визволила від ворога радянські міста і села, принесла свободу поневоленим народам Європи.

³² И. С. Конев. Назв. праця, стор. 172.

УЧАСТЬ ІММІГРАНТІВ У ФРАНЦУЗЬКОМУ РУСІ ОПОРУ (1943 р.)

С. Я. ЄЛІСАВЕТСЬКИЙ

Про рух Опору, що розгорнувся у Франції в роки другої світової війни, вже написано багато книг, брошур, статей, однак участь у ньому іммігрантів ще повною мірою не висвітлена. Французькі буржуазні історики навіть не порушували цього питання. 1965 р. у Франції видано працю «Іх називали іноземцями... (Іммігранти в русі Опору)», автор якої — комуніст Гастон Ларош — дав огляд спільної з французькими патріотами боротьби представників різних народів проти німецько-фашистських загарбників на території цієї країни¹. «Юманіте діманш»

¹ G. Laroche (Colonel FTPF Boris Matline). On les nommait des étrangers... (Les immigrés dans la Résistance), Paris, 1965.

високо оцінила цю книгу, підкреслюючи, що без неї неможливо «одержати правильне уявлення про рух Опору»².

Останнім часом опубліковано кілька статей і монографій про участь у французькому русі Опору іноземців, зокрема поляків, італійців, румунів, болгар і німців³.

Автор даного повідомлення зробив спробу показати процес розвитку інтернаціональної солідарності у французькому русі Опору після Сталінградської битви.

У промові на відкритті пам'ятника-ансамблю у Волгограді 15 жовтня 1967 р. Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев яскраво розкрив значення Сталінградської битви для народів загарбаних фашистами країн. «У цій битві, — зазначив він, — не тільки було перемелено добірні гітлерівські війська. Тут видихнувся наступальний порив, був зломлений моральний дух фашизму... День трауру фашистської Німеччини став днем надії для всіх антифашистів світу... Подвоїлись сили тих, хто не схилив голову перед гітлерівськими загарбниками. Слово «Сталінград» передавалося з уст в уста як пароль опору, пароль перемоги»⁴.

9 лютого 1943 р. по московському радіо виступив відомий французький письменник Ж.-Р. Блок. «Слухайте парижани! — схвилювано вигукнув він. — Трьох перших дивізій, які ввійшли в Париж у червні 1940 р., ...цих трьох дивізій — 100-ї легкопіхотної, 113-ї і 295-ї піхотних — не існує більше! Їх знищено під Сталінградом: росіяни помстилися за Париж. Росіяни помстяться за Францію!»⁵

Перемога радянських військ на Волзі значно сприяла посиленню антифашистського руху народів Європи. Внаслідок великих втрат на радянсько-німецькому фронті гітлерівці були змушені перекинути сюди із Західної Європи значні сили, що полегшило боротьбу Опору. Так, у ході Сталінградської битви тільки з Франції та Бельгії на радянсько-німецький фронт було передислоковано близько 20 дивізій, а всього протягом 1943 р. із Західної Європи на Східний фронт направлено приблизно 60 дивізій, з них — 10 танкових і моторизованих⁶. «Переможний наступ Червоної Армії, — писав у березні 1943 р. М. Торез, — створює обставинку, що ставить на порядок денний національне повстання для визволення Франції»⁷.

В свою чергу, французькі народні месники вносили посильний вклад у розгром фашизму. На науковій конференції, присвяченій 20-річчю перемоги над фашистською Німеччиною, французькі історики-марксист В. Жоаннес і Ж. Віллар зазначили: «Виводячи з ладу вій-

² "L'Humanité Dimanche", 26 листопада 1965 р.

³ J. Zamojski. Polacy we francuskim i belgijskim ruchu Oporu. — "Wojskowy Przegląd Historyczny", 1967, № 3, 4; J. Miszta. Udział Polaków we francuskim ruchu Oporu (1940—1944). — Z lat wojny i okupacji 1939—1945, t. III, Warszawa, 1971; K. Maj. Polscy komuniści we Francji 1939—1946, Warszawa, 1971; P. Leonetti. Gli Italiani del maquis, Milano, 1966; Les Roumains dans la Résistance française au cours de la Seconde guerre mondiale, Bucarest, 1971; Българи-борцы за свободна на други народи, кн. III, София, 1967; П. Дачева, Д. Братанов. За участието на българи-комунисти и антифашисти във френското съпротивително движение 1940—1944. — Победа 1941—1944, София, 1969; F. Bonte. Les antifascistes allemands dans la Résistance française, Paris, 1969.

⁴ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 65.

⁵ Jean-Richard Block. De la France trahie à la France en armes. Commentaires à Radio Moscou 1941—1944, Paris, 1949, стор. 266.

⁶ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., т. 3, М., 1961, стор. 76, 604.

⁷ М. Торез. Избранные произведения, т. 1, М., 1959, стор. 529.

ськову техніку, яку випускали французькі заводи, або ухиляючись від обов'язкової трудової повинності, французькі робітники завдавали серйозних ударів економіці гітлерівців, підривали їх воєнні зусилля на Східному фронті. Це була яскрава демонстрація тісного зв'язку патріотичної боротьби з пролетарським інтернаціоналізмом»⁸.

Основною соціальною базою французького руху Опору був пролетаріат, а його провідна партія — Французька комуністична партія — виступила натхненником і організатором антифашистської боротьби. Прагнучи згуртувати всі патріотичні кола в боротьбі проти окупантів, французькі комуністи доклали чимало зусиль для залучення до неї іммігрантів та іноземних громадян. Значну роботу в цьому напрямку здійснила МОІ (*Main d'oeuvre immigrée*) — організація іммігрантів, створена ФКП. Під керівництвом підпільного ЦК ФКП, очолюваного Жаком Дюкло («Фредом»), працювала центральна комісія МОІ. Після утворення у 1942 р. з ініціативи ФКП збройної організації «Франтирери і партизани Франції» (ФТПФ) було створено бойові загони іммігрантів під назвою ФТПФ — МОІ, діяльність яких керували міжрайонні та департаментські воєнні комітети ФТПФ — МОІ.

Бійці-іммігранти брали участь у партизанському русі майже в усіх районах Франції. За свідченням авторів колективної праці «Макі Корреза», у лютому 1944 р. в загонах народних месників, що діяли на території департаменту Коррез, було 182 іспанці, 52 португальці, 89 італійців, 38 поляків, 117 в'єтнамців, 64 югослави та ін.⁹ З весни 1944 р. до партизанських загонів вступали й радянські громадяни, яким пощастило втекти з таборів смерті. З них у 237-й роті ФТПФ було сформовано спеціальну російську групу¹⁰.

Почесне місце серед іммігрантів — бійців руху Опору у Франції належить «групі 23», широко відомій під назвою «Група Манушяна». До неї входили 3 французи, 8 поляків, 5 італійців, 3 угорці, 2 вірмени, іспанець і румун¹¹. Це були переважно робітники, а також ремісники і представники інтелігенції. П'ятеро з них воювали на боці республіканських військ у роки громадянської війни в Іспанії¹². Очолював групу вірменський поет-комуніст М. Манушян.

Під терміном «група Манушяна» в широкому значенні цих слів слід розуміти не тільки 23 героїв, а й всіх бійців 4 загонів іммігрантів, які активно діяли в Паризькому районі. Після розгрому гітлерівців на Волзі найбільший з них було названо «Сталінград». У літературі немає даних про їх чисельність. За нашими підрахунками, в червні—жовтні 1943 р. в цих загонах налічувалося близько 70 чол. Партизанські загони «Сталінград», «Чапаєв», «Свобода», «Віктор Гюго» влаштували 20 диверсій на залізницях, стратили фашистських катів фон Шаумбурга, Ріттера та інших, нападали на окремі ворожі підрозділи тощо. Тільки з червня до жовтня 1943 р. вони здійснили 73 операції.

У листопаді 1943 р. М. Манушян та його товариші потрапили до рук гестапо. Після жорстоких тортур у в'язниці «Френ» 21 лютого 1944 р. їх за вироком німецького військового трибуналу, який інкримінував М. Манушяну участь у 56 нападах, вбивство 150 і поранення

⁸ Вторая мировая война. Движение Сопротивления в Европе, М., 1966, стор. 283.

⁹ Maquis de Correz par 120 témoins et combattants, Paris, 1971, стор. 306.

¹⁰ Там же, стор. 347, 380.

¹¹ Ш. Тийон. Французские франтиреры и партизаны в борьбе против немецко-фашистских оккупантов, М., 1963, стор. 260.

¹² Солидарность народов с Испанской Республикой. 1936—1939 гг., М., 1972, стор. 302.

600 окупантів та їхніх поплічників¹³, було розстріляно на Мон-Валер'єн. Незламною силою духу, почуттям пролетарського інтернаціоналізму сповнені останні рядки, написані М. Манушіаном: «Я знаю, що французький народ і всі борці за свободу зможуть гідно вшанувати нашу пам'ять: вмираючи, я запевняю, що не відчуваю ненависті до німецького народу... Після війни, яка не може довго продовжуватися, німецький народ, як і всі інші народи, повинен жити у мирі і братерстві»¹⁴.

З 1943 р. в Марселі діяв інтернаціональний партизанський загін «Марат», що згодом був перетворений у роту. Його бійці здійснили багато операцій, зокрема висадили в повітря офіцерський готель «Сплендид», центральний гараж окупаційних військ, вивели з ладу 16 електротрансформаторів тощо. Всього протягом 1943 р. у департаменті Буш-дю-Рон і Марселі загони ФТПФ—МОІ провели 22 операції і влаштували 54 диверсії на залізниці¹⁵.

Поблизу марсельського Старого порту функціонувала протягом всього періоду окупації маленька інтернаціональна друкарня, в якій розмножувалися на ротанпринті листівки і підпільні газети «Юманіте», «Руж-міді», «Уніта», — орган Італійської компартії і «Мундо обреро» — орган Іспанської комуністичної партії. Тут друкувалися також листівки російською мовою для радянських військовополонених та італійською — для солдатів італійських окупаційних військ¹⁶.

Щоб краще показати інтернаціональну солідарність борців французького руху Опору, необхідно висвітлити участь у ньому найбільших іммігрантських національних груп.

У 1942—1943 рр. у Франції виникли перші підпільні організації, що складалися з польських громадян. Так, наприкінці 1942 р. у лісі Буксі на північ від вугільного басейну Монсо-ле-Мін було утворено польський партизанський загін. На початку 1943 р. в ньому налічувалося 16, а в середині року — вже 150 чол. Вони здійснили ряд сміливих операцій, зокрема висадили в повітря ешелон з вугіллям і вивели з ладу шляз Центрального каналу, внаслідок чого судноплавство в ньому було припинено до кінця війни¹⁷.

У грудні 1942 р. в районі Сент-Етьєна (центральна Франція) виникла інтернаціональна група, яку очолив молодий польський шахтар Р. Піотровський. Його помічниками були українець М. Терешко, поляки Гах, Гдула і Гурал, французи «Арман» і «Роже», а також зв'язкові К. Терешко, М. Радзинська і О. Гуралова¹⁸. Влітку 1943 р. учасники цієї групи висадили в повітря військовий склад у Сент-Етьєні, а згодом — велику фабрику по виготовленню спорядження в Беллеву. Це була одна з найважливіших акцій партизанів-іммігрантів центральної Франції. В листопаді 1943 р. Піотровський і його товариші пустили під укіс німецький ешелон на залізниці Сент-Етьєн — Ле Пуї¹⁹. У грудні 1943 р. Піотровський і Терешко вбили шефа гестапо Сент-Етьєна та його заступника²⁰. 29 грудня 1943 р. Р. Піотровський, М. Терешко і А. Гурал потрапили у засідку. В перестрілці було смертельно поране-

¹³ "Cahiers Internationaux de la Résistance", 1960, № 4, стор. 16.

¹⁴ G. Laroche. Назв. праця, стор. 54—55.

¹⁵ B. Serban. Du détachement "Marat" à l'état-major de la Zone Sud.— Les Roumains dans la Résistance française au cours de la Seconde guerre mondiale (Souvenirs), Bucarest, 1971, стор. 157—164.

¹⁶ Там же, стор. 182.

¹⁷ M. Bargiel. Nasz batalion, Warszawa, 1963, стор. 11; "Wojskowy Przegląd Historyczny", 1957, № 4, стор. 80—81.

¹⁸ "Wojskowy Przegląd Historyczny", 1957, № 4, стор. 82.

¹⁹ L. Gronowski. Polacy we francuskim ruchu Opору, Warszawa, 1950, стор. 32.

²⁰ J. Misztla. Назв. праця, стор. 234—235.

но М. Терешка. Завдяки винятковій хоробрості Піотровського, який знищив кількох гітлерівців і жандармів, партизанам вдалося вирвати-ся з пастки²¹.

У південній Франції основним районом дій польських партизанів були Тулуза і сусідні шахтарські округи Кармо, Блайє-де-Мін і Коньяк. Тут ще на початку 1942 р. створено інтернаціональну 35-ту бригаду ФТПФ*. Її ядром стали кілька сотень франтирерів Тулузи, переважно поляків, а також бойові групи департаменту Тарн. До весни 1944 р. командиром бригади був Ян Герхард («Жан»). Тільки з травня до грудня 1943 р. члени бригади здійснили 98 бойових операцій²².

До середини 1943 р. польська мережа МОІ складалася з центрального керівництва, що перебувало в Парижі (Б. Маслянкевич, С. Куц, Я. Кнап, Р. Корнецький, Я. Блаха і В. Кудла), двох зональних і 12 округів, зокрема трьох — у північній зоні і дев'яти — у південній²³.

Велику увагу польські комуністи приділяли залученню до боротьби проти окупантів іммігрантської молоді. Перші осередки «Союзу польської молоді «Грюнвальд» виникли ще восени 1943 р. Кожний юнак, що вступав до «Грюнвальда», вже мав певний досвід проведення диверсійної та конспіративної роботи. Незабаром у південній зоні почала виходити молодіжна газета «Грюнвальд»²⁴.

Повідомлення про утворення Крайової Ради Народової і участь Війська Польського в боях проти гітлерівців стали «новим стимулом до об'єднання всіх польських сил на боротьбу з окупантами»²⁵.

У 1942—1943 рр. на території Франції діяли також польські підпільні організації «Моніка», «Військо Польське у Франції» та існувала розвідувальна мережа «F—2», якими керували представники емігрантського уряду, що перебував тоді у Лондоні. Останні намагалися «уберегти польську імміграцію у Франції від комуністичного проникнення»²⁶ і підпорядкувати її діяльність реакційним планам лондонського уряду. З цією метою у Франції було розповсюджено близько 100 тис. примірників різних друкованих матеріалів. Разом з тим керівники цих організацій виступали проти співробітництва з борцями руху Опору, пропонували своїм членам зберігати сили до так званого дня «Д» (дня вторгнення)²⁷.

Значно активніше діяли в 1942—1943 рр. італійські іммігранти. Це було зв'язано із загальним піднесенням руху Опору у Франції після Сталінградської битви, а також з поваленням фашистського режиму в Італії і виходом цієї країни з війни. Італійські громадяни воювали з гітлерівцями у складі інтернаціональних формувань і груп, у лавах французьких франтирерів і партизанів. Власне італійські загони ФТПФ—МОІ формувалися в Паризькому районі, департаментах Арденн, Савоя і Верхня Савоя, де жили багато італійців. Цілі родини іммігрантів, зокрема, такі, як Маттеї, Галіссі, Фонтано, Ланфранкі, брали участь в антифашистській боротьбі.

²¹ "Wojskowy Przegląd Historyczny", 1957, № 4, стор. 82.

* Назва «35-та бригада» досить умовна; йдеться про партизанські загони і групи, що входили до 35-го округу ФТПФ, який охоплював департаменти Верхня Гаронна, Верхні і Нижні Піреней, Ло і Гаронна, Тарн і Гаронна.

²² "Wojskowy Przegląd Historyczny", 1957, № 4, стор. 102—107.

²³ К. Маї. Назв. праця, стор. 102.

²⁴ S. Stępielewski. Z dziejów ZMP "Grunwald" we Francji.— "Pokolenie", 1963, № 1, стор. 50—51; "Z pola walki", 1968, № 3, стор. 39.

²⁵ J. Andrzejewski. Z działalności komunistów polskich we Francji.— "Nowe drogi", 1962, № 2, стор. 50.

²⁶ "Wojskowy Przegląd Historyczny", 1967, № 4, стор. 122.

²⁷ J. Zamojski. Назв. праця, стор. 98.

Активну участь у русі Опору брала численна італійська громада Дельфінато (район Гренобля). Партизани обеззброювали патрулів італійської окупаційної армії, нападали на військові об'єкти. Восени 1943 р. було здійснено операцію «Мюрер», у ході якої народні месники взяли в полон 160 окупантів і захопили значні трофеї. Одним з організаторів перших загонів ФТПФ у цьому районі був іммігрант-комуніст Таванті Фереро²⁸.

На заході Франції в районі м. Бордо (департамент Жиронда) діяла італійська антифашистська група, яка на початку 1943 р. сформувала підрозділ гарібальдійців. Французьке командування в наказі майору Габетті, керівникові італійських партизанів, відзначило «доблесну поведінку, свідомість і дисципліну бійців-гарібальдійців 7-го батальйону»²⁹.

У Паризькому районі в 1942—1943 рр. боролися проти фашистів кілька італійських загонів і груп ФТПФ. Тільки з листопада 1942 р. до травня 1943 р. бійці 3-го італійського загону здійснили 20 операцій, зокрема розгромили загін окупантів на вокзалі м. Аржантей, висадили в повітря німецький автобус у Бісетрі, внаслідок чого 11 фашистів було вбито і 16 — поранено³⁰.

В листопаді 1942 р. за наказом Гітлера війська 4-ї італійської армії окупували південно-східну Францію і острів Корсіку. Італійські антифашисти разом з патріотами-військовослужбовцями розгорнули пропагандистську роботу у підрозділах цієї армії, налагодили видання газети «La Parola del Soldato» («Слово солдата»). Після повалення фашистського режиму в Італії значна частина солдатів 4-ї армії поповнила загони макі або групи італійських партизанів і франтирерів. Наприклад, 8 вересня 1943 р. рота під командуванням лейтенанта Альдо Негрі була раптово роззброєна, однак італійські солдати не погодились виїхати в Німеччину і втекли до французьких партизанів³¹.

В 1942—1944 рр. у південній зоні Франції було створено багато загонів іспанських партизанів, які називали себе герільєрами. Перша група герільєрів сформована наприкінці 1942 р. у лісах прикордонного департаменту Ар'єж. Невдовзі у вугільному басейні департаменту Гар почала діяти друга група іспанських патріотів³². О. Верт писав, що іспанські антифашисти, «які бідували у Франції з часів закінчення громадянської війни в Іспанії і відчували в умовах режиму Віші постійний страх, що їх видадуть Франко або кинуть до концентраційного табору, належали до найбільш енергійних елементів серед учасників Опору у Франції, найбільш здатних для ведення партизанської війни»³³.

У другій половині 1943 р. почастишали диверсії на залізницях і військових об'єктах. Так, 11 листопада 1943 р. тільки в департаменті Ар'єж герільєри з організації «Відродження Іспанії» здійснили 40 актів саботажу на залізницях і зруйнували 60 півонів лінії електропередач, внаслідок чого припинилася подача електроенергії промисловим підприємствам департаменту. В грудні 1943 р. виведено з ладу алюмінієвий завод у Тарасконі (департамент Ар'єж). При цьому не постраждав жодний робітник, оскільки всі за сигналом тривоги залишили підприємство³⁴.

²⁸ Р. Л. Сагена. Назв. праця, стор. 25.

²⁹ Там же, стор. 88.

³⁰ G. Laroche. Назв. праця, стор. 133.

³¹ Р. Л. Сагена. Назв. праця, стор. 163.

³² Солидарність народів с Іспанской Республикой. 1936—1939 гг., стор. 302.

³³ А. Верт. Франция 1940—1955, М., 1959, стор. 163.

³⁴ Conference internationale sur l'Histoire de la Résistance. Varsovie, du 15 au 19 avril 1962, v. 2, стор. 392; G. Laroche. Назв. праця, стор. 196.

Іспанські герільєри підтримували тісні контакти з іншими антифашистськими силами французького руху Опору. Навесні 1943 р. вони встановили зв'язок з керівництвом ФТПФ, а в 1944 р. — з AS («армія таємна»). Однак герільєри зберегли свою організаційну структуру (секція, взвод, батальйон, бригада). Специфічний характер організації герільєрів визнало й керівництво ФФІ (французькі внутрішні сили), коли іспанські партизани вступили до французьких внутрішніх сил (1944 р.). Відтоді підрозділи герільєрів підпорядковувалися регіональному штабу ФФІ в Тулузі³⁵.

Серед іспанських патріотів, які віддали своє життя у боротьбі з фашизмом на французькій землі, слід назвати комуністів Мірета, Бутраго, Альфонсо, Барона³⁶. На півдні Франції прославилися партизанські командири підполковники Вітіні і Родрігес, полковник Костро, капітан Гарсія, а також Навас, Юфера³⁷. Напередодні визволення Франції в організації іспанських герільєрів було більше 10 тис. чол.³⁸

У 1942—1944 рр. продовжували антифашистську боротьбу у Франції й чехословацькі іммігранти. З липня до грудня 1943 р. чехословацькі партизани висадили в повітря кілька німецьких військових ешелонів і товарних поїздів у районі Парижа і Труа³⁹. На французькій землі загинули чехословацькі іммігранти Алоїз Невер («П'єр Снавко»), командир підрозділу ФТПФ—МОІ Паризького району, і шахтар Кунда, який очолював групу патріотів Па-де-Кале, що «завдала великих втрат гітлерівцям і була грозою для колабораціоністів». В організації антифашистської боротьби чехословацьких іммігрантів велику роль відіграли працівники нелегального апарату ФКП Артур Лондон, Ладислав Голдос, Карел Штефка, Освальд Завадські⁴⁰.

Сталінградська битва, розгром на Дону добірних угорських дивізій вплинули на умонастрої багатьох угорських іммігрантів у Франції. Чимало з них почали усвідомлювати необхідність більш активної боротьби проти гітлерівських загарбників. Угорці входили до складу французьких та інтернаціональних загонів, що діяли в районах Парижа, Ліона, Монпельє, Тулузи, Марселя і брали участь у численних операціях. Слід виділити дві операції, проведені в південній Франції угорськими партизанами. Перша — напад на спеціальний поїзд з вибухівкою, внаслідок чого вбито 60 фашистів⁴¹. Друга — закладення контактної міни на шляху руху німецької колонії в районі Гренобля. Більше 30 вбитих і поранених гітлерівців було вивезено звідси⁴².

За підрахунками угорських істориків І. Пінтера та Я. Харсані, в русі Опору у Франції брали участь 453 угорці, 56 з них загинуло у боротьбі з гітлерівцями⁴³.

Румунські учасники руху Опору в основному входили до складу змішаних загонів і груп. Наприклад, 1943 р. іммігранти-антифашисти Михайл Флореску, Базиль Сербан, Петре Михайлеану стали членами окружного керівництва ФТПФ—МОІ Прованса і командували інтерна-

³⁵ "Cahiers Internationaux de la Résistance", 1960, № 4, стор. 19.

³⁶ История Коммунистической партии Испании. Краткий курс, М., 1961, стор. 228.

³⁷ Ш. Тийол. Назв. праця, стор. 528—529.

³⁸ Conference internationale sur l'Histoire de la Résistance. Varsovie, du 15 au 19 avril 1962, v. 2, стор. 392.

³⁹ G. Laroche. Назв. праця, стор. 322.

⁴⁰ Josef Svoboda. Cechoslovaci na parizských barikadach.— "Ilas revoluce" 1964, № 16, стор. 3.

⁴¹ "Cahiers Internationaux de la Résistance", 1960, № 4, стор. 87.

⁴² Conference internationale sur l'Histoire de la Résistance. Varsovie, du 15 au 19 avril 1962, v. 2, стор. 426.

⁴³ Там же, стор. 408.

ціональними партизанськими підрозділами в департаментах Вар і Буш-дю-Рон⁴⁴. У 1942—1944 рр. загони ФТПФ, де були румунські іммігранти, здійснили 143 операції, під час яких загинуло більш як 60 патріотів⁴⁵.

Восени 1943 р. в Парижі створено Румунський національний фронт, до якого приєдналися румунські антифашисти, що перебували тоді у Франції. Його головою було обрано прогресивного вченого Трояна Вуйя, а генеральним секретарем — Віктора Іонеску⁴⁶. Напередодні визволення Франції Румунський національний фронт об'єднував 1400 членів. У жовтні 1943 р. вийшов перший номер підпільного журналу «La Roumanie libre» («Вільна Румунія»), органу Румунського національного фронту у Франції, який видавався румунською і французькою мовами⁴⁷.

Невелика за чисельністю югославська імміграція зробила помітний внесок у розвиток французького руху Опору. Про це свідчить хоча б той факт, що одним з керівників військової організації ФТПФ—МОІ був колишній командир інтербригад в Іспанії генерал Любомир Іліч, який завдяки своїй «хоробрості і самовідданості в боротьбі проти фашистських окупантів завоював симпатії всіх учасників Опору»⁴⁸. В районі Арденн діяв партизанський загін «Маршал Тіто», який повністю складався з югославських іммігрантів. Організатором перших груп ФТПФ у Марселі, а згодом командиром роти ФТПФ—МОІ був югославський комуніст інтербригадовець Дмитро Котурович (загинув у квітні 1944 р.). Одна з вулиць Марселя названа його ім'ям⁴⁹.

На французькій землі воювали й болгарські комуністи та антифашисти. На початку 1943 р. на станції метро «Жан Жорес» у Парижі болгарські партизани атакували підрозділ гітлерівців, що спускалися ескалатором: 34 ворожих солдатів було вбито і поранено⁵⁰. Болгарські учасники руху Опору брали участь також у багатьох бойових операціях, зокрема в комбінованому нападі на німецькі зенітні пости ППО в Парижі. 23 лютого 1943 р., в день 25-ї річниці Червоної Армії, о 6 годині 45 хвилин ранку загони ФТПФ і ФТПФ—МОІ атакували ворожі зенітні батареї у Ке Пассі і поблизу мосту Сен Клу. Було виведено з ладу зенітні гармати й радарні установки, вбито і поранено чимало фашистів. А вже о 8 годині 45 хвилин радіостанції Москви і Лондона повідомили про сміливі дії патріотів Парижа⁵¹. Група болгарських антифашистів, очолювана Х. Дойчевим, а після його арешту П. Ганчевим, неодноразово висаджувала в повітря мости в районі Ніцци і Граса, перешкоджала будувати укріплення так званого «Південного валу». В ході останньої операції зруйновано 30 бункерів, виведено з ладу близько 70 будівельних машин, захоплено 300 кг тротилу⁵².

Після розгрому гітлерівців під Сталінградом значно активізувала свою діяльність підпільна антифашистська організація «Німецька робо-

⁴⁴ Les Roumains dans la Résistance française au cours de la Seconde guerre mondiale, стор. 22—23.

⁴⁵ "Revue Roumaine d'Histoire", t. II, 1963, № 1, стор. 224; Conference internationale sur l'Histoire de la Résistance. Varsovie, du 15 au 19 avril 1962, v. 1, стор. 291.

⁴⁶ "Revue Roumaine d'Histoire", t. III, 1969, № 4, стор. 748; Studii de istoria, Bucarest, 1968, стор. 156.

⁴⁷ "Résistance unie", 1971, № 15, стор. 65.

⁴⁸ G. Laroche. Назв. праця, стор. 369.

⁴⁹ «Правда», 7 березня 1971 р.

⁵⁰ Победа 1941—1944, Софія, 1969, стор. 571.

⁵¹ «Работническо дело», 29 листопада 1969 р.; «Народна армия», 5 жовтня 1966 р.

⁵² Победа 1941—1944, стор. 575.

та» (ТА). Німецькі й австрійські учасники руху Опору у Франції проводили велику пропагандистську роботу серед солдатів та офіцерів вермахту⁵³. Навесні 1943 р. в частинах, розміщених у Паризькому районі, було створено кілька підпільних груп, члени яких діставали для французьких патріотів зброю, пальне і боеприпаси. Так, лише протягом одного дня німецькі антифашисти передали французьким підпільникам 10 тис. патронів, 2 ящики ручних гранат, 7 автоматів⁵⁴. Підпільне керівництво КПН докладало багато зусиль для влаштування на роботу в окупаційні установи німецьких іммігрантів, які добре знали французьку мову. Тільки в районі Тулузи вони працювали в інтендантстві, двох гаражах, філіалі заводу «Юнкерс», на пошті, в німецькому банку, транспортній комендатурі⁵⁵.

Утворення влітку 1943 р. в Радянському Союзі Національного комітету «Вільна Німеччина» значною мірою вплинуло на розвиток антифашистського руху в самій Німеччині і в загарбаних нею країнах. Наприкінці вересня 1943 р. німецькі антифашисти організували у Франції рух «Вільна Німеччина» для Заходу. В Парижі було створено підпільний комітет — філіал Національного комітету «Вільна Німеччина» на чолі з комуністом Отто Нюбергелем. Незабаром виникли регіональні комітети в Ліоні, Марселі, Тулузі, які встановили зв'язок з ФТПФ і різними групами макі. Органом руху «Вільна Німеччина» для Заходу стала газета «Volk und Vaterland» («Народ і батьківщина»). У південній зоні Франції регулярно розповсюджувалися також газети «Unser Vaterland» («Наша батьківщина») і «Soldat am Mittelmeer» («Солдат на Середземномор'ї»). Протягом 1943—1944 рр. Комітет «Вільна Німеччина» для Заходу видав сотні листівок, в яких роз'яснював цілі Національного комітету «Вільна Німеччина»⁵⁶.

Поряд з пропагандистською роботою німецькі антифашисти, головним чином колишні інтербригадівці, воювали із зброєю в руках на боці французьких патріотів. Вони особливо відзначилися взимку і навесні 1944 р. під час бойових дій у департаментах Лозер, Гар, Ардеш. У бою поблизу селищ Ла Парад і Ла Борі в травні 1944 р. загинуло близько 30 німецьких антифашистів, зокрема інтербригадівці Альфред Бухер, Макс Франк, Карл Гейнц, Антон Лінднер та ін. Командування ФТПФ високо оцінило особливу мужність і відвагу офіцерів Отто Кюна * і Мартіна Кальба⁵⁷.

Перемога на Волзі й успішний наступ Червоної Армії в 1943 р. викликали патріотичне піднесення серед російської, української та вірменської імміграції у Франції. Про участь її кращих представників у русі Опору вже надруковано ряд матеріалів**.

⁵³ Ш. Тийон. Назв. праця, стор. 531.

⁵⁴ Kügelgen. Die Front war überall, Berlin, 1968, стор. 354.

⁵⁵ F. Bonte. Назв. праця, стор. 224.

⁵⁶ "Cahiers Internationaux de la Résistance", 1960, № 4, стор. 34.

* Підполковник ФТПФ Отто Кюн був відомий у департаменті Лозер і на півдні Франції під ім'ям «Робер». У наказі № 35 по 16-му військовому округу про нього сказано: «Офіцер з великими заслугами... Завдяки його енергії та мужності було утримано позиції в Сент-Етьєн, незважаючи на те, що ворог переважав кількісно і мав більше озброєння, а потім кілька було розірване і ворогу завдано значних втрат». Після війни О. Кюн — активний учасник будівництва соціалізму в НДР.

⁵⁷ F. Bonte. Назв. праця, стор. 202—226.

** О чом не говорилось в свідках. Воспоминания участников движения Сопротивления, М., 1962; Против общего врага. Советские люди во французском движении Сопротивления, М., 1972; З. Н. Тихонова. Иван Троян — герой французского Сопротивления. — «Вопросы истории», 1966, № 5; А. В. Кудрицкий. Трудовая украинська еміграція і французький рух Опору. — «УІЖ», 1968, № 6; Т. Драмб'яп. Участие армянских коммунистов южной и центральной Франции в движении Сопротивления 1941—1944 гг. — «Известия АН Армянской ССР», 1964, № 11; та ін.

Інтернаціональний характер французького руху Опору виявився і в тій значній ролі, яку відіграли в ньому радянські громадяни. Це питання вже певною мірою висвітлене в документальних публікаціях, спогадах, працях радянських і французьких істориків та журналістів⁵⁸.

Виступаючи в Паризькій ратуші 26 жовтня 1971 р., Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев говорив: «Радянський народ, 20 мільйонів синів і дочок якого віддали своє життя в ім'я визволення своєї Батьківщини і Європи від фашистського рабства, пишається тим, що серед учасників французького Опору було немало радянських людей, які хоробро билися разом з патріотами Франції проти спільного ворога»⁵⁹. Участь радянських патріотів у русі Опору у Франції була часткою героїчних зусиль нашого народу в боротьбі проти гітлерівських поневолювачів. За неповними даними, тільки в північній зоні на час висадки союзників діяли 32 радянських партизанських загони, в яких налічувалося майже 1,5 тис. чол.⁶⁰ Крім того, сотні радянських патріотів входили до складу французьких і змішаних загонів, інколи навіть очолювали їх, і повсюди їх відрізняла особлива сила духу, стійкість і дисципліна, висока військова майстерність. Недаремно головнокомандуючий ФТПФ Шарль Тійон писав: «Навчені і звиклі воювати у співробітництві і взаємодопомозі з усіма народами, ... радянські солдати, яким довелося брати участь у боях на нашій території, зробили особливо істотний внесок у визволення Франції»⁶¹. Сотні радянських партизанів було нагороджено французькими і радянськими орденами та медалями. Герой Радянського Союзу Василь Порник, Олександр Ткаченко, Іван Пилипенко, Володимир Антоненко, Степан Сапожников, Андрій Щербаков та багато інших радянських патріотів віддали своє життя у боротьбі за Францію. Спільна боротьба, братерство по зброї, кров загиблих героїв ще більше зміцнили традиційну дружбу радянського і французького народів.

Отже, з кінця 1942 р. розпочався третій етап французького руху Опору, що тривав до червня 1944 р. У цей час розширилися масштаби боротьби, в якій взяли активну участь тисячі іммігрантів. Збільшувалася кількість національних партизанських загонів і груп ФТПФ—МОІ, створювалися інтернаціональні формування на зразок групи Манушяна. Проходив процес консолідації патріотичних сил італійської, іспанської, польської та інших іммігрантських общин, зміцнювалися вже існуючі і виникали нові антифашистські центри імміграції, розвивалися їх інтернаціональні зв'язки (наприклад, на початку 1944 р. в Парнжі було утворено загальнофранцузький Центр дій і захисту іммігрантів). З липня 1942 р. до 1944 р. загони ФТПФ—МОІ північної зони влаштували 257 диверсій на залізницях, провели 132 операції на підприємствах, 18 разів напали на загони окупантів, внаслідок чого було вбито 450 німецьких солдатів та офіцерів і 8 гестапівців⁶². У південній зоні з липня 1943 р. до липня 1944 р., за неповними даними, бій-

⁵⁸ Против общего врага. Советские люди во французском движении Сопротивления, М., 1972; Об участии советских людей в движении Сопротивления на севере и востоке Франции в годы второй мировой войны (неопубликованные архивные документы). — «Новая и новейшая история», 1964, № 4; О чем не говорилось в сводках, М., 1962; М. И. Семиряга. Советские люди в европейском Сопротивлении, М., 1970; М. Кокорин и А. Стручков. Борьба советских патриотов на французской земле. — «Вопросы истории», 1960, № 3; G. Lagache. Назв. праця; Les Soviétiques dans la Résistance française. — «Cahiers du Communisme», 1960, № 3.

⁵⁹ Л. І. Брежнев. Ленинским курсом. Промови і статті, т. 3, К., 1972, стор. 419.

⁶⁰ О чем не говорилось в сводках, стор. 426.

⁶¹ Ш. Тийон. Назв. праця, стор. 530.

⁶² «Cahiers Internationaux de la Résistance», 1960, № 4, стор. 13.

ці-іммігранти здійснили 950 операцій, зокрема 250 диверсій на залізницях, 167 разів виводили з ладу підприємства і лінії зв'язку, 65 — вугільні і бокситові шахти, висадили в повітря 15 мостів, знищили 7 літаків і 166 автомашин, вбили і поранили 585 ворожих солдатів та офіцерів⁶³. Саме тому на II конгресі іммігрантів (лютий 1946 р.) президент Національної Ради Опору Луї Сайян відзначав «важливу роль, що її відіграла антифашистська імміграція у французькому Опорі і у визволенні країни»⁶⁴.

Таким чином, для нового етапу антифашистської боротьби у Франції характерне не тільки загальне піднесення руху Опору, але й розвиток у ньому інтернаціональної згуртованості, зростання ролі іммігрантів, активна участь радянських громадян, переважання партизанських форм боротьби.

⁶³ Там же, стор. 13—14.

⁶⁴ Там же, стор. 13.

3 історії народів братніх країн соціалізму

КЕРІВНА І ОРГАНІЗУЮЧА РОЛЬ КПЧ В КОНСОЛІДАЦІЇ ПРОФСПІЛКОВОГО РУХУ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ (КВІТЕНЬ 1969 р.— ЧЕРВЕНЬ 1972 р.)

С. В. ВІДНЯНСЬКИЙ

Події 1968—1969 рр. у Чехословаччині були великою політичною битвою проти антисоціалістичних і правих сил у КПЧ і в суспільстві, проти блоку цих сил і стали серйозним випробуванням міцності соціалізму. Як підкреслювалося в документі, прийнятому на грудневому (1970 р.) пленумі ЦК КПЧ, ці сили «намагалися відродити буржуазні погляди, сіяти ілюзії про капіталізм, насаджувати націоналізм і антирадянські настрої, ставити під сумнів керівну роль партії і положення робітничого класу як провідної сили, класове тлумачення революційної боротьби і принципи соціалізму взагалі»¹.

Глибоку оцінку цих подій дано в документах міжнародної Наради комуністичних і робітничих партій 1969 р., рішеннях пленумів ЦК Компартії Чехословаччини і матеріалах XIV з'їзду КПЧ, а також у виступах і статтях Г. Гусака, Л. Свободи, В. Біляка та інших партійних і державних діячів ЧССР.

Останнім часом в ЧССР і СРСР видано ряд публікацій, зокрема збірників документів, журнальних статей, які висвітлюють становище в КПЧ, державних, господарських органах і громадських організаціях ЧССР, розкривають причини кризи, важливість і своєчасність ліквідації ворожих дій контрреволюційних сил в країні і по-справжньому оцінюють братерську допомогу, яку подали Чехословаччині вірні інтернаціональному обов'язку країни соціалістичної співдружності. Плідно в

¹ Уроки кризисного развития в Компартии Чехословакии и обществе после XIII съезда КПЧ. Документ, принятый на пленуме ЦК КПЧ в декабре 1970 г., М., 1971, стор. 10.

цьому напрямі працюють такі дослідники, як Ф. Гавлічек, В. Квеш, В. Краль, В. Плевза, І. Штепанек (ЧССР), а також радянські вчені К. І. Зародов, І. М. Мельникова, Є. Д. Модржинська, Ц. І. Степанян та інші.

Проте, якщо проблеми, що стосуються безпосередньо подій 1968—1969 рр. у Чехословаччині, дістали досить широке, різнобічне і фундаментальне висвітлення, то питання консолідації чехословацького суспільства — єдиного і в той же час складного, багатогранного процесу, який включає політичну, економічну та суспільну сторони, тобто все те, що пов'язане з подоланням наслідків кризи, ще потребують глибокого аналізу та докладного вивчення. Дослідження консолідаційного процесу в ЧССР має не лише велике науково-пізнавальне і практичне, а й методологічне значення. Воно є особливо актуальним в сучасний період, коли Компартія Чехословаччини подолала тяжкі наслідки кризи і успішно виконує завдання, поставлені перед нею XIV з'їздом.

Велику роль у втіленні в життя накреслених з'їздом завдань відіграє Революційний профспілковий рух (РПР), який, за словами генерального секретаря ЦК Компартії Чехословаччини Г. Гусака, нині є «міцною складовою частиною всієї нашої політичної системи, міцною складовою частиною народної влади; через свої організації і виборні органи знизу доверху він бере участь у розв'язанні питань, що стосуються всього суспільства»².

В роки кризи Компартія Чехословаччини, все суспільство зазнали важких випробувань. «Руйнівна діяльність правоопортуністичних і відверто антисоціалістичних сил особливо виразно, — зазначалося на XIV з'їзді КПЧ, — виявилася в багатомільйонній організації Революційного профспілкового руху»³. Оцінку того важкого періоду дано у схвалених XIV пленумом Центральної Ради РПР і VIII з'їздом профспілок ЧССР «Висновках з кризисного розвитку в РПР в період між VI і VIII загальнопрофспілковими з'їздами», а також у цілому ряді інших партійних та профспілкових документів і матеріалів. Аналіз цих документів дає підставу зробити висновок, що профспілковий рух у Чехословаччині в кризисний період перебував у стані розкладу як в ідейно-політичному, так і в організаційному відношенні.

Процес консолідації профспілок ЧССР, як і всього суспільства, очолила Комуністична партія Чехословаччини. Пленум ЦК КПЧ, який відбувся у квітні 1969 р., ознаменував собою, зазначалося в редакційній статті газети «Руде право», присвяченій 5-річчю з дня його проведення, «якісний перелом в розвитку партії і суспільства»⁴, а Директиви ЦК КПЧ, прийняті в травні 1969 р., вказали чіткий напрям і мету наполегливої, систематичної і цілеспрямованої боротьби за подолання небезпечної кризи в політичному, економічному і культурному житті суспільства. Питання діяльності профспілок розглядалося також на лютому, червневому, грудневому (1970 р.) і лютовому (1971 р.) пленумах ЦК КПЧ. Завдяки ленінській політиці нового керівництва партії на чолі з Г. Гусаком почалася рішуча боротьба за зміцнення провідної ролі робітничого класу в суспільстві, відновлення революційного характеру чехословацьких профспілок.

Однак процес консолідації в профспілках проходив повільно. Це пояснювалося двома причинами. По-перше, чистка профспілкових ор-

² Густав Гусак. Избранные статьи и речи. Октябрь 1969 г. — июль 1973 г., М., 1973, стор. 766.

³ XIV съезд Коммунистической партии Чехословакии, Прага, 25—29 мая 1971 г., М., 1971, стор. 34.

⁴ «Rudé právo», 17 квітня 1974 р.

ганів від правоопортуністичних елементів проводилася спочатку переважно тільки в центрі, причому часто непослідовно. По-друге, керівні органи профспілок не мали єдиного і конкретного плану усунення наслідків кризи в профспілковому русі, в первинних організаціях проводилася недостатня організаційна і політико-виховна робота⁵. В 1969 р. Центральна Рада РПР прийняла ряд постанов, у яких проголошувався марксистсько-ленінський принцип розуміння ролі профспілок у соціалістичному суспільстві, однак на ділі цей принцип втілювався в житті непослідовно. Про це свідчать, зокрема, висновки III і IV пленумів Центральної Ради РПР⁶.

Ускладнював процес консолідації в профспілках ЧССР і той факт, зазначав у своєму виступі на лютневому (1972 р.) пленумі ЦК КПЧ голова Центральної Ради РПР К. Гофман, що «...мова йшла не лише про ліквідацію реформізму, немарксистських, некласових поглядів і підходу до призначення і завдань профспілок, але й про виправлення одностороннього спрямування і часто звуженого поняття діяльності профспілок, яке мало місце в період, що передував 1968 рокові»⁷.

Консолідація в профспілках Чехословаччини проходила в запеклій ідеологічній боротьбі з залишками правих та антисоціалістичних сил. Праві елементи мали ще досить сильні позиції в центральних профспілкових органах, керівних органах галузевих та національних профспілок, а особливо в первинних організаціях. Досить сказати, що з 380 заводських комітетів РПР, які були створені в кризовий період під натиском правих сил, більшість продовжувала діяти в тому ж складі ще й в 1970 р., причому навіть не намагаючись приховувати свої опозиційні настрої⁸.

Незважаючи на всі ці труднощі, під керівництвом Комуністичної партії Чехословаччини були створені умови для того, щоб профспілки знову активно включилися в будівництво нового суспільства.

Центр ваги в складному процесі консолідації профспілок ліг, насамперед, на комуністів. Тому не випадково на травневому (1969 р.) пленумі ЦК КПЧ підкреслювалася необхідність приділяти найбільшу увагу роботі комуністів в профспілкових організаціях. «Від виконання цього завдання, тобто від поглиблення політичного впливу партійних організацій на заводах та партійних груп в Революційному профспілковому русі,— говорив на пленумі Г. Гусак,— залежить не тільки ступінь політичної консолідації на цій ділянці, а й виконання вагомих завдань в галузі виробництва. Тому це є одним з головних завдань нашої роботи»⁹. При Центральній Раді профспілок ЧССР було створено партійну групу, яка відіграла велику роль у розвитку консолідаційного процесу. На установчому засіданні партійної групи 9 липня 1969 р. було ухвалено резолюцію, в якій давалася принципова оцінка помилок і недоліків у профспілковому русі і накреслювалися основні завдання роботи комуністів у профспілках. У резолюції вказувалося, що «головним завданням комуністів є залучення широких мас трудящих на бік політики партії, проведення роз'яснювальної й освітньої індивідуальної роботи»¹⁰.

⁵ Protokol VIII. všeodborového sjezdu. Praha, 12—15 června 1972, I. Praha, 1973, стр. 27.

⁶ Právicový oportunismus, revizionismus a antisocialismus v ROH v letech 1968—1969. Sborník statí. Praha, 1972, стр. 116—117.

⁷ "Rudé právo", 21 лютого 1972 р.

⁸ "Rudé právo", 19 травня 1970 р.

⁹ "Hlavní úkoly strany v současné situaci". Referát soudruha dr. G. Husáka na plénu UV KSČ 29. května 1969.— "Rudé právo", 2 червня 1969 р. Додаток, стр. 10.

¹⁰ "Rudé právo", 11 липня 1969 р.

Велике значення для зміцнення РПР мали рішення XIV з'їзду КПЧ, який, за словами Л. І. Брежнєва, «по праву можна назвати з'їздом перемоги над ворогами соціалізму ЧССР, з'їздом торжества соціалізму»¹¹. З'їзд підкреслив роль РПР у політичній системі чехословацького соціалістичного суспільства, особливо у справі залучення трудящих до управління виробництвом. Він став для чехословацьких профспілок поворотним моментом і сприяв мобілізації трудящих на виконання завдань п'ятого п'ятирічного плану. Рішення XIV з'їзду КПЧ дали змогу тверезо оцінити те, що було досягнуто, уточнити дальший напрям діяльності профспілок і розробити програму підвищення активності первинних профспілкових організацій. XIV з'їзд КПЧ звернув увагу і на ту обставину, що з відновленням соціалістичного суспільного механізму перед громадськими організаціями, в тому числі і перед профспілками, знову постали ті проблеми, які мали місце до 1968 р. Ці проблеми не можна було ігнорувати, їх треба було подолати в ході будівництва розвинутого соціалістичного суспільства.

На спільному засіданні Центральної Ради РПР, чеської і словацької Рад профспілок у червні 1971 р. було обговорено рішення XIV з'їзду партії і прийнято «Програму активізації Революційного профспілкового руху до VIII загальнопрофспілкового з'їзду». В цьому документі говорилося про повне визнання РПР керівної ролі КПЧ, класового характеру організації робітничого класу, принципу пролетарського інтернаціоналізму, ленінського трактування ролі профспілок у соціалістичному суспільстві. В Програмі йшлося також про розвиток активності і творчої ініціативи всіх органів і членів РПР. Ставилося завдання зміцнити профспілковий рух в найкоротший строк — до VIII загальнопрофспілкового з'їзду. Послідовним проведенням лінії, накресленої XIV з'їздом КПЧ, підкреслювалося в Програмі, буде створено передумови для завершення процесу консолідації, відновлення функцій соціалістичних профспілок. Тільки тоді «профспілковий рух знову стане справжньою школою управління, школою господарювання, школою комунізму в інтересах всіх своїх членів і трудящих»¹².

Отже, Програма поставила перед профспілками конкретні і ясні завдання. Виконуючи їх, комуністи прагнули до того, щоб профспілки стали ланкою, яка з'єднала б авангард робітничого класу з широкими масами, орієнтувала широкі верстви трудящих на виконання завдань, що стоять перед суспільством. Через комуністів, які працювали у профспілках, партія інформувала народні маси про свою програму, а профспілки, в свою чергу, залучали їх на бік політики партії. Яскравим підтвердженням цього була передвиборна кампанія в органи народної влади в 1971 р. XI пленум Центральної Ради РПР, який відбувся у жовтні того ж року, в своєму передвиборному зверненні підкреслював, що «...профспілки кровно зацікавлені в перемозі кандидатів національного фронту, бо вона продемонструє тверду волю нашого народу йти по шляху соціалізму»¹³. Діяльність чехословацьких профспілок в передвиборний період з новою силою підтвердила, що консолідаційний процес проходить успішно, вплив профспілкових організацій серед широких верств населення зростає.

Велике політичне значення для зміцнення чехословацьких профспілок мала постанова лютневого (1972 р.) пленуму ЦК КПЧ «Про проблеми і завдання революційного профспілкового руху і про роботу

¹¹ XIV съезд Коммунистической партии Чехословакии, стор. 105.

¹² Program aktivizace ROH do VIII. všeodborového sjezdu, Praha, 1971, стор. 24.

¹³ Чехословацкие профсоюзы перед всеобщими выборами. — «Новое время», 1971, № 47, стор. 5.

комуністів у профспілках після XIV з'їзду КПЧ». Пленум дав позитивну оцінку результатам консолідації профспілок і виконанню Програми активізації. «Партія, — підкреслювалося на пленумі, — завжди вважала революційні профспілки своєю головною опорою при здійсненні своєї політики»¹⁴. Лютневий пленум ЦК КПЧ вказав на необхідність посилення вимог до стилю, методів і форм роботи профспілкових організацій, що прискорило б відновлення ленінських принципів і творчого використання досвіду радянських профспілок. Усунути останні перешкоди на шляху до повного розвитку цих неохитих принципів і завершити довготривалий і складний процес внутрішньої консолідації чехословацьких профспілок — такі завдання стояли перед VIII з'їздом Революційного профспілкового руху ЧССР.

З'їзду передувала копітка підготовка. Палке бажання трудящих Чехословаччини підійти до профспілкового з'їзду з найкращими трудовими досягненнями довело повну підтримку ними політики партії. Так, робітники Височанського заводу в Празі були ініціаторами відомого почину 24-х пражських підприємств за якнайшвидніше використання виробничих резервів, підвищення продуктивності праці, поліпшення якості виготовлюваних виробів, зниження їх собівартості, раціональне використання робочого часу. Їх підтримали трудящі 80 підприємств Праги¹⁵. На звітно-виборній профспілковій конференції робітники металургійного комбінату ім. Я. Шверми в Словаччині, в свою чергу, зобов'язалися на честь VIII з'їзду профспілок виготовити продукції понад план на 52 млн. крон¹⁶. На адресу з'їзду надійшло 7242 колективні рапорти про виконання і перевиконання соціалістичних зобов'язань¹⁷.

Велику ідейно-політичну і організаційну роботу в передз'їздівський період проводила Центральна Рада профспілок Чехословаччини. Насамперед, відповідно до настанов XIV з'їзду і лютневого (1972 р.) пленуму ЦК КПЧ під керівництвом Центральної Ради було значно зміцнено роль робітничого класу в профспілковому русі. На звітно-виборних зборах профспілкових організацій в Чеській Соціалістичній Республіці (перша половина 1972 р.), наприклад, робітники серед обраних членів первинних комітетів (профспілкових дільниць) складали 59,7%, цехових комітетів — 63,7, заводських профспілкових комітетів — 36,9%¹⁸.

Протягом року, що передував профспілковому з'їзду, ЦР РПР провела ряд загальнодержавних нарад та конференцій, присвячених розробці та узагальненню різних питань профспілкової роботи. Зокрема, у грудні 1971 р. в Празі відбулася загальнодержавна нарада працівників профспілок з питань ідейно-виховної і культосвітньої роботи. Матеріали цієї наради, а також інших нарад і конференцій лягли в основу висновків з'їзду чехословацьких профспілок.

На початку травня 1972 р. було надруковано схвалені XIV пленумом Центральної Ради РПР «Висновки з кризисного розвитку в РПР в період між VI і VIII загальнопрофспілковими з'їздами». «Зрозуміння суті правих деструкцій в профспілках, їх причин і наслідків, а також принципових висновків, які випливають з них, — підкреслювалося в документі, — дасть можливість створити передумови для послідовного розвитку діяльності РПР в дусі ленінського розуміння ролі профспі-

¹⁴ "Rudé právo", 21 лютого 1972 р.

¹⁵ "Rudé právo", 11 січня 1972 р.

¹⁶ "Rudé právo", 17 січня 1972 р.

¹⁷ Protokol VIII. všeodborového sjezdu, I, стор. 551.

¹⁸ І. Груза. Ведущая роль рабочего класса в Чехословакии и критика ее фальсификаторов. — Ведущая роль рабочего класса в социалистических странах, М., 1974, стор. 138—139.

лок в соціалістичному суспільстві»¹⁹. Цей документ широко обговорювався на підприємствах. Як відзначала братиславська газета «Pravda» («Правда»), «...безперечним було те, що «Висновки з кризисного розвитку РПР» виконали свою місію: дали змогу ознайомитися з глибокою кризою, в якій опинилися профспілки, її причинами і стали повчальними для майбутнього»²⁰.

Напередодні з'їзду ЦР РПР розіслала первинним профспілковим організаціям листи з проханням дати свої пропозиції щодо проекту нового профспілкового Статуту та переліку питань, яким VIII з'їзд профспілок мав приділити увагу. З ініціативи Центральної Ради профспілок Чехословаччини на підприємствах та в організаціях країни в квітні—червні 1972 р. було проведено суспільно-масову перевірку умов праці, дотримання правил техніки безпеки та гігієни праці тощо. У перевірці взяли участь широкі маси трудящих — понад 200 тис. профспілкових і господарських працівників²¹. Проведена робота сприяла значному підвищенню ефективності громадського контролю і свідчила про те, що профспілки дійсно, як зазначалося на XIV з'їзді КПЧ, «...беруть участь у розв'язанні питань економічного розвитку на кожній робочій ділянці, на кожному підприємстві»²².

VIII профспілковий з'їзд відбувся 12—15 червня 1972 р. в Празі. В його роботі взяли участь 1599 делегатів, які представляли майже 90% працюючих, тобто 5,5 млн. чол. З'їзд зібрався в умовах зміцнення і всебічного розвитку соціалізму, коли була завершена консолідація в партії і державі. VIII з'їзд закріпив консолідацію і в профспілках Чехословаччини.

Насамперед, було усунуто деформації і відновлено єдність профспілкового руху на принципах марксизму-ленізму. Профспілковий з'їзд схвалив лінію XIV з'їзду КПЧ і рішення лютневого (1972 р.) пленуму ЦК КПЧ, що стосувалися діяльності профспілок.

Делегати з'їзду прийняли новий єдиний Статут профспілок ЧССР, який визнавав провідну роль КПЧ у суспільстві і виходив з ленінського розуміння ролі і місця профспілок при соціалізмі. До цього в профспілках існувало 57 статутів, які відрізнялися і змістом, і цілями та перебували під впливом правопопартійного ревізійонізму²³.

З'їзд засудив лозунг незалежності професійних спілок від Центральної Ради РПР, а також скасував рішення про запровадження двох національних профспілкових органів. Питання про рівноправність чехів і словаків новий Статут розв'язав шляхом пропорційного представництва у вищих профспілкових органах.

VIII з'їзд профспілок узяв курс на послідовне дотримання ленінських принципів у діяльності профспілкових органів. На з'їзді, зокрема, підкреслювалося, що профспілкова політика має, насамперед, відбивати інтереси робітничого класу, який під керівництвом партії здійснює історичну місію — революційну перебудову суспільства. В резолюції з'їзду вказувалося, що основною і органічною передумовою здійснення ленінських принципів у діяльності профспілок, а отже, й передумовою здійснення їх революційної ролі, є керівництво партії²⁴. З'їзд заявив

¹⁹ Závěry z Krizového vývoje v ROH mezi VI. a VIII. všeodborovým sjezdem. Schváleno XIV. plenární schůzi ÚŘ ROH dne 5. května 1972, Praha, 1972, стр. 4.

²⁰ «Pravda», 9 червня 1972 р.

²¹ Див. В. Маржик. Деятельность профсоюзов по укреплению трудовых взаимоотношений и проведению социальной политики партии. — Интернациональное значение ленинских принципов партийного строительства, М. — Прага, 1973, стр. 258.

²² XIV съезд Коммунистической партии Чехословакии, стр. 169.

²³ Závěry z Krizového vývoje v ROH mezi VI. a VIII. všeodborovým sjezdem, стр. 16.

²⁴ Protokol VIII. všeodborového sjezdu, I, стр. 608.

про спільність завдань профспілкового руху з головними завданнями КПЧ, накресленими її XIV з'їздом.

З'їзд накреслив завдання на наступний п'ятирічний етап діяльності РПР: здійснення керівної ролі та розширення активної участі революційних профспілок в розвитку соціалістичного суспільства; розвиток творчих зусиль трудящих, спрямованих на успішне виконання п'ятого п'ятирічного плану; послідовне забезпечення всебічної турботи про трудящих, захист їх законних прав; виховання нової людини — будівника соціалістичного суспільства; зміцнення єдності і забезпечення постійної активності профспілок; розвиток активної міжнародної діяльності РПР ²⁵.

Особливо жваво обговорювали делегати VIII з'їзду профспілок питання піднесення добробуту трудящих. Вони засудили хибну точку зору, нібито турбота про людей немає нічого спільного з виробництвом і планом і є свого роду добродійністю. З'їзд схвалив рішення XIV партз'їзду про піднесення життєвого рівня народу, як однієї з головних умов ефективного розвитку народного господарства. У звітній доповіді Центральної Ради РПР VIII з'їзду профспілок з цього приводу підкреслювалося, що участь профспілкових організацій у налагодженні виробництва, тобто їх економічна функція, є нині найголовнішою. «Чим більше ми зробимо для виконання п'ятого п'ятирічного плану, — говорилося в доповіді, — тим повніше зможемо задовольнити потреби трудящих» ²⁶.

На VIII з'їзді РПР розглядалося питання підвищення науково-технічного рівня трудящих і розширення їх участі в управлінні виробництвом. З'їзд висунув перед профспілками першочергове завдання — активно сприяти розширенню і поглибленню участі трудящих в управлінні і розвитку виробництва, а також брати активну участь у виконанні державного плану, використовуючи для цього всі властиві профспілкам форми діяльності ²⁷. З'їзд підкреслив, що трудящі повинні брати участь в управлінні виробництвом на всіх трьох етапах виробничого процесу: у розробці, реалізації плану і контролі за його виконанням. Для цього необхідно збільшити кількість і підвищити активність виробничих нарад, техніко-економічних рад, створити заводські комісії народного контролю, через які робітники залучатимуться до управління виробництвом.

Велика увага на VIII з'їзді профспілок приділялася питанню розвитку творчої ініціативи й активності трудящих. Проаналізувавши допущені раніше помилки, з'їзд підкреслив, що формальний підхід до змагання може завдати великої шкоди, оскільки скожує творчу ініціативу робітників. Соціалістичне змагання, наголошували делегати з'їзду, має стати кровною справою трудящих.

У справі організації соціалістичного змагання профспілки ЧССР досягли великих успіхів. Якщо до середини 1972 р. в країні налічувалося близько 20 тис. бригад соціалістичної праці і 14 тис. колективів боролися за це почесне звання ²⁸, то через рік після з'їзду в цьому русі брало участь вже понад 50 тис. колективів ²⁹, зокрема, в Словаччині

²⁵ Там же, стор. 607.

²⁶ Там же, стор. 33.

²⁷ Там же, стор. 609.

²⁸ О. Е. Лушников. Рабочий класс ЧССР в управлении производством. — «Рабочий класс и современный мир», 1973, № 1, стор. 65.

²⁹ В. Квеш. Революционный авангард. — Рабочий класс и его партия в современном социалистическом обществе, Прага, 1974, стор. 84.

25 тис. колективів. Наприкінці 1973 р. 6,5 тис. словацьких колективів завоювали почесне звання бригад комуністичної праці³⁰.

Протягом 1972 р. було подано близько 200 тис. раціоналізаторських пропозицій та майже 6 тис. заявок на винаходи — в два рази більше, ніж за 1968—1969 рр.³¹ У 1973 р., наприклад, тільки в Південно-Моравській області ЧССР було подано понад 27 тис. раціоналізаторських пропозицій — вдвоє більше проти 1971 р. Це свідчить про те, що на підприємствах створювалися умови, які стимулювали технічну творчість трудящих і сприяли швидкій реалізації пропозицій по удосконаленню виробництва.

Ще ширше розгорнулося соціалістичне змагання і підвищилася трудова ініціатива на честь 25-ї річниці Лютневої перемоги. Трудящі взяли активну участь у русі за «Мільярд економії», а також в інших заходах, ініціаторами яких були профспілки³².

На VIII з'їзді профспілок Чехословаччини йшлося також про зростання ролі РПР в управлінні державою, в захисті законних інтересів трудящих, про політико-виховну роботу профспілкових організацій, міжнародну діяльність РПР тощо.

Всі порушені на з'їзді питання розв'язувалися з марксистсько-ленінських позицій, що було результатом відновлення принципів пролетарського інтернаціоналізму в профспілковому русі ЧССР. Торжество цих принципів стало основою для зміцнення й розвитку інтернаціональних зв'язків РПР з профспілками братніх соціалістичних країн, насамперед, Радянського Союзу. Використання їх багатого досвіду позитивно позначилося на рішеннях VIII з'їзду профспілок Чехословаччини. Про це говорив у виступі на XV з'їзді професійних спілок СРСР голова Центральної Ради РПР ЧССР К. Гофман. «Стимулюючим прикладом є для нас радянські профспілки, — сказав він. — Вони — взірць того, як треба берегти і розвивати заповіт В. І. Леніна про завдання профспілок при соціалізмі, як домогтися, щоб побудова нового суспільства стала справою мільйонів трудящих, які при цьому стають свідомими громадянами соціалістичного суспільства. Ваш приклад показує, що означає справжнє визволення праці і розвиток творчих сил людини»³³.

Рішення VIII з'їзду Револуційного профспілкового руху Чехословаччини свідчили про те, що тривалий і складний процес внутрішньої консолідації чехословацьких профспілок під керівництвом КПЧ завершився успішно. Нині вони є міцною ланкою в політичній системі республіки і, як зазначав секретар Центральної Ради РПР Л. Яшик, «вже ніколи не допустять, щоб відкрилися двері реформізму і ревізіонізму в профспілках і повторилися події кризових років»³⁴. Своєю активною діяльністю профспілки ЧССР забезпечують виконання рішень XIV з'їзду Комуністичної партії Чехословаччини, відіграють важливу роль в залученні трудящих до управління виробництвом і суспільством, у зміцненні провідної ролі робітничого класу, а також у справі піднесення свідомості трудящих і залучення їх на бік політики Комуністичної партії.

³⁰ «Правда», 2 грудня 1973 р.

³¹ Мир социализма в цифрах и фактах, 1972. Справочник, М., 1973, стор. 22.

³² Аттестат зрелости чехословацких профсоюзов. — «Социалистическая Чехославация», 1974, № 2, стор. 6—7.

³³ XV съезд профессиональных союзов СССР, 20—24 марта 1972 года. Стенографический отчет, М., 1972, стор. 178.

³⁴ Protokol VIII. všeodborového sjezdu, I, стор. 553.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ В ПОЛЬСЬКІЙ НАРОДНІЙ РЕСПУБЛІЦІ (1950—1955 рр.)

Р. Д. КАЙДА

Після встановлення у Польщі влади робітничого класу на чолі з марксистсько-ленінською партією перед польським народом постало складне завдання — створити матеріально-технічну базу соціалізму.

В. І. Ленін підкреслював, що «без високо поставленої великої промисловості не може бути і мови про соціалізм взагалі, і тим менше може бути мова про нього у відношенні до країни селянської»¹.

Довоєнна Польща в економічному відношенні була аграрно-індустріальною країною. 73% її самодіяльного населення займалося сільським господарством, і лише 10% — працювало у промисловості. В економіці країни переважала легка промисловість, а такі галузі, як машинобудування і металургія, були слабо розвинуті².

Питання про здійснення соціалістичної індустріалізації в Польській Народній Республіці протягом 1950—1955 р. ще недостатньо висвітлене як у польській, так і в радянській історіографії. Немає поки що й спеціального дослідження з цієї проблеми. Лише окремі аспекти соціально-економічних наслідків соціалістичної індустріалізації у ПНР розглянуто в деяких працях польських³ і радянських⁴ істориків, соціологів та економістів.

Після перемоги народно-демократичної влади й встановлення диктатури пролетаріату в Польщі з'явилися основні політичні та економічні передумови для соціалістичного будівництва. Націоналізація промисловості, банків, транспорту і зв'язку, перехід основних засобів виробництва у суспільну власність, земельна реформа, заселення і господарське освоєння повернутих селянам земель створили можливість для здійснення індустріалізації країни.

На І з'їзді Польської об'єднаної робітничої партії (грудень 1948 р.) були вироблені основні директивні положення шестирічного плану розвитку народного господарства країни на 1950—1955 рр., головним завданням якого стала соціалістична індустріалізація Польщі. 21 липня 1950 р. законодавчий сейм ПНР прийняв закон про шестирічний план, згідно з яким на основі переважного розвитку важкої індустрії передбачалося забезпечити швидке піднесення всієї промисловості, ліквідувати відставання сільського господарства і створити умови для соціалістичної перебудови всього народного господарства країни на базі передової техніки.

Створення і освоєння нових галузей промисловості було нелегкою справою для польських трудящих, оскільки воно відбувалося в умовах подолання величезних труднощів економічного та ідеологічного

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 43, стор. 283.

² Wskazniki rozwoju społeczno-gospodarczego Polski Ludowej. Warszawa, 1952, стор. 6.

³ St. Widerszpil. Skład polskiej klasy robotniczej. Tendencje zmian w okresie industrializacji socjalistycznej, Warszawa, 1965; A. Karpinski. Od gospodarni rolniczej do gospodarni przemysłowej (у кн. "25 lat gospodarni Polski Ludowej", Warszawa, 1969); K. Secomski. Budowie socjalizmu — symbol nowej Polski, Warszawa, 1954; А. Райкевич. Занятость населения Польши, М., 1970; S. Nowakowski. Procesy urbanizacyjne w powojennej Polsce. — "Przemiany społeczne w Polski Ludowej", Warszawa, 1965.

⁴ Борьба польского народа за социализм (1944—1954 гг.). М., 1955; 15 лет Народной Польши. М., 1960; Очерки истории Народной Польши. М., 1965, гл. V.

характеру, гострої класової боротьби з капіталістичними елементами всередині країни.

У здійсненні соціалістичної індустріалізації в народно-демократичній Польщі поряд з досягнутими успіхами були допущені й помилки, зокрема, у плануванні, мала місце диспропорція в окремих галузях народного господарства, що призвело до відставання сільськогосподарського виробництва від темпів розвитку великої соціалістичної промисловості. Так, якщо за роки шестирічки промислове виробництво ПНР збільшилося на 480%, або майже в 5 разів, порівняно з 1937 р., то сільськогосподарське виробництво — лише на 19%. Тому на II з'їзді ПОРП (березень 1954 р.) партія викрила недоліки в економічній політиці й намітила шляхи поліпшення становища в сільському господарстві, забезпечення населення необхідними продовольчими товарами й підвищення заробітної плати.

В цілому шестирічний план був значним внеском польського народу в будівництво соціалізму, в зміцнення обороноздатності ПНР і, відповідно, могутності всієї соціалістичної системи. Обсяг валової промислової продукції в країні у 1955 р. збільшився на 170% в порівнянні з 1949 р., у тому числі по групі «А» — на 196%⁵. В цілому рівень промислового виробництва зріс більш як у 4 рази. Особливо швидкими темпами розвивалася важка індустрія. Так, випуск продукції машинобудування збільшився у 8 разів, хімічної промисловості — майже в 5 разів. Виробництво сталі досягло майже 4 млн. т проти 1,4 млн. т до війни, електроенергії зросло на 290%. Видобуток вугілля в 1955 р. становив 92 млн. т проти 38 млн. т у 1938 р.⁶ Протягом 1950—1955 рр. у Польській Народній Республіці було збудовано сотні промислових підприємств, оснащених передовою технікою. Серед них — доменні печі на металургійному заводі ім. Тадеуша Костюшка, доменні, сталеливарні і трубопрокатні цехи на металургійному заводі ім. Болеслава Берута, блюмінг на металургійному заводі «Бобрек», дві великих вугільних шахти, три електроцентралі, заводи електричних машин і апаратів у Тарнові і Торуні та ін.⁷

Багато промислових підприємств країни були побудовані за проектами та за безпосередньою участю радянських інженерів й оснащени устаткуванням, виготовленим в СРСР. Це — заводи легкових у Варшаві і вантажних автомобілів у Любліні, один з найбільших в Європі цементний завод у Вежбіце, великий текстильний комбінат у Піотркові, металургійний комбінат-гігант ім. В. І. Леніна під Краковом, електростанція Явожно-ІІ⁸ та ін.

В результаті соціалістичної індустріалізації змінилася економічна географія Польщі. Якщо до 1950 р. промисловість в основному була сконцентрована в південній і центральній частинах країни і її майже не було в східних і північних районах (за винятком портових міст — Гдині, Гданська й Щецина)⁹, то в процесі виконання шестирічного плану в економічно слабо розвинутих районах з'явилися нові великі індустріальні центри. Серед них Краківський промисловий округ з металургійним комбінатом ім. В. І. Леніна, Люблінський — із заводом вантажних автомобілів, а також Сandomirський, Жешувський, Келецький, Белостоцький промислові округи¹⁰.

Таким чином, у процесі виконання шестирічного плану ПНР пере-

⁵ St. Wiederszpil. Назв. праця, стор. 96.

⁶ «Правда», 18 лютого 1955 р.

⁷ Боряба польского народа за социализм (1944—1954 гг.), М., 1955, стор. 132.

⁸ «Trybuna Ludu», 21 квітня 1956 р.

⁹ St. Wiederszpil. Назв. праця, стор. 136.

¹⁰ Див. К. Secomski. Назв. праця, стор. 15—17.

творилася з відсталої в індустріально-аграрну країну. Значно зріс її економічний потенціал, зміцнів авторитет на міжнародній арені.

Створивши соціалістичне промислове виробництво з характерним для нього плановим розвитком, індустріалізація вирішила й гостру соціальну проблему польського народу — назавжди ліквідувала безробіття в країні. До другої світової війни в 1936 р. кількість безробітних у містах становила 765 тис. чол.¹¹ На селі налічувалося близько 8 млн. чол., які були приречені на злиденне існування¹². У лошуках шматка хліба сотні тисяч поляків емігрували за кордон. Протягом 1919—1938 рр. батьківщину залишили 2 млн. 57 тис. чол.¹³

Прийняття і виконання першого трирічного плану економічної відбудови народно-демократичної Польщі (1947—1949 рр.) допомогло повністю забезпечити роботою міське населення й створило основу для ліквідації перенаселення на селі¹⁴. Під час роботи над підготовкою шестирічного плану питання про зайнятість населення розглядалося як один з найголовніших факторів поліпшення матеріального добробуту трудящих. Протягом 1950—1955 рр. зайнятість у народному господарстві країни збільшилася, за даними ЦСУ ПНР, з 4 млн. 354 тис. чол. в 1949 р. до 6 млн. 779 тис. в 1955 р., тобто на 56%¹⁵. Вирішальне значення в цій справі мала соціалістична індустріалізація. Тому в промисловості був найбільший приріст зайнятих. У 1954 р. їх кількість досягла 5,8 млн. чол. порівняно з 2,7 млн. у довоєнній Польщі¹⁶. Дедалі більше зростала і роль жінок в усіх сферах народного господарства. 1955 р. вони становили в промисловості 30% усіх зайнятих, на будівництві — 12%, у громадських та культурних організаціях — 66%¹⁷.

Кількісне зростання робітничого класу ПНР, підвищення його політичного і культурно-технічного рівня, а також керівної ролі у житті суспільства були результатом бурхливого розвитку промисловості країни за роки шестирічки. Протягом 1950—1955 рр. кількість робітників і службовців у Польщі збільшилася з 5 млн. 155 тис. до 6 млн. 763 тис. чол.¹⁸ Проте більшість з них не мала освіти і професійної кваліфікації. Тому однією з важливих проблем при здійсненні індустріалізації в ПНР була проблема кваліфікованих кадрів. «Можна сміливо сказати, — відзначав Б. Берут на IV пленумі ЦК ПОРП (травень 1950 р.), — що протягом минулих років у Польщі було мало таких проектів і планів, які не були здійсненні чи здійснення яких значно затягнулося внаслідок нестачі коштів чи матеріалів, але зате багато було таких проектів і планів, що були зірвані або виконані лише частково, із значним запізненням в результаті нестачі кваліфікованих кадрів»¹⁹.

У пленум ЦК ПОРП (липень 1950 р.) зобов'язав міністерства, партійні і господарські органи форсувати підготовку кваліфікованих кадрів та інженерно-технічного персоналу для всіх галузей народного господарства країни. Вже 1955 р. у Польщі вищих учбових закладів функціонувало в 3 рази більше, ніж до війни. Було створено також широку

¹¹ А. Райкевич. Назв. праця, стор. 118.

¹² Б. Берут. Отчетный доклад ЦК ПОРП II съезду партии, М., 1954, стор. 90.

¹³ Борьба польского народа за социализм, стор. 271.

¹⁴ Социальные завоевания трудящихся масс народной Польши, Варшава, 1954, стор. 12; А. Райкевич. Назв. праця, стор. 126.

¹⁵ St. Widerszpil. Назв. праця, стор. 95.

¹⁶ «Правда», 18 лютого 1955 р.

¹⁷ St. Widerszpil. Назв. праця, стор. 106.

¹⁸ Статистический ежегодник Польской Народной Республики 1956 г., М., 1957, стор. 279.

¹⁹ "Trybuna Ludu", 14 травня 1950 р.

сітку професійних і середніх навчальних закладів, різних курсів, де робітники і трудова інтелігенція підвищували свої знання і кваліфікацію. Внаслідок цього промисловість поповнилася тисячами кваліфікованих робітників, техніків, інженерів. Так, у 1954 р. кількість техніків, зайнятих на великих і середніх підприємствах ПНР, становила вже близько 56 тис. чол.²⁰, а чисельність інженерів зросла приблизно з 21 тис. чол. в 1950 р. до 67 тис. у 1956 р.²¹

Проявом зростаючої політичної зрілості польського робітничого класу та його відданості справі соціалізму була і є підтримка ним політики ПОРП, активна участь в діяльності народних рад і комісій, профспілок та інших громадських організацій. Зміцнення керівної ролі робітничого класу знайшло свій вияв і в зростанні рядів партії. Так, якщо в 1950 р. у лавах ПОРП налічувалося 1 млн. 240 тис. 965 членів і кандидатів партії, то в лютому 1954 р.— 1 млн. 296 тис. 938²².

Як правлячий клас, робітничий клас Польщі постійно зміцнює зв'язки з іншими суспільними верствами і групами країни, залучає їх до соціалістичного будівництва. Головним його союзником і помічником є селянство. Союз робітничого класу і селянства — основа народної влади в ПНР. Він здійснюється як в економічній, так і в політичній галузях. Цьому сприяє, насамперед, співробітництво між ПОРП і Об'єднаною селянською партією та участь представників селян в органах державної влади. За роки шестирічки підвищився загальноосвітній і культурний рівень селянства. Від держави село одержувало машини і устаткування, будівельні матеріали, штучні добрива та іншу допомогу²³.

Протягом 1950—1955 рр. значно поліпшився матеріальний добробут населення ПНР. Зросли державні витрати на охорону здоров'я і соціально-культурні потреби, збільшилася кількість міст і населення в них. Так, якщо в 1931 р. у Польщі налічувалося 636 міст, то в 1950 р.— 706 з населенням 9 млн. 605 тис. чол.²⁴

Внаслідок самовідданої праці трудящих і, насамперед, робітничого класу і виконання на цій основі шестирічного плану, співробітництва з СРСР та іншими соціалістичними країнами Польська Народна Республіка досягла значних успіхів у соціалістичній індустріалізації. «...Вони (успіхи.— Р. К.) означають успішно пройдений етап розвитку наших продуктивних сил, нашого руху вперед до соціалізму,— зазначалося у звітній доповіді ЦК ПОРП III з'їздові партії.— Але це не значить, що ми закриваємо очі на помилки, які були допущені в той період. Ми вказали на них й засудили їх з усією суворістю, оскільки, будучи марксистсько-ленінською партією, ми знаємо, що без критики помилок неможливо уникнути їх у майбутньому»²⁵.

Таким чином, аналіз соціально-економічних результатів соціалістичної індустріалізації в Польській Народній Республіці ще раз підтверджує на практиці правильність марксистсько-ленінського положення про необхідність створення великої індустрії в аграрно-індустріальній країні, на базі якої тільки і можливе будівництво соціалізму і комунізму.

²⁰ «Правда», 18 лютого 1955 р.

²¹ III съезд ПОРП. Варшава, 10—19 марта 1959 г., М., 1959, стор. 46.

²² Б. Берут. Отчетный доклад ЦК ПОРП II съезду партии, стор. 100.

²³ Борьба польского народа за социализм, стор. 280.

²⁴ Przemiany społeczne w Polski Ludowej. Warszawa, 1965, стор. 147—148.

²⁵ III съезд ПОРП. Варшава, 10—19 марта 1959 г., стор. 46.

КРАХ ЗМОВИ РОСІЙСЬКИХ БІЛОГВАРДІЙЦІВ У БОЛГАРІЇ

Г. Й. ЧЕРНЯВСЬКИЙ

Після поразки останнього походу Антанти на Радянську Росію залишки врангелівської армії (майже 52 тис. чол.) були переправлені до Туреччини. Командування її намагалося зберегти військову організацію, підготуватися до нового нападу на Республіку Рад. Ще в березні 1921 р. В. І. Ленін попереджав: «...Треба ясно знати свого ворога. Його не так видно, коли він перейшов за кордон, але подивіться — він пересунувся не дуже далеко, найбільше на кілька тисяч верст, а, пересунувшись на цю відстань, притаївся. Він цілий, він живий, він чекає»¹.

Навесні 1921 р. командування Антанти вирішило перевести армію Врангеля на Балкани — до Болгарії і частково до Югославії. На уряд О. Стамболійського було здійснено сильний тиск з боку імперіалістичних держав, а також всередині країни з боку буржуазних партій та правого крила Болгарського землеробського народного союзу (БЗНС). За умовами Ньойського мирного договору військова повинність у країні була скасована, дозволялося мати лише невеликий добровольчий корпус. Праве крило БЗНС сподівалося використати білогвардійську армію для боротьби з робітничим рухом. Командування Антанти хотіло шантажувати нею уряд Стамболійського, а за сприятливих умов і повалити його. Ці плани співпадали з намірами буржуазних партій Болгарії, які намагалися усунути уряд БЗНС і встановити свою владу.

Врангель розраховував використати близькість до Радянської республіки для нової інтервенції. Білі генерали сподівалися, що трудящі Болгарії з почуття вдячності до російського народу і його армії, які визволили країну від турецького гноблення сорок років тому, виявлять їм не лише гостинність, а й по суті будуть виконувати їх волю.

У червні 1921 р. переговори між болгарським урядом і білогвардійським командуванням завершилися підписанням договору. Частини мали вступати на територію країни без зброї, дотримуючись військової дисципліни. Вони не мали права втручатися у внутрішні справи країни, а болгарські власті зобов'язувалися не втручатися у їх внутрішній розпорядок. Наприкінці року розміщення армії в Болгарії в основному закінчилося. На початок 1922 р. в армії Врангеля налічувалося 24 тис. чол. Крім того, в країні перебувало ще майже 12 тис. білоемігрантів (залишки армії Денікіна, врангелівці, що прибули до підписання договору, дезертири з білих армій).

З перших днів появи врангелівської армії в країні Болгарська комуністична партія розпочала агітаційну кампанію, спрямовану на викриття намірів білогвардійців. БКП враховувала, що основну масу врангелівської армії складають селяни і козак, життєві інтереси яких корінним чином відрізнялися від реакційних антирадянських намірів її генералітету. Ще в першій половині 1921 р. у Константинополі було створено нелегальну організацію (в основному з числа болгарських комуністів), яка ставила за мету розклад врангелівської армії у Туреччині, Болгарії і Югославії. Її діяльність розгорнулася, головним чином, на болгарській території. Організацію очолював Криво Китев, (Христіан Катев). Досвіду нелегальної роботи він набув ще в 1918—1919 рр., проводячи революційну агітацію в інтервенціоністських військах на півдні Росії². В червні 1921 р. члени цієї організації розпов-

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 43, стор. 124.

² Панайот Іл. Панайотов. Приносът на българи за победата на Октомврийската революция (1917—1920), София, 1967, стор. 137—138.

суджували в країні «Відозву до всіх солдатів і офіцерів білої армії, які перебувають за межами Радянської Росії», де роз'яснювалось, що вони є сліпим знаряддям у руках міжнародної контрреволюції і повинні повернутися на батьківщину та визнати Радянську владу³. На початку вересня у Софії, Пловдиві, Плевені та інших містах діяли нелегальні групи, які підтримували зв'язок з військовими частинами і проводили агітаційну роботу серед білогвардійських солдатів і офіцерів.

У своїй діяльності БКП спиралася на політику Радянської держави. У листопаді 1921 р. Президія ВЦВКу ухвалила постанову про амністію тим робітникам і селянам, які опинилися в білих арміях за кордоном⁴. Їм дозволялось повернутися до Росії на тих же умовах, на яких поверталися військовополонені. Орган ЦК БКП «Работнически вестник» опублікував на своїх сторінках текст постанови і широко висвітлював кроки Радянської влади, спрямовані на її практичне втілення⁵.

У досліджуваній період в Болгарії виникли перші фашистські організації — «Військова ліга» (1919 р.) і «Народна згода» (1922 р.), які намагалися з допомогою решток врангелівської армії здійснити в країні державний переворот. Врангель перебував у м. Сремські Карловці (Югославія), передаючи накази своїм військам через командуючого 1-м армійським корпусом генерала Кутепова, штаб якого знаходився в Тирново. 2 січня 1922 р. останній призначив начальників 19 «російських гарнізонів», створених у болгарських населених пунктах, які мали встановити зв'язок з реакційним болгарським офіцерамством і стежити, щоб військові чини не спілкувалися з комуністами. Військово-польові суди виносили смертні вироки особам, що вороже ставилися до врангелівських планів⁶. Білогвардійці відверто заявляли про намір «кинути всіх комуністів у Дунай»⁷. Поводячися в Болгарії, як окупанти, вони вдавалися, за повідомленнями преси, до насильств і бешкетів. Наприкінці лютого до Болгарії для інспекції військових частин прибув Врангель. Задовго до цього в Софії, нібито для охорони Врангеля, з'явився начальник контррозвідки білогвардійської армії полковник Самохвалов. Насправді ж мета його приїзду була зовсім іншою — врангелівський штаб за допомогою старих царських шпигунів організував планомерне стеження за БКП, БЗНС і урядом.

У 1920 р. вище болгарське духовенство і білі генерали створили російсько-болгарський культурно-добродійний комітет. 28 березня в Софії відбулася таємна нарада представників трьох буржуазних партій (народно-прогресивної, демократичної і радикальної) з російськими білогвардійцями. Буржуазні діячі (Т. Теодоров, А. Ляпчев, В. Моллов та ін.) обговорювали з врангелівцями заходи посилення конспірації для підготовки виступу.

Особливо пожвавилася змовницька діяльність навесні 1922 р. В цей час ускладнилося міжнародне становище Болгарії. 28 березня Міжсоюзницька репараційна комісія звернулася до уряду Стамболійського з вимогою, в якій вимагала негайної сплати репараційного боргу. Країні загрожувала окупація. Заручившись підтримкою лідерів правих партій

³ Централен партиен архив при ЦК на БКП (далі — ЦПА при ЦК на БКП), ф. 200, оп. 1, спр. 4, арк. 1; ЦДАЖР СРСР, ф. 6711, оп. 3, спр. 42, арк. 20.

⁴ «Известия ВЦИК», 5 листопада 1921 р.

⁵ «Работнически вестник» (Софія), 18 листопада, 12 грудня 1921 р.; 3 січня, 17 березня 1922 р.; та ін.

⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 5949, оп. 3, спр. 3, арк. 12, 18, 32, 39, 66, 67, 138.

⁷ Централен държавен исторически архив (далі — ЦДИА), ф. 173, оп. 3, спр. 3366, арк. 32—33; «Работнически вестник», 3 червня 1922 р.

і Міжсоюзницької комісії, врангелівський штаб вжив заходів для мобілізації своїх сил. 2 квітня в Тирново відбулася нарада командирів військових частин, на якій було вирішено об'єднати всіх білоемігрантів навколо армії.

9 квітня Врангель видав секретний наказ частинам, розміщеним у Болгарії, в якому, зокрема, зазначалося: «Враховуючи становище, що склалося, наказую: 1) частинам бути напоготові, по першій тривозі виступити (пакети Е — М); 2) в разі переходу кордону Сербії військами у бойові дії не вступати; 3) в разі виступу всередині країни будь-якої з політичних партій ні в якому разі участі в сутичках не брати»⁸. У наказі, насамперед, привертає увагу перший пункт, з якого видно, що виступ міг початися в будь-який час. Були дані докладні вказівки про дії в разі тривоги (пакети Е — М). Другий пункт утримував армію від виступів на захист болгарського уряду в тому випадку, коли б розпочалася іноземна інтервенція. Що ж стосується третього пункту, то він, на перший погляд, спростовував факт участі врангелівців у змові і втручання їх у внутрішні справи країни. Однак зіставлення його з першим пунктом і особливо з загальнополітичною ситуацією в країні показує, що генералам і офіцерам заборонялося діяти самовільно лише до загального сигналу тривоги. Інакше, як погодити його з категоричною вказівкою про готовність виступити «по першій тривозі»? В секретних архівах білогвардійських штабів пізніше було знайдено плани казарм болгарської армії, складів зброї, розміщення караульних постів, електростанцій і водопроводів, схеми залізниці, відомості про їх пропускну спроможність, карти водних артерій і мостів. Було розроблено детальний план операції по захопленню Софії. Насамперед, планувалося зайняти електростанцію і приміщення ЦК БКП — Народний будинок. Біла розвідка ретельно готувалася до розправи над комуністами після перевороту. Було організовано нагляд за відповідальними працівниками БКП, складено список з їх домашніми адресами.

Так кроїлися підступні антинародні плани. Але на цьому етапі їм не судилося здійснитись. Болгарська комуністична партія виявила необхідну політичну пильність і своєчасно викрила реакційну змову. З різних джерел було встановлено і документально підтверджено факт підготовки змови.

Вирішальну роль у розкритті дій змовників відіграла група болгарських комуністів, яка виконувала спеціальні розвідувальні завдання у військових частинах. Керував нею молодий член партії Христо Боев. Група підтримувала тісний зв'язок з радянською розвідкою. До її складу входили: Т. Ізмірлієв, Р. Габровський, Х. Ботев, І. Станчев, Р. Цвятков, І. Філков та ін. Крім виконання інших завдань, група займалася розвідкою контингентів, дислокації, організації і діяльності врангелівських військових частин у Болгарії. Т. Ізмірлієву і Р. Габровському вдалося налагодити зв'язок з кур'єром Донського атаманства у Софії, на яке врангелівці покладали великі надії. Кур'єр вороже ставився до авантюристичних планів білих генералів і мріяв повернутися на батьківщину. Через нього розвідувальна група дістала ряд цінних документів⁹. Цим каналом, а також через свого співробітника у Шумени та деякими іншими шляхами розвідувальна група одержувала накази і шифровані телеграми Врангеля, дані про чисельність, розміщення

⁸ Военно-исторический архив (София), ф. С 19/40, оп. 1, спр. 2730, арк. 279; ЦПА при ЦК на БКП, ф. 3, оп. 4, спр. 21, арк. 12.

⁹ Радослав Габровский — Интеграл. Спомени за Тома Измирлиев. — «Вечерни новини», 23 листопада 1965 р.

і озброєння військових частин і установ, документи про співробітництво білих штабів з представниками буржуазних партій Болгарії. Всі ці відомості передавалися в ЦК БКП.

Розгалужену розвідувальну мережу в Софії та інших містах країни створив військовий комітет при ЦК БКП, який налагодив зв'язок з багатьма солдатами і офіцерами, що з різних причин опинилися в білій армії. Цією роботою керували члени комітету А. Недялков і Й. Панов¹⁰.

Членам нелегальної організації, якою керував К. Китев, вдалося встановити, що за дорученням Врангеля полковник Самохвалов проводив переговори з Військовою лігою. Стало також відомо, що в циркулярі Врангеля містилися інструкції про спільні дії з болгарськими фашистами з метою повалення уряду Стамболійського і придушення революційного руху в країні. Було вирішено повідомити про фашистсько-білогвардійську змову болгарський уряд. Стамболійський у присутності інших членів уряду (Р. Даскалова та Ц. Бакалова-Церковського) прийняв члена організації А. Абаджиева, який докладно ознайомив діячів БЗНС з планами російських білогвардійців і болгарських фашистів¹¹.

Одночасно важливі документи, що підтверджували факт змови, були одержані тирновською партійною організацією. Дізнавшись про те, що штаб врангелівського генерала Кутепова має великий секретний архів, окружний комітет БКП поставив завдання вилучити його у білогвардійців. Для виконання цього завдання була створена спеціальна група на чолі з секретарем окружному партії Б. Атанасовим. Група налагодила зв'язок з офіцером штабу Кутепова М. Горюновим. Останній вороже ставився до білогвардійських задумів. За його допомогою архів вдалося вилучити. Він був переданий в ЦК партії¹².

Маючи документальні підтвердження факту змови, що являла собою загрозу для всього болгарського народу, ЦК БКП ознайомив з реакційними планами софійську партійну організацію, а також партійні комітети великих міст.

З перших днів березня 1922 р. болгарські комуністи розгорнули масову агітаційну кампанію за роззброєння врангелівської армії, вигнання з країни її штабів, а також створення умов для повернення солдатів на батьківщину. Ця агітація проводилася під лозунгом встановлення економічних, політичних і культурних зв'язків з Радянською державою. У газеті «Работнически вестник» та інших друкованих органах партії публікувалися документи про провокаційну поведінку білогвардійців. 17 березня 1922 р. відбувся мітинг трудящих столиці, який став сигналом для початку кампанії по всій країні. Члени ЦК БКП і комуністи — депутати Народних зборів виїхали в провінцію, де виступили на численних мітингах і зборах трудящих. Намагаючись послабити вплив болгарських комуністів на білогвардійських солдатів, командири частин замикали їх у казармах, загрожували покараннями за недисциплінованість. Але комуністи проникали в казарми і провадили там роз'яснювальну роботу. «Останнім часом помічено, — повідомляв начальник штабу Донського корпусу, — що в деяких гарнізонах спеціаль-

¹⁰ Антон Недялков. Воєнна організація на БКП. Споменн. 1920—1923. Софія, 1969, стор. 44.

¹¹ Фонди Державного музею Революції СРСР, Вс 1483, арк. 19.

¹² Б. Атанасов. Как бяха разкрити у нас планове на враговете на Октомврийската революция през 1923 г. — «Вечерни новини», 25 червня 1957 р.; ЦПА при ЦК на БКП, споменн № 205 (Тихомир Д. Кукумявков), арк. 2—3.

ні агенти більшовиків і деякі по-більшовицькому настроєні біженці проводять у частинах комуністичну пропаганду»¹³.

31 березня комуністи провели черговий мітинг трудящих Софії. Його учасники вимагали негайно припинити реєстрацію і мобілізацію білогвардійських солдатів на болгарській території; повністю роззброїти і розформувати військові частини, скасувати військово-польові суди, поліцію та військові училища; притягти до суду білих ватажків, які причетні до вбивства біженців; вжити заходів до налагодження торговельних і дипломатичних зв'язків з Радянською Росією; допомогти біженцям, що бажають повернутися на батьківщину, влаштуватися на тимчасову роботу; почати переговори з Радянським урядом про репатріацію¹⁴.

12—13 квітня відбулося засідання Вищої партійної ради Болгарської комуністичної партії. На ньому було прийнято важливу резолюцію, яка, хоч і свідчила, що партія ще не позбулася характерного для неї доктринерського ставлення до БЗНС, але означала крок вперед на шляху встановлення єдності дій БКП і БЗНС. У резолюції, зокрема, зазначалося: «Кожна спроба перевороту з боку буржуазних партій, навіть, скерована проти землеробського уряду, загрожуватиме безпосередньо і Комуністичній партії; захоплення влади буржуазними партіями є великою небезпекою для революційного руху; тому Комуністична партія, яка захищає цим саму себе і революційний рух, виступить із зброєю проти кожної спроби перевороту з боку буржуазії; хоч між Комуністичною партією і Землеробським союзом неможлива жодна політична угода, технічне співробітництво між ними припустиме»¹⁵⁻¹⁶. Але комуністи враховували, що вони можуть добитися здійснення своїх вимог тільки внаслідок постійної агітації. Мітинг 31 березня і рішення Вищої партійної ради були поштовхом для її пожвавлення. Нова хвиля зборів і мітингів охопила країну. Звідусіль уряду і парламенту надходили телеграми з вимогами, які повторювали в основному ті, що були висунуті на софійському мітингу. Під цими ж лозунгами проходили і першотравневі виступи.

Керівництво БЗНС дедалі більше переконувалося в тому, що перебування в Болгарії врангелівської армії являє безпосередню загрозу її уряду. Деякі великі держави захищають цих генералів, політичні залишки російського царизму,— говорив Стамболійський.— Ми не захищаємо цих генералів, а думаємо про те, щоб якомога швидше позбавитися їх. Поштовхом до активних дій уряду були масові виступи трудящих.

6 травня поліція зробила обшук у канцелярії полковника Самохвалова. Тут було знайдено секретний архів врангелівської розвідки. Огляд паперів дав змогу переконатися, що офіційна мета приїзду Самохвалова до Софії була маскуванням. У документах містилися дані про болгарську армію, її озброєння, засоби зв'язку, діяльність міністерства внутрішніх справ, боротьбу політичних партій, списки та адреси діячів БКП. Вилучені у врангелівців матеріали свідчили, що по всій території країни діяли агенти шпигунської організації. Багато документів прямо засвідчували, що врангелівський штаб разом з народно-прогресивною і демократичною партіями готував переворот.

¹³ ЦДАЖР СРСР, ф. 6037, оп. 1, спр. 11, арк. 32

¹⁴ «Работнически вестник», 1 квітня 1922 р.

¹⁵⁻¹⁶ ЦПА при ЦК на БКП, ф. 3, оп. 1, спр. 1, арк. 1; Българската комунистическа партия в резолюции и решения на конгресите, конференциите и пленумите на ЦК, т. 2, 1919—1923, София, 1954, стор. 194—195.

За вимогою трудящих уряд приступив до ліквідації білогвардійських штабів. У Софії і провінції були зроблені обшуки у всіх вищих врангелівських чинів. Поліція заарештувала заступника Врангеля генерала Шатилова, голову білої військової місії у Болгарії Вязьмитінова, командира Донського корпусу Абрамова та інших білих офіцерів. 11 травня болгарські частини оточили штаб Кутепова в Тирново. Врангелівці намагалися чинити опір. Кутепова було заарештовано і відправлено до Софії. Під час обшуку в його штабі було знайдено нові документи, які підтверджували факт змови. БКП знову закликала трудящих вийти на вулиці, посилити озброєння робітників. Значну частину зброї було взято з таємних державних складів.

В боротьбі проти врангелівщини велику допомогу болгарському народові подали Радянська держава і міжнародний комуністичний рух. 20 травня ЦК БКП звернувся з листом до ЦК Компартії Франції, Англії, Німеччини та інших європейських країн, в якому просив подати болгарським комуністам допомогу, не допустити будь-якого втручання у внутрішні справи країни¹⁷. Компартії негайно відгукнулися на цей заклик. На сторінках газети «Юманіте» 14, 18, 24 і 25 травня 1922 р. були надруковані матеріали, які викривали реакційні наміри врангелівців. Роззброєння врангелівської армії вимагали трудящі Країни Рад. Плани нової війни проти Радянської держави були викриті на міжнародній Генуезькій конференції, яка відбулася 10 квітня — 19 травня 1922 р. Радянська делегація ознайомила учасників конференції з документами, які свідчили про підступні плани врангелівців¹⁸.

Тверда позиція радянської делегації в Генуї, рух трудящих на підтримку Радянської Росії в усіх капіталістичних державах, власні інтереси примусили уряди західних країн відмежуватися від Врангеля. 17 травня посли Англії, Франції, Італії та Японії в Софії погодили текст листа болгарському урядові, в якому «вимагали» позбавити російські об'єднання військового характеру і роззброїти їх¹⁹. Проте цей лист був маскуванням. Імперіалісти продовжували підтримувати російську контрреволюційну армію. Вислані з Болгарії організатори змови були прийняті іншими капіталістичними країнами. Але болгарський уряд мав тепер можливість вжити радикальних заходів проти врангелівської армії, яких вимагав народ.

Після розкриття змови ЦК БКП прийняв рішення про створення спеціальної організації для роботи серед білоемігрантів. Очолили її А. Недялков та російський революційний політичний емігрант, член партії тісних соціалістів з 1909 р. Є. Т. Нікуш, який працював у Софійській партійній організації і в роки першої світової війни підтримував зв'язок з В. І. Леніним.

6 травня у Софії відбулися збори російських солдатів, козаків та офіцерів, на яких було проголошено утворення «Спілки повернення на батьківщину» («Союз возвращения на родину» — «Совнарод»). Було обрано Центральне бюро спілки, яке розробило її тимчасовий статут²⁰. До кінця червня спілка мала вже 49 відділень (4 тис. членів). Її завданням була репатріація колишніх білих солдатів, козаків і частини офіцерів.

¹⁷ ЦПА при ЦК на БКП, ф. 3, оп. 5, спр. 5, арк. 5—6; Фонди Державного музею Революції СРСР, Д. 383 11В1, 18 183/58.

¹⁸ Матеріали Генуезької конференції (підготовка, отчеты засідань, роботи комісій, дипломатическа перепіска и пр.), М., 1922, стор. 261; «L'Humanite», 18 травня 1922 р.

¹⁹ «Мир» (София), 19 травня 1922 р.

²⁰ Союз возвращения на родину. 1922—1923 (далі—Союз...), София, 1923, стор. 4.

«Совнарод» випускала газети «На родину», а пізніше «Новая Россия». Чисельність членів організації швидко зростала. До червня 1923 р. через «Совнарод» пройшло майже 9 тис. чол.

У Радянській країні проводилася підготовка до репатріації колишніх білогвардійців. Українське управління по евакуації населення розробило кошторис на переїзд 10 тис. репатріантів. Восени 1922 р. внаслідок переговорів у Генуї між наркомом закордонних справ СРСР Г. В. Чичеріним і Верховним комісаром Ліги Націй у справах російських біженців Ф. Нансеном була досягнута угода про проведення репатріації. Передбачалося, що візи на в'їзд до Росії буде видавати місія Російського Товариства Червоного Хреста (РТЧХ) у Софії²¹. Болгарія була однією з перших країн, що прийняла представників радянського Червоного Хреста, які прибули до Софії наприкінці жовтня.

Тільки за перші три місяці 1923 р. на батьківщину повернулося 3751 чол.²². Від'їзд кожної групи супроводжувався мітингами і демонстраціями, в яких брали участь росіяни і болгарські комуністи. За нашими підрахунками, з Болгарії до СРСР повернулося понад 11 тис. чол. Якщо ж врахувати, що деяка частина емігрантів поверталася на батьківщину під впливом ідей «Совнароду», але не через її органи, то слід вважати, що загальна кількість репатріантів з Болгарії в 1921—1923 рр. становила майже 12 тис. чол., тобто близько половини складу білої армії, розміщеної в Болгарії.

Невелика частина реакційних офіцерів, яка уникла роззброєння, після фашистського перевороту 9 червня 1923 р. організувала антикомуністичні погроми у Пернику, Севлієво та інших населених пунктах Болгарії. Одразу ж після перевороту фашистський уряд Цанкова припинив репатріацію. Почалися репресії проти членів «Совнароду». 5 липня в Плевені був по-звірячому вбитий співробітник місії РТЧХ, комуніст, активний учасник громадянської війни М. В. Шелепугін. Власти заарештували радянського уповноваженого по репатріації у Варні Морозова, а через декілька днів його знайшли мертвим²³. 14 липня міністр внутрішніх справ Болгарії генерал І. Русев надіслав секретний циркуляр окружним управителям з наказом розгромити «таємну революційну організацію, яка підтримується з-за кордону», тобто «Совнарод». 21 липня поліція вдерлася в приміщення «Совнароду» і квартири його працівників. Відділення спілки були розгромлені. Така ж доля спіткала і радянську місію Червоного Хреста²⁴.

Радянський уряд вжив заходів, щоб покласти край свавілля болгарських властей щодо репатріантів. 14 липня Ф. Нансену було надіслано послання, в якому повідомлялося про репресії в Болгарії і відкликання з країни місії РТЧХ²⁵. Очевидно, наслідком демаршу Ф. Нансена було те, що болгарські фашисти відмовилися від свого попереднього наміру розправитися з членами «Совнароду». Заарештованих було переведено до Варни. 23 липня туди прибув радянський пароплав «Ігнатій Сергеев», на якому представники місії РТЧХ відбули до Радянського Союзу.

Під час і після Вересневого антифашистського повстання 1923 р. врангелівці складали значну частину каральних загонів, які брали участь у розправі над болгарськими трудящими. У секретному рапорті

²¹ «На родину», 25 жовтня 1922 р.

²² Союз..., стор. 8.

²³ ЦДАЖР СРСР, ф. 9501, оп. 6, спр. 39, арк. 7—9, 17—19.

²⁴ Окръжен държавен архив — Велико Гърново, ф. 60, оп. 1, спр. 39, арк. 176, 177, 184, 185, 204, 206, 214, 222—226.

²⁵ Внешняя политика СССР. 1917—1944, т. 2, М., 1944, стор. 791—792.

Всеросійського земського союзу (білоемігрантська організація) зазначалося: «Участь росіян в активних збройних діях проти комуністів мала місце в різних місцях Болгарії»²⁶. Після придушення повстання врангелівська верхівка продовжувала підтримувати зв'язок з фашистськими організаціями. У 1924 р. в Болгарії діяв відділ військово-фашистського Російського загальновоїнського союзу²⁷.

Але основна частина емігрантів прагнула повернутися до Радянського Союзу. В 1927 р. група емігрантів утворила Російську організацію для повернення на батьківщину, яка звернулася за сприянням до болгарського парламенту і громадських організацій, а також надіслала свого листа до місцевих газет. Опублікувала його тільки робітничий преса²⁸.

Деякі емігранти брали участь у виступах болгарських робітників. У 1929 р., наприклад, вони підтримали страйк сливєнських текстильників. Власти і підприємці даремно сподівалися, що росіяни виступлять як штрейкбрехери²⁹.

У роки другої світової війни гітлерівці намагалися залучити болгарських емігрантів до так званого російського корпусу, який брав участь в окупації Югославії. Але до нього вступили лише окремі особи. Деякі колишні білоемігранти взяли участь у збройній боротьбі проти фашизму. Вони вітали вступ Радянської Армії на територію Болгарії.

Багато болгарських емігрантів прийняли радянське громадянство, утворили Спільну громадян СРСР у Болгарії, а згодом повернулися на батьківщину, від якої вони були відірвані клікою контрреволюційних генералів майже протягом чверті століття.

²⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 5923, оп. 1, спр. 28, арк. 105.

²⁷ Там же, ф. 5951, оп. 1, спр. 29, арк. 2, 3, 16, 18, 20, 22, 25; ф. 6711, оп. 1, спр. 3, арк. 56—58.

²⁸ «Новини», 18 січня 1928 р.

²⁹ ЦПА при ЦК на БКП, ф. 38, оп. 1, спр. 436, арк. 1.

* * *

ПРЕСА, РАДІО, ТЕЛЕБАЧЕННЯ Й УДОСКОНАЛЕННЯ ПАРТІЙНОЇ ІНФОРМАЦІЇ В РОКИ ВОСЬМОЇ П'ЯТИРІЧКИ (НА МАТЕРІАЛАХ УКРАЇНСЬКОЇ РСР)

Г. Я. БУРТЯК

Комуністична партія Радянського Союзу піклувалася й піклується про удосконалення засобів інформації і пропаганди. В. І. Ленін вказував, що успіх керівництва соціалістичною державою залежить, зокрема, від того, наскільки вдало організовано постійне інформування комуністів, усіх трудящих про заходи партії, події і процеси, що відбуваються в країні, вимагав глибокої обізнаності партійних комітетів, усіх керівних кадрів із станом справ на місцях, підкреслював, що нам потрібна повна і справедлива інформація, без якої у нас немає ні очей, ні вух, ні рук¹.

¹ Див. В. І. Ленін. Полное собрание сочинений, т. 53, стор. 118.

Ці ленінські вказівки стали важливим принципом партійного життя. «Гласність, інформування партійних мас і всіх трудящих про діяльність партії,— говорив на XIX Московській міській партійній конференції Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев,— є принципом нашого партійного життя, і ми твердо додержуємо цього принципу»².

Широка інформація є одним з факторів забезпечення єдності рядів партії, розвитку внутріпартійної демократії, залучення трудящих мас до активної участі в управлінні суспільними та державними справами. Важливе місце в інформаційній діяльності КПРС відведено пресі, радіо, телебаченню та телеграфним агентствам, які повідомляють радянським людям про внутрішнє життя нашої країни, міжнародні події, допомагають поширювати передовий досвід комуністичного будівництва.

За роки восьмої п'ятирічки в СРСР зміцнено матеріальну базу засобів масової інформації. Стала до ладу телевізійна система «Орбіта», що охоплює райони Крайньої Півночі, Далекого Сходу, Сибіру і Середньої Азії³. На Україні разовий тираж газет і журналів за п'ятирічку зріс в 1,7 раза і досяг 30 млн. примірників. У користуванні населення було понад 8 млн. радіоприймачів, 10 млн. радіоточок, 7 млн. телевізорів. 1970 р. у республіці видавалося 2618 газет, у тому числі 18 республіканських, 71 обласна, 518 міських і районних, 2011 низових і колгоспних — загальним тиражем 20 560 тис. примірників, виходило 523 журнали й інші періодичні видання.

На початку 1971 р. на Україні діяло 12 радіоцентрів і 32 станції (вони забезпечували передачі першої і другої програм республіканського радіомовлення), 14 телецентрів, 31 потужна і 120 малопотужних ретрансляційних станцій, які передавали першу програму Центрального телебачення⁴.

XXIII з'їзд КПРС поставив перед працівниками преси, радіо, телебачення завдання — використовувати нагромаджені протягом багатьох років форми і методи роботи по згуртуванню авторського активу, залученню до участі в кожній газеті й журналі, на радіо і телебаченні новаторів, передовиків виробництва, народних контролерів, усіх, хто прагне висловити свої ділові пропозиції, критичні зауваження.

Значну увагу партійні органи приділяли дальшому поліпшенню роботи районних газет. 1968 р. ЦК КПРС прийняв постанову «Про підвищення ролі районних газет у комуністичному вихованні трудящих»⁵. У ній, зокрема, вказувалося на необхідність дальшого поліпшення ведення інформації. Міськкоми і райкоми партії здійснювали контроль за політичною спрямованістю місцевих газет, подавали редакціям належну допомогу в боротьбі за дієвість критичних виступів, заслуховували на засіданнях бюро звіти редакторів і завідуючих відділами, інформували редакційних працівників про рішення партійних і радянських органів.

Певних зрушень по керівництву пресою у досліджуваній період добилися партійні комітети республіки. Так, у 1968 р. Центральний Ко-

² Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 191—192.

³ XXIV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, ч. 1, К., 1972, стор. 109.

⁴ XXIV з'їзд Компартії України. Стенографічний звіт, К., 1972, стор. 59, Народне господарство Української РСР в 1970. Статистичний щорічник, К., 1971, стор. 510; «Під прапором ленінізму», 1971, № 7, стор. 72.

⁵ «Правда», 15 вересня 1968 р.

мітет Компартії України обговорив звіт про роботу міської газети «Вечірній Харків». ЦК Компартії України зобов'язав редакцію газети значно поліпшити зміст і оперативність подачі інформації, постійно вести розділ офіційних повідомлень, своєчасно інформувати читачів про найважливіші події та новини⁶.

Робота періодичної преси у роки восьмої п'ятирічки була в центрі уваги також обкомів, міськкомів і райкомів партії республіки. Наприклад, у 1970 р. бюро Вінницького обкому партії обговорило звіт про роботу обласної газети «Вінницька правда». Бюро відмітило, що редколегія і партійна організація газети певну увагу приділяли висвітленню досвіду організаційно-партійної і масово-політичної роботи парторганізацій, знайомили своїх читачів з рішеннями обласного комітету партії та облвиконкому. Обком партії зобов'язав редколегію газети основну увагу зосередити на висвітленні соціалістичного змагання за гідну зустріч XXIV з'їзду КПРС, систематично пропагувати досвід передовиків і новаторів виробництва, посилити зв'язки з авторським активом, поліпшити роботу з листами трудящих, розширити сітку робіськорівських постів, робити звіти редакції на зборах трудящих, зустрічі з передовиками, виїзні летучки, читачькі конференції, провадити районні наради робіськорів, на яких обговорювати звіт редакції газети⁷.

З метою піднесення інформаційної ролі преси партійні комітети республіки широко використовували різноманітні форми і методи подання допомоги редакціям обласних, міських та районних газет. Це, зокрема, виступи секретарів обкомів в редакціях обласних газет з доповідями про господарське і культурне будівництво, створення при обласних газетах інформаційних бюро, що готували для районних газет добірки матеріалів, проведення летучок редакторів. При обкомах партії створювалися групи оглядачів районних газет, до складу яких входили працівники республіканських і обласних газет, ТАРС, РТАУ, Комітету по пресі.

Широкої популярності набули спільні наради працівників редакцій і партійних комітетів, теоретичні семінари, прес-конференції тощо. Житомирський обком партії, наприклад, щомісяця проводив теоретичні семінари журналістів. В їх роботі брали участь відповідальні партійні й радянські працівники, провідні газетярі республіки. Щоквартально для працівників газет та радіомовлення організовувалися прес-конференції, на яких з повідомленнями виступали секретарі й завідувачі відділами обкому партії, відповідальні працівники облвиконкому та інші. Безпосередньо в редакціях проводилися виробничі наради з участю секретарів райкомів і міськкомів партії⁸.

У досліджуваній період трудящі нашої країни, як і все прогресивне людство, відзначали 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції та 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. На сторінках періодичної преси широко висвітлювалася підготовка до цих знаменних дат. Напередодні 100-річчя з дня народження В. І. Леніна газети публікували матеріали про життя і діяльність вождя, спогади старих більшовиків, які зустрічалися з Іллічем, друкували репортажі з ленінських місць, оповідання, вірші, пісні про вождя революції.

Важливою темою газет була економічна інформація, зокрема з

⁶ «Під прапором ленінізму», 1970, № 10, стор. 33—34.

⁷ Паргархів Вінницького обкому Компартії України, ф. 136, оп. 60, спр. 182, арк. 26—29.

⁸ «Під прапором ленінізму», 1970, № 11, стор. 25.

питань виконання восьмої п'ятирічки, дальшого підвищення ефективності народного господарства, науково-технічного прогресу, удосконалення системи управління і виховання кадрів.

В. І. Ленін писав, що «газета повинна стати бойовим органом, який не тільки дає репулярні й правдиві відомості про нашу економіку, по-перше, але також і аналізує ці відомості, обробляє їх науково для одержання правильних висновків з метою управління промисловістю та ін. (по-друге), і нарешті, *підтягує* всіх працівників економічного фронту, добивається пунктуальної звітності, схвалює успішну роботу і виносить на загальний суд неакуратних, відсталих, невмілих працівників даного підприємства, або установи, або галузі господарства і т. п., по-третє»⁹.

Особлива увага приділялася висвітленню на сторінках республіканської, обласної, місцевої періодичної преси питань партійного життя, поширення й узагальнення досвіду внутріпартійної роботи, багатогранної діяльності парторганізацій та окремих комуністів по перетворенню в життя рішень ХХІІІ з'їзду КІРС.

Позитивний досвід з цих питань нагромадила, зокрема, хмельницька обласна газета «Радянське Поділля». На її сторінках розкривався зміст організаційно-партійної та масово-політичної роботи, вплив, первинних партійних організацій на діяльність виробничих колективів, показувалась авангардна роль комуністів. Привертала увагу рубрики «Час і стиль», «З комуністів бери приклад», «Слово про первинну партійну організацію», «Куточок партгрупорга». Газета широко розповідала про організацію навчання в сітці партійної освіти, виховання молоді¹⁰.

Білогірська районна газета цієї ж області регулярно друкувала різноманітні матеріали про найважливіші події в країні, республіці, за рубежом. Інформаційні добірки «У партійних організаціях» повідомляли про рішення, пропозиції комуністів, заходи, вжиті в парторганізаціях. Газета систематично публікувала звіти із засідань виконкомів, сесій Рад, районного комітету народного контролю. У рубриці «Наш інформаційний відділ» подавалися добірки різноманітних повідомлень.

Про політичну, господарську і культурну роботу в районі розповідали матеріали, вміщені в розділах та добірках: «По району», «Цифри і факти», «Запитуй — відповідаємо», «На темі дня». Добре була поставлена союзна і міжнародна інформація, які друкувалися під рубриками «По Радянському Союзу», «Колонка коментатора», «Бесіди на міжнародні теми». Газета подавала спеціальні сторінки «Трибуна політінформатора». Всі ці публікації допомагали партійним організаціям у постановці і вдосконаленні інформаційної роботи в районі.

Цікавий матеріал про життя парторганізацій друкувався на сторінках бершадської районної газети Вінницької області «Вогні комунізму». В інформаціях знаходили відображення трудові справи робітників, колгоспників, інтелігенції. Газета подавала також добірки новин з того чи іншого села, наприклад, «Вісті з Великої Киріївки», «Вісті з Поташні», «Вісті з Джулиньки» та ін.¹¹

Таким чином, місцева преса стала глибше висвітлювати життя

⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 44, стор. 104.

¹⁰ Партархів Хмельницького обкому Компартії України, ф. 487, оп. 17, спр. 35, арк. 75.

¹¹ «Радянське Поділля», 11 лютого 1970 р.; «Вінницька правда», 28 листопада 1968 р.

міст і районів, більше розповідати про переможців змагання, новаторів виробництва.

Значну інформаційну роботу в роки восьмої п'ятирічки проводив теоретичний і політичний журнал ЦК Компартії України «Комуніст України». Він регулярно інформував читачів про хід виконання рішень XXIII з'їзду КПРС і XXIII з'їзду Компартії України. Під рубрикою «Справа Леніна живе у звершеннях народу», наприклад, друкувалися матеріали, в яких розповідалося про досягнення трудящих республіки у соціалістичному змаганні на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна¹².

Багато цікавих інформаційних матеріалів журнал подав до 50-річчя Великого Жовтня, 50-річчя Комуністичної партії України і Ленінського комсомолу. Чимало уваги на його сторінках приділялося питанням науково-технічного прогресу, підвищенню ефективності виробництва тощо. Майже в кожному номері вміщувалися статті на допомогу пропагандистам і слухачам системи політичного навчання.

Допомогу журналістам, політінформаторам і агітаторам подавав також журнал ЦК Компартії України «Під прапором ленінізму», який систематично друкував багатий інформаційний матеріал, постанови пленумів і постанови ЦК КПРС та ЦК Компартії України, теоретичні матеріали для пропагандистів і слухачів гуртків системи політичного навчання, а також матеріали з досвіду агітаційно-пропагандистської роботи. У 1970 р. лише для політінформаторів й агітаторів журнал надрукував 56 матеріалів. Редакція журналу організувала заочну школу політінформаторів. На його сторінках було вміщено чимало статей, присвячених питанням політичної інформації¹³.

Завдяки піклуванню партійних комітетів періодична преса республіки стала повніше задовольняти запити читачів, підвищився її ідейний рівень, поглибився зміст матеріалів, збагатилися жанри. Колективи редакцій здійснювали велику роботу щодо пропаганди марксистсько-ленінської теорії, комуністичного виховання трудящих, організації соціалістичного змагання серед трудівників промисловості й сільського господарства.

У досліджуваний період в періодичній пресі республіки склалася певна система інформаційної роботи. Значно збагатилися її форми і методи, збільшилася кількість матеріалів про роботу партійних і громадських організацій та діяльність Рад, про найважливіші внутрішні й міжнародні події та ін.

В арсеналі засобів інформаційної роботи партії чільне місце відведено радіо і телебаченню. В. І. Ленін вважав, що в руках пролетаріату радіо має бути носієм більшовицької правди, цінив його громадську роль як «газета без паперу і без дроту...»¹⁴⁻¹⁵, як мітинг з мільйонною аудиторією.

Позитивну роль у дальшому удосконаленні роботи радіомовлення та телебачення, поліпшенні їх інформаційної служби в роки восьмої п'ятирічки відіграли постанови ЦК КПРС «Про поліпшення інформації по радіо» та «Про прискорення розвитку проводового радіомовлення» (1967 р.)¹⁶.

У досліджуваний період на радіо і телебаченні склалася певна система інформаційної роботи. Так, інформаційно-музична програма

¹² «Комуніст України», 1969, №№ 2—12, 1970, №№ 1—3.

¹³ «Під прапором ленінізму», 1970, №№ 1—24, 1972, № 3, стор. 47—50.

¹⁴⁻¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 403.

¹⁶ Справочник партийного работника, вып. 6, 1966, стор. 356—357; вып. 7, 1967, стор. 288—289.

Центрального радіомовлення «Маяк» кожні півгодини передавала п'ятихвилинні випуски. Кілька разів на день по Центральному телебаченню телеглядачі отримували оперативну інформацію про те, що відбувається у нашій країні і за рубежом. Більше уваги приділялося проблемам партійного життя: досвіду роботи первинних парторганізацій, практиці проведення партійних зборів, звітно-виборних конференцій.

Працівники радіомовлення і телебачення республіки працювали над вдосконаленням форм і жанрів передач, підвищенням їх ідейного та художнього рівня й ефективності. Значно збільшено кількість випусків «Останніх вістей» і коментарів. Для підготовки інформаційних випусків широко використовувалися повідомлення власних і позаштатних кореспондентів РАТАУ, ТАРС, АПН. З метою підвищення оперативності союзової та міжнародної інформації було організовано запис на плівку випусків «Останніх вістей» і «Маяка» з Москви для передачі в ефір українською мовою. Обласні комітети по радіомовленню і телебаченню та редакції місцевого радіомовлення щоденно передавали в ефір близько 25 тис. інформацій політичного, економічного і культурного характеру по країні і республіці¹⁷. Певних успіхів у цій справі добилися працівники радіомовлення і телебачення Вінницької області. Заслужують на увагу, зокрема, такі циклові передачі, як радіодні районів, «Трудова лєнініана», радіогазета «Робітник Поділля», «Ровесник» (передачі для молоді), «Передовий досвід — усім» та ін. До виступів перед мікрофоном обласного радіо частіше залучалися партійні, радянські і комсомольські працівники, новатори виробництва, спеціалісти сільського господарства і промисловості, науковці. З 1 січня 1969 р. основною формою громадсько-політичного мовлення Вінницького обласного радіо стали вісті. Крім ранкового випуску вістей, який виходив і раніше, в усі дні (крім неділі та понеділка) передавався вечірній випуск останніх вістей. Спеціальні випуски інформаційних матеріалів складали половину тижневого обсягу громадсько-політичних передач обласного радіо. Крім того, добірка інформації щотижня звучала і у випусках радіогазет «Твій ровесник», «Піонерський вогник».

Широко пропагувала досягнення передових колгоспів і промислових підприємств, новаторів і передовиків виробництва Кам'янець-Подільська радіоредакція Хмельницької області. В підготовці матеріалів брали участь понад 200 позаштатних кореспондентів. Редакція постійно вела рубрики «Лєнінська трудова вахта», «Рішення XXIII з'їзду КПРС — в життя» та ін.¹⁸.

В постановці інформаційної роботи на радіо і телебаченні були і недоліки. У багатьох випадках випуски районних вістей носили характер виробничих бюлетенів, ряд кореспондентів-організаторів захоплювалися великими формами передач, оголошували різноманітні радіошколи та радіожурнали, які за браком часу організовувати й вести в умовах районного мовлення майже неможливо.

Допомогу у налагодженні партійно-політичної інформації подавали партійним комітетам республіки Телеграфне Агентство Радянського Союзу (ТАРС), Агентство Преси «Новини» (АПН) та Радіо-Телеграфне Агентство України (РАТАУ).

Щороку РАТАУ надсилає газетам, радіо та телебаченню республіки українською й російською мовами 9—10 тис. інформаційних та

¹⁷ Політична інформація населення, К., 1969, стор. 113—114.

¹⁸ «Радянська Україна», 16 лютого 1967 р.

інших матеріалів, 45—50 тис. відбитків фотоілюстрацій, понад півмільйона кліше, близько 300 статей Прес-бюро, авторами яких є партійні, державні, громадські діячі, новатори виробництва, працівники культури, науки¹⁹.

Однак, як відзначалось на XXIV з'їзді КПРС, у роботі засобів масової інформації мали місце і значні недоліки. На сторінках деяких газет і журналів не завжди з'являлися матеріали, в яких з високою майстерністю висвітлювалося духовне багатство нашого життя. Окремим виданням бракувало серйозного аналізу актуальних питань розвитку економіки і культури. Було чимало нарікань на неоперативність радіо-телевізійної інформації, низький ідейно-теоретичний рівень і технічну якість деяких телевізійних передач.

XXIV з'їзд КПРС поставив перед партійними організаціями вимогу і надалі поліпшувати внутріпартійну та політичну інформацію, ширше використовувати її як надійний інструмент керівництва, засіб виховання і контролю. Для цього необхідно вміло використовувати пресу, радіо, телебачення, дбати про їх дієвість й оперативність, підвищення політичної зрілості і майстерності журналістських і пропагандистських кадрів.

Як відзначалось на травневому (1974 р.) Пленумі ЦК Компартії України, одним з головних завдань роботи засобів масової інформації на сучасному етапі є дальше удосконалення форм і методів висвітлення боротьби партії і народу за дальше піднесення ефективності суспільного виробництва, прискорення науково-технічного прогресу, інтенсифікації радянської економіки, на ширше висвітлення роботи Рад, діяльності депутатів, проблем зміцнення трудової і державної дисципліни, рішень робітничих і колгоспних зборів. Поставлена вимога постійно інформувати населення про те, як виконуються рішення партійних комітетів, яку роботу проводять профспілки, комсомол, органи народного контролю, освіти, охорони здоров'я, повсякденно здійснювати контроль за ідейним рівнем засобів масової інформації, вміло спрямовувати їх діяльність на розв'язання корінних питань господарського і культурного будівництва, комуністичного виховання трудящих.

¹⁹ «УІЖ», 1972, № 1, стор. 31.

ЗДІЙСНЕННЯ ЛЕНІНСЬКОГО КООПЕРАТИВНОГО ПЛАНУ НА ЗАКАРПАТТІ

С. Т. ВАСИЛЕНКО, І. М. ГОРВАТ

У червні 1975 р. виповнилося 30 років з часу возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною. За цей короткий період відбулися докорінні зміни в житті закарпатських селян. Як відомо, в 1945 р. 80% населення краю проживало в сільській місцевості, тому шляхи до утвердження в області соціалістичних суспільних відносин пролягали, насамперед, через колективізацію села. Ще 26 листопада 1944 р. з'їзд Народних комітетів Закарпатської України припиняв історичну поста-

нову про конфіскацію землі і передачу її у власність безземельних та малоземельних селян¹. Протягом невеликого відрізка часу було взято на облік усі колишні поміщицькі та церковні землі й посіви, а також майно і розділено між малоземельними та безземельними селянами. Завдяки цьому в краї було ліквідовано безземелля, а селяни звільнилися від непосильних боргів.

Однак, одержавши землю, селяни не мали чим її обробляти. Так, у середньому на 4 селянські господарства припадав один плуг, на 98 — один культиватор, а на 88 господарств — одна сівалка². Тому партійна організація області вважала одним з своїх найголовніших завдань здійснення соціалістичної перебудови села. Запорукою успіху в цій справі служили допомога і досвід Радянської країни.

Після визволення Закарпаття Червоною Армією туди виїхала велика група досвідчених працівників, зокрема 217 спеціалістів сільського господарства, які взяли активну участь у відбудові народного господарства області. В «Законі про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства УРСР на 1946—1950 рр.», затвердженому Верховною Радою УРСР, було записано: «Забезпечити швидку відбудову і розвиток всіх галузей народного господарства Закарпатської України. Передбачити першочергову відбудову і розвиток сільського господарства»³.

В 1946—1949 рр. члени ініціативних груп, до складу яких входили сільські активісти, під керівництвом партійних осередків провели значну роз'яснювальну роботу, переконуючи одноосібників у перевагах колективного ладу. На початку 1946 р. в Києві відбулася нарада передовиків сільського господарства республіки, на яку було запрошено й селян-одноосібників із західноукраїнських областей та Закарпаття. Після наради вони відвідали передові колгоспи і радгоспи Київщини, розмовляли з хліборобами і власними очима побачили переваги колективних форм господарювання. Повернувшись додому, ці селяни розповіли своїм землякам про побачене, очолили ініціативні групи по створенню колгоспів і першими вступили до них. Їх розповіді було опубліковано також на сторінках місцевих газет «Закарпатська правда» і «Прапор перемоги», які, до речі, з лютого 1946 р. систематично вміщували добірки статей і матеріалів під рубрикою «Що дав колгоспний лад радянському селянству». Згодом 30 колгоспників і 30 селян-одноосібників Закарпатської області (у тому числі 4 колгоспники і 5 одноосібників з Мукачівського району) побували в 12 колгоспах Запорізької області, на експериментальній базі філіалу Інституту електрифікації сільського господарства, Дніпрогесі, заводі «Запоріжсталь»⁴. Вони з великим інтересом оглянули колгоспні поля, ферми, складські приміщення, взяли участь у роботі засідань правління і загальних зборів.

У 1946 р. на Закарпатті було створено перші 9 МТС і кілька колгоспів, а вже в 1948 р. там працювало 27 колективних господарств. У Мукачівському районі перший колгосп ім. Димитрова (с. Росвигове) організовано в жовтні 1946 р., а на початку 1947 р. виник і другий — у с. Верхній Коропець, де заяви про вступ до нього подали 55 сімей

¹ «Вісник НРЗУ», 1944, № 1.

² Архів Міністерства сільського господарства УРСР. Управління Закарпатської області, ф. 1, оп. 36, спр. 32, арк. 133—134.

³ Там же, оп. 26, спр. 34, арк. 27.

⁴ Мукачівський філіал Закарпатського обласного державного архіву (далі — Мукачівський філіал ЗОДА), ф. Р—349, оп. 1, спр. 14, арк. 102—103.

(79 працездатних осіб). Там було усупільнено 11 коней, 7 плугів, 16 возів, 15 борін, 7 комутів, 2 сівалки, 6 віялок⁵.

Незважаючи на важкі умови післявоєнної відбудови народного господарства, держава виділяла для молодих колгоспів сільськогосподарську техніку, будівельні матеріали, надавала їм кредити. Так, уже в середині 1947 р. 2 колгоспи району одержали кредити на загальну суму 101 тис. крб. для придбання мінеральних добрив, розвитку тваринництва і рільництва⁶. На початку 1949 р. сільгоспбанк надав кредити (по 20 тис. крб. кожному) й колгоспам сіл Старе Давидкове, Ключарки, Руське, Іванівці, Бенедиківці, Кайданове. Ці кошти були використані, в основному, для електрифікації та радіофікації сіл. До кінця 1950 р. радіофіковано 20 колгоспів (14 сіл)⁷.

На початку липня 1947 р. облвиконком затвердив план колгоспного будівництва, згідно з яким намічалось спорудити 2 тис. житлових будинків, 14 виробничих і 12 культурно-побутових об'єктів. Для цього обласному відділенню сільського господарства, а також індивідуальним забудовникам у 1947 р. виділено 3 млн. штук цегли, 2 млн. штук черепиці, 1 тис. т вапна та інші будівельні матеріали. В цей час у районі споруджувалося 11 шкіл, 5 сільських відділень зв'язку, 3 клуби. Завдяки піклуванню і допомозі держави лише протягом 1946—1948 рр. в області було споруджено 5 тис. будинків для селян, 74 виробничі об'єкти, 42 школи і 39 клубів⁸.

Перші колективні господарства на Закарпатті були невеликими, їх матеріально-технічна база залишалася слабкою, адже більшість з них виникла на базі усупільнення простого селянського інвентаря. Комуністи Закарпаття добре усвідомлювали ленінську настанову про те, що «тільки влаштування великого суспільного, планомірного господарства, при передачі власності на всі землі, фабрики, знаряддя робітничому класові, може покласти край всякій експлуатації»⁹.

Наприкінці 1948 — на початку 1949 р. колективізація в області набула широкого розмаху. Так, якщо у серпні — вересні 1948 р. в Мукачівському районі виникло 15 сільгоспартілей, то наприкінці 1948 р. їх налічувалося вже 34, колективних господарств вищої форми господарювання — 18, МТС — 2¹⁰. У січні наступного року в районі було організовано 25 сільгоспартілей, у березні — 7, вересні — 24. До них вступило 97% селянських господарств. Вони мали 94% орних земель. У колгоспи в цей час вступали не лише бідняки, але й середняки. Влітку 1948 р. в області було 28 колективних господарств, які об'єднували 1429 дворів¹¹, а на кінець року — вже 411 (45% усіх селянських господарств)¹², 173 села стали селами суцільної колективізації. Наприкінці 1949 р. в краї було 532 колгоспи, що об'єднували майже 76% господарств і мали 84,4% орної землі¹³. 1950 р. у Закарпатській області завершено суцільну колективізацію сільського господарства: до колгоспів вступило 94,2% дворів, усупільнено 94,4% орної землі¹⁴.

⁵ Там же, ф. Р—92, оп. 1, спр. 11, арк. 1—2; спр. 10, арк. 7.

⁶ Там же, спр. 11, арк. 1—2.

⁷ Там же, ф. Р—349, оп. 1, спр. 91, арк. 71—72.

⁸ Там же, ф. Р—92, оп. 1, спр. 7, арк. 6; спр. 14, арк. 92.

⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 13, стор. 119.

¹⁰ Мукачівський філіал ЗОДА, ф. Р—349, оп. 1, спр. 21, арк. 85, 97—98.

¹¹ Партархів Закарпатського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1—2, спр. 120, арк. 310.

¹² Закарпатське облуправління сільського господарства. Дані річного звіту за 1948 р.

¹³ Архів Міністерства сільського господарства УРСР. Управління західних областей, ф. 1, оп. 16, спр. 20, арк. 40.

¹⁴ Партархів Закарпатського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1—2, спр. 302, арк. 224.

Під керівництвом Комуністичної партії, використовуючи багатий досвід колгоспного будівництва в СРСР, і при братній допомозі народів нашої країни закарпатське трудове селянство рішуче і безповотно стало на шлях колективного ведення господарства.

Поряд з колективізацією на Закарпатті проходив процес ліквідації куркульства як класу. Він супроводжувався гострою класовою боротьбою. Куркулі залякували бідноту та середняків, докладали всіх зусиль для залучення на свій бік несвідомих елементів, підпалювали колгоспні садиби, будинки сільських активістів, а останніх вбивали, поширювали паклепи на колгоспний лад і Радянську владу. Так, у с. Коноплівці куркулі вступили до колгоспу і всіляко намагалися дискредитувати його в очах односельців, зокрема зірвати проведення весняних польових робіт¹⁵. У с. Великі Лучки куркулі спалили будинки сільських активістів, а у селах Ракошине і Кайданове поширювали провокаційні чутки.

В зв'язку з цим органи Радянської влади вживали рішучих заходів щодо куркулів. Їхні господарства було обкладено підвищеним сільськогосподарським податком, з них стягувалися недоїмки за минулі роки, в той час, як за рішенням виконкому Мукачівської районної Ради депутатів трудящих від 26 серпня 1950 р. з бідняків недоїмки було списано¹⁶. У 1950 р. на базі суцільної колективізації сільського господарства Закарпаття куркульство як клас було ліквідоване.

Після завершення колективізації перед партійними і радянськими органами краю постало нове завдання — організаційне та економічне зміцнення щойно створених колгоспів. Насамперед, необхідно було організувати підготовку кваліфікованих кадрів сільського господарства. З цією метою вже в 1949 р. в Мукачєвому відкрилися п'ятиріжні курси підвищення кваліфікації голів колгоспів і п'ятимісячні бухгалтерські курси¹⁷. Крім того, на тримісячних курсах було підготовлено 68 трактористів і 10 сівачів, що дало змогу організувати 11 тракторних бригад. На початку 1950 р. МТС Мукачівського району мали 49 тракторів, 39 плугів, причіпний інвентар, за кожним трактором закріплювався тракторист¹⁸.

За ініціативою районної партійної організації на Мукачівщині широко розгорнулося соціалістичне змагання між окремими передовиками сільського господарства, а також між колгоспами. Наприклад, доярка Г. М. Маркович (с. Великий Коропець) змагалася із своєю колегою за професією М. М. Максим (с. Великі Лучки). Змагалися між собою й рільніччі бригади цих колгоспів. На початку 1949 р. було розроблено зразок договору на соціалістичне змагання, в яке включилися й 63 сільради району¹⁹. Значних успіхів у цей період досягли колгоспники сіл Великі Лучки та Ключарки. Вони запозичували досвід передовиків колгоспних ланів інших областей України щодо вирощування високих урожаїв сільськогосподарських культур. Так, голова кращого в районі колгоспу ім. Димитрова Пенчев, який з гордістю називав М. О. Озерного своїм учителем, в 1949 р. разом з 9 іншими передовиками сільського господарства Мукачівщини був удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці²⁰.

Незважаючи на досягнуті успіхи, в районі було ще багато невеликих слабких колгоспів. Щоб зміцнити матеріальну базу цих господарств,

¹⁵ «Прапор перемоги», 8 липня 1949 р.

¹⁶ Мукачівський філіал ЗОДА, ф. Р—349, оп. 1, спр. 84, арк. 58—59.

¹⁷ Там же, ф. Р—172, оп. 1, спр. 1.

¹⁸ Там же, ф. Р—349, оп. 1, спр. 79, арк. 21.

¹⁹ Там же, спр. 54, арк. 1.

²⁰ «Прапор перемоги», 18 лютого 1949 р.

місцеві партійні та радянські органи вирішили звільнити їх від поставок державі зерна й картоплі. Крім того, на 50% скорочувалася норма продажу державі сіна, м'яса та молока, списувалися недоїмки попередніх років. Згодом було проведено укрупнення цих колгоспів, внаслідок чого в області наприкінці 1951 р. замість 557 стало 226 колективних господарств. У села на постійну роботу виїхало 450 комуністів, які очолили найвідповідальніші ділянки виробництва. У бригадах і на фермах створювалися партійні групи. Так, на початку 1951 р. в області було 225 колгоспних партійних організацій, в яких працювало більше 2400 комуністів²¹.

Укрупнення колгоспів створило сприятливі умови для раціонального використання сільськогосподарських угідь і техніки, а, отже, й для піднесення економіки господарств, зростання грошових і натуральних доходів колгоспників.

Нині в Мукачівському районі налічується 12 колгоспів і 6 радгоспів. 1973 р. в них вирощено по 46,2 ц зернових з гектара (1950 р.— по 12 ц), урожайність кукурудзи зросла з 18,3 ц у 1950 р. до 81,3 ц у 1973 р., а вартість трудовдя,— відповідно, з 1 крб. до 4 крб. 40 коп. Ініціатором соціалістичного змагання, що розгорнулося серед працівників сільського господарства Закарпатської області за одержання 100 і більше центнерів кукурудзи з гектара на всій площі посіву, виступила ланкова ордена Леніна колгоспу ім. XXII партз'їзду Герой Соціалістичної Праці Г. Д. Пеца. А доярка колгоспу ім. Чапаєва М. Тарабей зобов'язалася надіти від кожної закріпленої за нею корови по 4200 кг молока.

Великих успіхів досягли колгоспи району у 1973 р., вирішальному році дев'ятої п'ятирічки, в галузі тваринництва. Правофланговими соціалістичного змагання виступили сільгоспартілі ім. Чапаєва, ім. XXII партз'їзду, ім. Леніна. Маяками колгоспного виробництва є двічі Герой Соціалістичної Праці Г. М. Ладані, Герої Соціалістичної Праці Г. Д. Пеца і М. Ю. Козар, бригадир тракторної бригади О. О. Ткалич, механізатори І. І. Балог, Г. Д. Голіш, А. І. Грубінка, В. І. Довганич, В. А. Данканич, В. В. Кузьма та багато інших. Переможець Всесоюзного соціалістичного змагання колгоспу ім. Чапаєва було вручено Червоний прапор Міністерства сільського господарства СРСР і ЦК профспілок робітників і службовців сільського господарства і заготівель, 36 чол. нагороджено орденами і медалями Радянського Союзу.

1 березня 1974 р. Мукачівському району було вручено Червоний прапор ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР за вирощення високого врожаю сільськогосподарських культур і значне збільшення виробництва зерна.

Через несприятливі кліматичні умови 1974 р. був важким для сільських трударів, однак і за цих обставин працівники сільського господарства Мукачівського району виконали свої соціалістичні зобов'язання і продали державі необхідну кількість продуктів.

Всі ці успіхи стали можливими лише завдяки колгоспному ладові, постійному піклуванню Комуністичної партії і Радянського уряду про неухильний розвиток сільського господарства.

²¹ Партархів Закарпатського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 920, арк. 22.

З ІСТОРІЇ ЕКОНОМІЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ УКРАЇНИ З МОЛДАВІЄЮ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.

І. Г. ШУЛЬГА

На Лівобережній Україні — складовій і невід'ємній частині всеросійського ринку — після ліквідації митниць, які до 1754 р. існували на кордоні України і Росії, швидко розвивалася торгівля. Встановлення тісних економічних зв'язків між населенням українських і російських міст сприяло збільшенню числа ярмарків і, відповідно, зростанню їх товарообороту. Наприклад, річний товарооборот ніжинських ярмарків досяг наприкінці XVIII ст. 1800 тис. жрб.¹ Про його розширення свідчив той факт, що ніжинський магістрат просив президента Малоросійської колегії Румянцева-Задунайського відкрити у місті нотаріальну контору для реєстрації і засвідчення векселів, цінних паперів тощо, адже «в сем городе Нежине производится купеческая коммерция более от малороссиян, нежели от великороссийских купцов, кои, малороссияне, по оному своему купечеству как между собою, так и с великороссийскими купцами векселями обязываются»².

Важливими торгово-промисловими центрами Лівобережної України в другій половині XVIII ст. були полкові, а після реформи адміністративно-політичного управління — намісницькі й деякі повітові міста, зокрема Ніжин, Чернігів, Новгород-Сіверський, Полтава, Ромни, Переяслав та ін. У 80-х роках XVIII ст. в містах Лівобережної України проживало 73 824 особи чоловічої статі (6,5% населення)³. Наприклад, у Ніжині, згідно з переписом 1782 р., було 1623 двори, в яких мешкали 11 104 чол.⁴ У місті тоді працювало 52 кузні, 17 винокурень, 2 пивоварні, 3 солодовні, 3 воскобойні, 8 цегельні, 5 шкіряних і 3 милоробних підприємства⁵. Крім того, там жили і працювали на ринок 657 ремісників різних професій⁶. У Чернігові наприкінці XVIII ст. мешкало 3924 чол., з них — 58 купців та 2386 міщан⁷ (62,2% населення), а в Полтаві — 142 купці і 1425 міщан, переважна більшість яких займалася ремеслом та торгівлею⁸. Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. тільки в містах Полтавської та Чернігівської губерній було 46 849 купців і міщан⁹.

Важливу роль в економічному житті всіх українських міст, зокрема Лівобережжя, відігравав Київ. «Жители сего города, — зазначалося в описі Київського намісництва, — упражняются в торговле товарами шелковыми, суконными, шерстяными, холщевыми, лушными, кожевными, дегтем, лесом, железными, съестными и питейными припасами, привозятся же оные купцами из городов великороссийских — Москвы, Санкт-Петербурга, Калуги, Тулы, Костромы, Трубчевска, Орла, Севска, Путивля и Курска, также Чернигова, Нежина, Полтавы и других малороссийских городов и частию из заграницы»¹⁰. На київ-

¹ Труды Полтавской ученой архивной комиссии, вып. 13, Полтава, 1915, стор. 87.

² ЦДІА УРСР, ф. 54, спр. 143, арк. 142.

³ Труды Черниговской губернской архивной комиссии, вып. II, Чернигов, 1906, стор. 57—63.

⁴ А. Лазаревський. Описание старой Малороссии, т. II. Полк Нежинский. К., 1893, стор. 67.

⁵ ЦДІА УРСР, ф. 763, оп. 1, спр. 697, арк. 22.

⁶ А. Шафонский. Черниговского наместничества топографическое описание, К., 1851, стор. 648.

⁷ Там же, стор. 292.

⁸ «Полтавские губернские ведомости», 1851, № 4. Часть неофициальная.

⁹ Труды Полтавской ученой архивной комиссии, вып. 13, стор. 96, 102.

¹⁰ ЦДІА УРСР, ф. 193, оп. 11, спр. 303, арк. 10.

ські ярмарки приїжджало багато купців з Польщі, австрійських володінь, Туреччини, Молдавії, Валахії, балканських та інших країн, хоча тут, як і скрізь на Лівобережжі, торгували переважно українські купці.

Ріст внутрішнього ринку в Росії та її складовій частині — Україні сприяв зміцненню економічних зв'язків між ними, а також розширенню зовнішньої торгівлі. Українські та російські купці закуповували на ніжинських, роменських, кролевецьких, чернігівських, полтавських, переяславських великих ярмарках різні товари і вивозили їх на продаж за кордон, зокрема і в Молдавію.

З Лівобережної України в Молдавію вели два основних торгових шляхи: західний і південний. Перший пролягав від Києва до Василькова, Бердичева, Могилева-Подільського, Сорок, Бельців та інших молдавських міст; другий — через Запорізьку Січ і Крим у Балту, Тирасполь, Бендери. Недаремно подільський генерал-губернатор, обгрунтовуючи необхідність відкриття наприкінці XVIII ст. митниці на російсько-молдавському кордоні, в Могилеві-Подільському, писав президенту камер-колегії, що тамтешні купці ведуть «издавна немалые торги в Молдавии, Валахии и Бессарабии, доставляя туда выписываемые из Триеста и Лейпцига немецкие товары, а из пределов России — меха; там же выменивают на оные воск, мед, сало, сырые воловые кожи, волосские вина, бакалию и другие турецкие товары. Из оных воск, мед, сало и кожи отправляют в Лейпциг и Триест, а вина, бакалею и прочие турецкие товары — во внутренние российские губернии и частично продают в здешних областях»¹¹. У деяких подільських прикордонних містах були спеціальні крамниці, в яких продавалися тільки молдавські товари. Так, у м. Балті можна було придбати жубуни, реклі, черевики, хустки, кожухи та інші предмети молдавського національного вбрання¹².

Російські та українські товари вивозили у молдавські міста через Васильківську, Сорокошитську, Стайківську і Переяславську сухопутні митниці, а також через прикордонні форпости.

Найактивнішу торгівлю з Молдавією вели київські, ніжинські, переяславські, роменські купці. У митницьких журналах вказуються різні промислові вироби, хутро, сільськогосподарські продукти, сировина, які вивозилися з українських міст у Бендери, Сороки, Бельци, Ясси тощо. Наприклад, переяславський вїйт К. Савонов продавав у Молдавії дьоготь і рибу, а звідти привозив волоські горіхи та вино. За неповними даними, тільки у 1758 р. через Сокиринську митницю відправлено з Лівобережної України в Молдавію 8300 штук цінного хутра, 1150 смушків, 100 аршинів домашнього полотна, 3 пуди пофарбованих мотків пряжі¹³. Часто міські магістрати видавали купцям паспорти для виїзду в молдавські та волоські міста. Так, у 1772 р. київський купець М. Бубнов одержав документ на право продажу у Бухаресті продуктів і напоїв, а ніжинському купцеві К. Стефанову дозволили виїхати «в разную Молдавию и Мунтянские места, також и венгерской границы и обратно по купеческому промыслу»¹⁴.

У матеріалах Васильківської митниці 70-х років XVIII ст. дедалі частіше зустрічаються прізвища українських купців, які відправляли свої товари в Ясси, Бендери, Бельци, Сороки тощо. 1763 р. лише в Ясси і Бухарест вивезено з Лівобережжя 6900 смушків і 2 тис. аршинів

¹¹ ЦДІА СРСР, ф. 13, оп. 2, спр. 24, арк. 11.

¹² Михайло Карачківський. Матеріали до історії міст на Поділлі наприкінці XVIII віку.— Історико-географічний збірник, т. 4, К., 1931, стор. 166, 169.

¹³ ЦДІА УРСР, ф. 54, спр. 3435, арк. 167.

¹⁴ Там же, ф. 246, спр. 397, арк. 4; ф. 763, спр. 402, арк. 9.

полотна. Прикажчик ніжинського купця І. Балеци 18 квітня 1775 р. перевіз через цю митницю у Молдавію 24 пуди цукру, 30 банок чаю і 300 згорток московської шпалери. Інший ніжинський купець — К. Дмитрієв переправив туди 1770 штук різного хутра, 300 аршинів тьму широкого, 30 пудів ікри паюсної, 6 залізних ліжок з мідними прикрасами, з них 4 двоспальні, 800 замків висячих, 1500 згорток шпалери, 1,5 пуди чаю чорного, 50 банок чаю зеленого і 40 пудів цукру¹⁵. Як відомо, в другій половині XVIII ст. виробни російської промисловості користувалися великим попитом як на українських, так і на молдавських ярмарках.

Під час першої російсько-турецької війни 1768—1774 рр. багато українських купців побували в Молдавії, де вели жваву торгівлю не лише з солдатами російської армії, але й з місцевим населенням. Так, 10 вересня 1772 р. було видано дозвіл на виїзд у Молдавію П. Самойловському, «следующему во Добешты для покупки виноградного вина и отголь с оным в малороссийский город Лубны для покупки и провозу к армии оного»¹⁶.

Після переможного завершення російсько-турецької війни економічні відносини України і Молдавії ще більше зміцніли. У 80-х роках XVIII ст. значно зросла кількість і розширився асортимент товарів, вивезених з українських міст. Наприклад, купець В. Барка вивіз у січні 1789 р. з Ніжина в Ясси 60 пудів конопляної олії, 4 четверті вівсяних крупів, 3 бочки пива. У липні — серпні 1790 р. тільки через Васильківську митницю кийські і ніжинські купці перевезли у Ясси та інші молдавські міста багато різних товарів на суму 1485 крб.¹⁷ Молдавське населення купувало в українських купців мило, пшоно, а також сальні і воскові свічки російського виробництва.

Незважаючи на те, що у XVIII ст. Молдавія була відсталою аграрною країною, іноді українські поміщики збували в ній і продукти тваринництва. За підрахунками І. О. Гуржія, в 1802 р. через Могилів-Подільський і Дубоссари у Молдавію, Валахію і Бессарабію відправлено худоби майже на 34 тис. крб.¹⁸ Очевидно, продукти землеробства і тваринництва експортувалися в молдавські міста у неврожайні роки або під час стихійних лих.

Отже, міста Лівобережної України відігравали чималу роль у торгівлі російських купців з Молдавією. Серед російських товарів слід виділити хутро, рибу, деякі промислові вироби, що користувалися попитом на молдавському ринку.

Через Васильківську, Переяславську, Стайківську та інші українські сухопутні митниці на українські і російські ярмарки купці, чумаки й міщани привозили багато іноземних (у тому числі молдавських) товарів, зокрема, виноградне вино, фрукти, тканини тощо. За даними Джерел, у 1758 р. через сухопутні митниці з Молдавії та Волощини надійшло в українські міста 1195 бочок вина, 1350 тис. горіхів, 460 пудів окниської солі, а через рік — уже 2768,5 бочок вина¹⁹. Жваву торгівлю молдавським вином вели сумський купець С. Гордієнко та роменський значковий товариш П. Мигрін. Багато вина, чорносливу, горіхів закуповували в Молдавії також ніжинські купці М. Дмитрієв, А. Маца. І. Васильєв, С. Мацевіт та ін. Наприклад, 1781 р. М. Дмитрієв та І. Васильєв привезли у Ніжин 125 бочок вина, наступного року київ-

¹⁵ Там же, ф. 118, спр. 62, арк. 7, 9.

¹⁶ Там же, ф. 246, спр. 399, арк. 177.

¹⁷ Там же, ф. 118, спр. 186, арк. 79, 97, 154; спр. 197, арк. 26.

¹⁸ І. О. Гуржія. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року), К., 1962, стор. 175.

¹⁹ ЦДІА УРСР, ф. 54, оп. 1, спр. 3435, арк. 120, 121, 171.

ський купець І. Кжелевський закупив у Яссах 20 бочок солоних маслин і 20 пудів чорносливу, а прикажчик ніжинського купця А. Маци — 10 возів торіхів і слив²⁰. Весь цей товар було вивезено на продаж у міста Лівобережної України.

У XVIII ст. молдавське вино продавалося на ярмарках, а також у шинках Києва, Ніжина, Ромен, Полтави, Переяслава та інших українських міст. Великі мита за його ввіз давали державі значні прибутки. В 1759 р. у Васильківській митниці, наприклад, акцизні чиновники зібрали з кунців, які завозили на Україну волоське та молдавське вино, 7198 крб. 10 коп. мита²¹. Безперечно, його споживали, насамперед, козацька старшина, купці і духовенство.

Торгівлею займалися не тільки купці, але й чумаки, які відігравали важливу роль в економічному житті Лівобережної України. Чумацькі обози з вином, сіллю і фруктами прибували на Україну з Молдавії та Валахії. За свідченням А. Лазаревського, чумацьким промислом займалося багато ніжинських міщан²². У 1795 р. вони привезли з Молдавії 14 возів солі²³. У Молдавії і Валахії в другій половині XVIII ст. можна було зустрінути й запорізьких козаків²⁴.

Через міста Лівобережної України і Молдавії в Росію завозили багато східних товарів, зокрема кумач, шовк, бавовняні тканини, ладан тощо. Так, у 1745 р. прикажчик московського купця Л. Щенягіна привіз із Свинського ярмарку македонського кумачу і бавовняних тканин на 355 крб., а курський купець І. Сілін — на 752 крб. У 1746 р. курські купці закупили македонських товарів на 1335 крб.²⁵

Отже, Лівобережна Україна — складова частина всеросійського ринку — відіграла певну роль у зовнішній торгівлі Росії в досліджуваний період. Товари російського і місцевого виробництва користувалися значним попитом у багатьох країнах, зокрема й на молдавському ринку. Українські міста Київ, Ніжин, Полтава, Ромни та інші, розташовані поблизу митниць, виконували роль перевалочної бази для російських, українських та іноземних товарів. У них збиралися великі ярмарки, на яких проводилася оптова торгівля.

Зростання товарного обігу в умовах існування феодального ладу вело до збільшення числа міського населення, яке займалося торгівлею, сприяло зміцненню і розширенню внутрішнього ринку, який є складовою частиною капіталізму. «Економічна структура капіталістичного суспільства, — вказував К. Маркс, — виросла з економічної структури феодального суспільства. Розклад останнього звільнив елементи першого»²⁶. Завдяки розвитку зовнішньої торгівлі Росії, спільному використанню сухопутних митниць і шляхів сполучення, участі населення українських і молдавських міст у транзитній торгівлі в другій половині XVIII ст. посилюлися економічні зв'язки між російським, українським і молдавським народами, що існували здавна, прискорився процес нагромадження торгового капіталу.

²⁰ Там же, ф. 118, спр. 106, арк. 3; спр. 197, арк. 2, 8.

²¹ Там же, ф. 54, оп. 1, спр. 3435, арк. 171.

²² А. Лазаревский. Описание старой Малороссии, т. II. Полк Нежинский. стор. 266.

²³ ЦДІА УРСР, ф. 118, спр. 214, арк. 3.

²⁴ В. А. Голобуцкий. Запорожское казачество, К., 1957, стор. 362.

²⁵ ЦДАДА СРСР, ф. 844, оп. 1, спр. 195, арк. 1, 3, 4.

²⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 675.

Замітки

Ю. Г. Романюк

**ОРГАНІЗАЦІЙНЕ ЗМІЦНЕННЯ
ПЕРВИННИХ ПАРТОРГАНІЗАЦІЙ
УСТАНОВ АКАДЕМІЇ НАУК УРСР
В РОКИ ВОСЬМОЇ П'ЯТИРІЧКИ**

Сучасний розвиток науки нерозривно зв'язаний із зростанням керівної ролі КПРС в житті радянського суспільства в період комуністичного будівництва. Комуністична партія проявляє постійну турботу про загальний розвиток радянської науки, про широке запровадження її досягнень у народне господарство.

У даній замітці робиться спроба розкрити організаційне зміцнення парторганізацій науково-дослідних інститутів Академії наук Української РСР у роки восьмої п'ятирічки.

Важливу роль у цій справі відіграли рішення XXIII з'їзду партії, жовтневого (1964 р.), березневого і вересневого (1965 р.) пленумів Центрального Комітету КПРС та інші партійні документи, зокрема, постанови «Про роботу партійної організації Академії комунального господарства імені К. Д. Панфілова по впровадженню наукових розробок у виробництво», «Про роботу партійного комітету Фізичного інституту імені П. М. Лебедева Академії наук СРСР»¹, спрямовані на здійснення корінного повороту в управлінні народним господарством і наукою, в тому числі у відповідності з вимогами сучасної науково-технічної революції, конкретними завданнями будівництва комунізму. Виконання цих партійних рішень значною мірою вплинуло на піднесення рівня ідейно-організаційної діяльності парторганізацій установ АН СРСР, зокрема її невід'ємної, складової частини — Академії наук УРСР, одного з провідних дослідницьких центрів країни.

Керуючись рішеннями КПРС, партійні органи республіки в досліджуваний період провели значну роботу по удосконаленню форм та методів організаторської і політичної роботи парторганізацій інститутів АН УРСР. Посилена увага до цих питань диктувалася і тим, що у роки восьмої п'ятирічки в Академії наук УРСР відбулися значні структурні, кількісні і якісні зміни. Якщо на кінець 1966 р. в системі АН УРСР діяло 62 наукові установи, в тому числі 42 інститути, то на кінець 1970 р. відповідно — 75 і 50. Кількість наукових працівників збільшилася з 7843 до 10 131 чол.² Інтенсивно зростав науковий потенціал в Донецьку, Харкові, Львові та інших містах республіки.

Ці зміни вимагали більшої уваги з боку партійних комітетів щодо

¹ Первичная партийная организация. Документы КПСС, М., 1974, стор. 437—441; 442—446.

² Архів Президії АН УРСР, ф. I, оп. 517, спр. 1, арк. 10, 12; оп. 557, спр. 1 арк. 14, 16.

зміцнення первинних парторганізацій установ АН УРСР. Значна робота в цьому напрямку була проведена Донецьким обкомом партії у зв'язку із створенням в області академічного наукового комплексу. Питання про зміцнення партійного ядра в установах АН УРСР обговорювалося у 1966 р. на обласній партійній конференції (лютий), облпартактиві (квітень), 1967 р. — на бюро обкому партії, яке прийняло рішення «Про заходи по дальшому розвитку науково-дослідної роботи і зміцненню зв'язку науки з виробництвом» (липень)³. Це значною мірою сприяло успішному виконанню рішень XXIII з'їзду Компартії України про зосередження уваги парторганізацій донецького наукового комплексу на розв'язанні найскладніших проблем розвитку продуктивних сил Донбасу⁴. За роки восьмої п'ятирічки кількість працюючих в академічних установах Донецька збільшилася на 61 %, кандидатів наук — на 60 %, докторів — більш як у два рази.

Одне з основних завдань організаційно-партійної роботи — постійне поліпшення якісного складу партійних рядів. У роки восьмої п'ятирічки парторганізації АН УРСР зростали за рахунок кращих інженерно-технічних працівників, провідних науковців. За 1966—1970 рр. кількість комуністів з числа наукових працівників зросла з 2126 до 2824. Збільшився партійний прошарок серед академіків (із 62 % на кінець 1966 р. до 67 % на кінець 1970 р.) і членів-кореспондентів (з 60 % до 70 %) АН УРСР⁵.

У 1968 р. у київських установах АН УРСР, наприклад, з усіх прийнятих у кандидати в члени КПРС 88 % становили працівники з вищою освітою, половина з них у віці від 31 до 40 років⁶.

Поповнення парторганізацій в першу чергу за рахунок молодих, найбільш кваліфікованих працівників поліпшувало якісний їх склад. Так, у Інституті електрозварювання ім. Є. О. Патона кількість комуністів з числа наукових працівників зросла з 70 чол. наприкінці 1966 р. до 145 — на кінець 1970 р., в Інституті проблем матеріалознавства — з 54 до 91, геохімії і фізики мінералів — з 21 до 71 і т. д.

Кількісне і якісне зростання парторганізацій академічних установ сприяло підвищенню керівної ролі низових ланок партії в житті дослідницьких колективів, дозволяло більш компетентно вирішувати найважливіші питання керівництва наукою, розширювало можливості парторганізацій у формуванні марксистсько-ленінського, матеріалістичного світогляду науковців.

У досліджуваній період велика увага приділялася питанням розстановки комуністів на провідних ділянках творчого процесу. Наприкінці 1970 р. лише у трьох Відділеннях АН УРСР — математики, механіки і кібернетики; фізики; фізико-технічних проблем матеріалознавства — працювали 36 % комуністів — наукових працівників від їх загальної кількості⁷. Так, у Інституті металофізики на 1 січня 1970 р. 17 % комуністів працювали у провідному відділі фізики міцності металів (на той час в установі було 24 наукових відділи)⁸.

³ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. І, оп. 230, спр. 1981, арж. 23—24; спр. 1984, арж. 123; спр. 2430, арж. 17—18.

⁴ XXIII з'їзд Комуністичної партії України, К., 1967, стор. 37.

⁵ Підраховано на основі архіву Президії АН УРСР, ф. 1, оп. 517, спр. 1, оп. 557, спр. 1.

⁶ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 8177, оп. 2, спр. 661, арж. 1—6; спр. 666, арж. 2.

⁷ Архів Президії АН УРСР, ф. 1, оп. 517, спр. 1, арж. 49, 55; оп. 557, спр. 1, арж. 37, 66.

⁸ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 8571, оп. 1, спр. 14, арж. 135.

У роки восьмої п'ятирічки відбувався процес дальшого зміцнення комуністами керівних посад в установах АН УРСР. Якщо на 1 січня 1967 р. на посадах завідуючих відділами працювало 282 члени партії, то на той же період 1970 р. — вже 470. Певну роботу в цьому напрямі проведено в інститутах проблем міцності, геотехнічної механіки, де всі завідуючі відділами були комуністами.

Партійні організації добивалися також підвищення питомої ваги членів партії у складі вчених рад — колективних органів, які здійснюють керівництво науковою роботою в інститутах. Наприклад, на кінець 1968 р. 64% членів вченої ради Інституту кібернетики становили комуністи⁹.

Збільшення кількісного і поліпшення якісного складу первинних парторганізацій, краща розстановка комуністів сприяли вдосконаленню структури низових партійних ланок. Так, у 1966 р. парткому АН УРСР було надано права райкому партії. В парторганізаціях інститутів електрозварювання ім. Є. О. Патона, кібернетики, фізики, проблем матеріалознавства і геологічних наук було створено парткоми, а 25 цеховим організаціям надавалися права первинних. В Інституті електрозварювання ім. Є. О. Патона наприкінці 1968 р. діяло 9 цехових парторганізацій, 52 партгрупи, які об'єднували 545 комуністів; в Інституті проблем матеріалознавства 252 члена партії були об'єднані в 6 цехових парторганізацій і 25 груп; у Інституті фізики 226 комуністів — у 8 цехових організаціях і 15 партгрупах¹⁰. За розглядуваний період поліпшився якісний склад керівників цехових організацій і партійних груп¹¹.

Наприкінці 1969 р., у зв'язку з ліквідацією парткому АН УРСР, первинні парторганізації установ Академії наук увійшли до складу районних партійних організацій м. Києва за територіальним принципом.

Протягом досліджуваного періоду парторганізації інститутів АН УРСР впроваджували перспективне планування партійної роботи. 1968 р., наприклад, такий план був розроблений парторганізацією Львівського відділення Інституту економіки АН УРСР, в якому передбачалися, зокрема, такі організаційно-політичні питання: завдання колективу у виконанні постанов партії в галузі науково-технічного прогресу; поповнення партійних рядів; аналіз роботи партгруп; виконання доручень комуністами; робота комсомольської організації; ідейне загартування комуністів; добір, творчий ріст і виховання кадрів; зміцнення зв'язків колективу установи з робітничими колективами тощо¹². Таке планування сприяло зосередженню зусиль комуністів на комплексному виконанні завдань внутріпартійної, ідейно-виховної та виробничої роботи.

Значну увагу парторганізації приділяли залученню комуністів до підготовки і проведення партзборів. Так, у партійній організації Інституту кібернетики тільки в 1966 р. у підготовці питань до зборів і партбюро брали участь більше третини всіх членів партії¹³.

Справжньою школою виховання комуністів стали партійні збори в Інституті електрозварювання ім. Є. О. Патона. Вони відзначалися активністю комуністів, високим рівнем критики і самокритики, глибоким проникненням у суть обговорюваних питань, широкою участю в них провідних учених-комуністів. Творча праця колективу у восьмій п'яти-

⁹ Там же, ф. 10124, оп. 1, спр. 5, арк. 22.

¹⁰ Там же, ф. 8177, оп. 2, спр. 647, арк. 139; спр. 661, арк. 5.

¹¹ Там же, спр. 666, арк. 76.

¹² Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3038, оп. 1, спр. 8, арк. 215.

¹³ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 10124, оп. 1, спр. 3, арк. 30.

річці була високо оцінена на XXIV з'їзді КПРС. За 1966—1972 рр. 17 праць Інституту відзначено Ленінськими та Державними преміями Союзу РСР, одержано 347 патентів і 11564 авторських свідоцтва¹⁴.

Первинні парторганізації установ АН УРСР широко практикували звіти членів партії про виконання ними статутних обов'язків і партійних доручень.

Організаційне зміцнення низових ланок партії установ АН УРСР у 1966—1970 рр. сприяло дальшому поліпшенню добору і виховання наукових кадрів, згуртуванню всіх працівників на розв'язання актуальних проблем науки і техніки. У творчій співдружності з дослідницькими колективами братніх республік працівники Академії наук Української РСР за роки восьмої п'ятирічки внесли вагомий вклад у скарбницю вітчизняної і світової науки. В Академії було завершено 2003 науково-дослідні теми, в тому числі 1386 природничого профілю, впроваджено 1288 праць, працівники Академії одержали на свої винаходи 3020 авторських свідоцтв і позитивних рішень, 118 винаходів запатентовано за кордоном¹⁵. Ряд видатних творчих здобутків відзначені Ленінськими і Державними преміями СРСР, Державними преміями УРСР. 3910 працівникам Академії вручено ювілейні медалі «За доблесну працю. На ознаменування 100-річчя з дня народження В. І. Леніна»¹⁶.

¹⁴ «Вісник Академії наук Української РСР», 1973, № 11, стор. 86.

¹⁵ Підраховано автором на основі документів архіву Президії АН УРСР, ф. 1, оп. 74—78.

¹⁶ Архів Президії АН УРСР, ф. 1, оп. 557, спр. 1, арк. 58.

Л. В. Привалова
ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТОРГАНІЗАЦІЙ
ПРОФТЕХУЧИЛИЩ УКРАЇНИ
ПО ВИХОВАННЮ УЧНІВ
НА ПРИКЛАДІ ЖИТТЯ
І ДІЯЛЬНОСТІ В. І. ЛЕНІНА
(1966—1971 рр.)

На всіх етапах розвитку Радянської держави Комуністична партія приділяла і приділяє велику увагу підготовці та вихованню кваліфікованих робітничих кадрів через систему професійно-технічної освіти. Професійно-технічні училища покликані готувати гідну зміну робітничого

класу і колгоспного селянства, формувати у підростаючого покоління марксистсько-ленінський світогляд, виховувати високі моральні якості, патріотизм та інтернаціоналізм, комуністичне ставлення до праці і суспільної власності.

У розв'язанні цього завдання важлива роль належить первинним партійним, комсомольським організаціям та колективам професійно-технічних училищ (ПТУ) по вихованню учнів на прикладі життя і діяльності В. І. Леніна. «Багатющий матеріал дає вихователям молодого покоління,—говорив на Всесоюзному з'їзді учителів Л. І. Брежнев,—революційний досвід Комуністичної партії, приклад старших поколінь, їх беззавітного служіння народові. І найсвітліший, найдорожчий для нас приклад — життя і діяльність Володимира Ілліча Леніна»¹.

У нашій країні створені всі умови для масового ознайомлення юнаків і дівчат з життям і діяльністю В. І. Леніна. Видано Повне зібрання творів В. І. Леніна, біографія вождя, спогади про Володимира Ілліча,

¹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 214.

документальні збірники, матеріали з'їздів і пленумів ЦК КПРС, багатомна «Історія Комуністичної партії Радянського Союзу», «Нариси» історії комуністичних партій союзних республік, крайових і обласних парторганізацій.

Партійні організації профтехучилищ Української РСР приділяють значну увагу вивченню учнями суспільних дисциплін, вихованню їх на прикладі життя і діяльності В. І. Леніна. Особливо широкого розмаху набула ця робота в роки восьмої п'ятирічки в зв'язку з підготовкою та святкуванням 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна, 50-річчя ВЛКСМ. Наприкінці 1970 р. в парторганізаціях професійно-технічних училищ республіки нараховувалось 11959 комуністів, з них 992 чол.— викладачі суспільних дисциплін, з 1242 чол. їх загальної кількості².

У досліджуваній період парторганізації ПТУ роботу по вихованню учнів на прикладі життя і діяльності вождя нашої партії проводили у двох напрямках. Перший — це вивчення теоретичної спадщини В. І. Леніна в процесі викладання суспільних дисциплін, другий — пропаганда життя і діяльності Володимира Ілліча та його соратників у позаурочний час. З цією метою створювались ленінські музеї, кімнати, проводились тематичні вечори, ленінські уроки і заліки, зустрічі з старими більшовиками, організовувались походи по ленінських місцях.

Партійні органи зобов'язували парторганізації ПТУ, обласні управління профтехосвіти домагатися дальшого удосконалення учбового процесу, постійно контролювати якість викладання суспільних дисциплін, добиватися від викладачів проведення уроків на високому ідейно-теоретичному рівні. Так, бюро Одеського обкому партії у травні 1966 р. прийняло постанову «Про поліпшення ідейно-виховної і культурно-масової роботи в учбових закладах професійно-технічної освіти області», яка зобов'язувала партійні органи, обласне управління профтехосвіти, парторганізації ПТУ поліпшити викладання суспільних дисциплін в училищах, викладати матеріал в тісному зв'язку з життям, з урахуванням конкретних завдань комуністичного будівництва. Виконуючи цю постанову, відділ науки і учбових закладів Одеського міськкому партії організував для викладачів суспільствознавства постійно діючий семінар. Для читання лекцій залучались найкращі викладачі суспільних наук вузів, партійні і радянські працівники, викладачі шкіл і училищ³.

Такі семінари проводились обкомами і міськкомами партії в Дніпропетровську, Запоріжжі, Херсоні та ін.

Питання про поліпшення викладання суспільних дисциплін систематично обговорювались на бюро, зборах комуністів парторганізацій ПТУ республіки. Вони спрямовували діяльність викладачів на глибоке вивчення і широку пропаганду творів В. І. Леніна. Партійні збори дніпропетровського профтехучилища № 5, наприклад, у лютому 1968 р. обговорили питання «Про стан учбово-виховної роботи в училищі» і зобов'язали викладачів суспільних дисциплін використовувати різноманітні форми і методи при проведенні уроків, посилити пропаганду художньої літератури про Володимира Ілліча Леніна. Виконуючи рішення зборів, партбюро посилює контроль за викладанням курсів «Суспільствознавства» і «Естетичного виховання», допомогло у створенні кабі-

² Архів Держкомітету по профтехосвіті Ради Міністрів УРСР (далі — АРХІВ ДК РМ УРСР ПТО), ф. 20, оп. 1, спр. 866, арк. 144.

³ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 11, оп. 92, спр. 78, арк. 21—24; ф. 9, оп. 28, спр. 11, арк. 133.

нетів, в яких була зосереджена література про В. І. Леніна, фотографії і фільмотека про вождя.

У 1968—1969 рр. ПТУ республіки придбали 142 881 примірник творів В. І. Леніна і записів його промов. На уроках з суспільних дисциплін викладачі широко використовували літературу про вождя, записи його промов, а також матеріали, зібрані учнями з історії фабрик, заводів, будов, колгоспів, радгоспів, нагороджених орденом В. І. Леніна⁴.

Партійні організації ПТУ приділяли значну увагу позакласній виховній роботі з учнями. Вони мобілізували комуністів, комсомольців і колективи училищ на дальше удосконалення цієї ділянки роботи. Уроки восьмої п'ятирічки широкого поширення набули такі форми позакласної роботи, як створення музеїв, кімнат і куточків В. І. Леніна, проведення теоретичних конференцій, ленінських заліків і уроків, організація ленінських читань.

Значний досвід в цьому, наприклад, мали парторганізації ПТУ Донецчини. Так, при активній участі викладачів суспільних дисциплін Ворошиловградщини 1969 р. в області було створено 57 ленінських музеїв і кімнат. Музей В. І. Леніна у ворошиловградському ПТУ № 6 був найкращим в області, його відвідували школярі, студенти, робітники міста⁵. 1969—1970 рр. на Донецчині функціонувало 107 музеїв В. І. Леніна⁶.

Роботу музею В. І. Леніна в ПТУ № 6 м. Запоріжжя очолювала Рада, до складу якої входили комсомольці, майстри виробничого навчання, викладачі. Рада музею займалася збиранням документів і матеріалів про вождя; виготовила 20 діафільмів про нього, 14 макетів («Будиночок в Ульяновську», «Паровоз № 293», «Крейсер «Аврора», «Кабінет В. І. Леніна в Кремлі» та інші макети)⁷.

Значну допомогу ПТУ республіки у створенні музеїв В. І. Леніна подавали Київський і Львівський філіали Центрального музею В. І. Леніна.

В період підготовки до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна в профтехучилищах Української РСР діяло більше 700 ленінських музеїв і кімнат, в яких зібрано було близько 5 тис. фотографій, газет та інших матеріалів про життя і діяльність вождя. Активісти Рад музеїв і ленінських кімнат оформили понад 7 тис. альбомів, присвячених В. І. Леніну, організовували походи і естафети по ленінських місцях, в яких взяло участь більше 100 тис. юнаків і дівчат⁸.

Ради музеїв В. І. Леніна ПТУ республіки використовували різноманітні форми і методи у вихованні учнів на прикладі життя і діяльності В. І. Леніна: експедиції до музеїв В. І. Леніна і по ленінських місцях в нашій країні, проведення конкурсів на краще читання віршів про вождя та ін. Профтехучилища Чернівецької області організовували заочні походи і експедиції по ленінських місцях, а переможці цих походів відвідали мавзолей В. І. Леніна, Кремль, Горки, місця, де перебував Володимир Ілліч під час Сибірського заслання. Зібрані учнями під час подорожей матеріали широко використовувалися колективами ПТУ у виховній роботі⁹.

З ініціативи парторганізацій криворізького ПТУ № 37, наприклад,

⁴ Архів ДК РМ УРСР ПТО, ф. 4609, оп. 1, спр. 879, арк. 2.

⁵ Там же, арк. 6.

⁶ «Профессионально-техническое образование», 1970, № 3, стор. 2.

⁷ Партархів Запорізького обкому Компартії України, ф. 4915, оп. 1, спр. 20, арк. 6.

⁸ «Профессионально-техническое образование», 1970, № 3, стор. 2; № 6, стор. 13.

⁹ «Профессионально-техническое образование», 1970, № 6, стор. 17.

цікаво пройшли конференції на теми: «Заповіти Леніна — молоді», профтехучилища № 29 — «Чи добре ти знаєш біографію В. І. Леніна», сімферопольського ПТУ № 3 — «Заповітам Леніна вірні»¹⁰.

Проведення конференцій сприяло поглибленню теоретичних знань учнів, формуванню комуністичної ідейності.

Однією з активних форм роботи партійних і комсомольських організацій по вихованню учнів ПТУ на прикладі життя і діяльності В. І. Леніна є ленінські уроки. Так, в профтехучилищі № 18 м. Севастополя ленінський урок відбувся на тему: «Ленін — друг, товариш, людина». Бібліотека оформила книжкову виставку спогадів про Володимира Ілліча його соратників С. М. Кірова, М. І. Ульянової, О. Д. Стасової, Л. О. Фотієвої. Урок розпочали з прослухування грамзапису промови В. І. Леніна «Що таке Радянська влада?», потім з рефератами: «Людина і товариш», «Найлюдяніша людина», «Скромність, що йде від серця», «Простий і сердечний», «Ленін допоміг», «Патетична соната» виступили члени історичного гуртка. Наприкінці учасники художньої самодіяльності виступили з музично-літературним монтажем «Ленін з нами»¹¹.

Комсомольці профтехучилища № 5 Миколаївської області присвятили ленінський урок виступу вождя на III з'їзді РКСМ «Завдання спілок молоді». На урок запросили учасників громадянської війни, комсомольців 20-х років, випускників училища, представників з базових підприємств¹².

Цікаво і змістовно пройшли ленінські уроки в міських і сільських ПТУ Херсонської (№№ 3, 4, 5, 10 і 3, 5, 6), Миколаївської (№№ 4, 5, 6, 7 і 1, 2, 9) і Одеської (№№ 2, 3, 4, 8, 11, 24 і 1, 2, 4, 6, 8) областей.

Ленінські уроки сприяли кращому засвоєнню учнями ленінської теоретичної спадщини, викликали інтерес до літератури, присвяченій В. І. Леніну, сприяли формуванню марксистсько-ленінського світогляду, ідейної переконаності, трудової і суспільно-політичної активності.

Дійовою формою вивчення ленінської теоретичної спадщини є ленінські заліки під девізом «По-ленінськи жити, працювати, вчитись!». Ленінський залік проходив поетапно. На першому етапі комсомольському активу роз'яснювалися мета, завдання і методи проведення заліку. Другий етап — трудовий подарунок: виготовлення учнями технічних, наочних приладів. Творчість учнів спрямовувалась на те, щоб експонати, макети розкривали втілення в життя ленінських ідей. Обов'язковою умовою ленінського заліку була участь учнів у громадському житті.

Пошуки і втілення найбільш вдалих форм виховної роботи, різноманітність заходів, їх цілеспрямованість допомагали партійним організаціям професійно-технічних училищ успішно розв'язувати одне з найскладніших завдань, поставлених партією, — виховання нової людини активного будівника комуністичного суспільства.

¹⁰ Н. Гриневич. Виховуємо робітничу зміну. — Молодому поколінню комуністичну загартованість. К., 1970. стор. 156.

¹¹ Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 1495, оп. 1, спр. 25. арк. 18.

¹² ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 230, спр. 10, арк. 80.

Г. І. Божко
ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТІЙНИХ
ОРГАНІЗАЦІЙ ДОНБАСУ
ПО РОЗВИТКУ ТРУДОВОЇ
АКТИВНОСТІ ГІРНИКІВ
(1946—1950 рр.)

Історичний досвід свідчить, що завжди, коли партія висувала корінні питання розвитку Радянської держави, вона спиралася на трудову активність і творчу ініціативу народу. «Без залучення до суспільного будівництва нових верств

народу, без пробудження активності широких мас,— писав В. І. Ленін,— ні про яке революційне перетворення не може бути й мови»¹.

Після закінчення Великої Вітчизняної війни Радянський Союз вступив у період мирного будівництва. Перед Комуністичною партією, радянським народом стояли великі й складні завдання: «...відбудувати зруйновані райони країни, віднєсвити довоєнний рівень виробництва промисловості і сільського господарства та потім перевершити цей рівень у значних розмірах»².

У роки четвертої п'ятирічки трудова активність і творча ініціатива радянських людей найяскравіше проявились у розгортанні соціалістичного змагання. Значний досвід щодо організації соціалістичного змагання в досліджуваній період нагромадили партійні організації вугільної промисловості Донбасу. Важливу роль у його розвитку відіграла постанова ЦК ВКП(б) від 27 березня 1946 р. «Про агітаційно-пропагандистську роботу партійних організацій у зв'язку з прийняттям Закону про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства СРСР на 1946—1950 рр.». Центральний Комітет партії зобов'язав партійні, громадські організації, всіх трудящих розгорнути широке соціалістичне змагання за виконання і перевиконання п'ятирічного плану³.

Виконуючи постанову ЦК ВКП(б), шахтарі Сталінської області 22 травня 1946 р. через «Правду» звернулися з закликом до шахтарів усієї країни почати всесоюзне соціалістичне змагання за виконання і перевиконання п'ятирічного плану по видобутку вугілля. Вони зобов'язалися достроково виконати план видобутку вугілля першого року післявоєнної п'ятирічки, видати понад план 300 тис. т чорного золота.

На засіданнях бюро партійних органів, на зборах первинних партійних організацій обговорювалися звіти про хід виконання підприємствами соціалістичних зобов'язань. Так, за 6 місяців 1947 р. бюро Краснолуцького міськкому партії заслухало 16 звітів секретарів партійних організацій⁴. На загальних зборах трудящих переможцям вручалися почесні нагороди — перехідні Червоні прапори ЦК ВКП(б) і Ради Міністрів СРСР, ЦК КП(б)У і Ради Міністрів УРСР, ВЦРПС та Міністерства вугільної промисловості. У 1946 р. переможцями соціалістичного змагання серед колективів шахт Сталінської області стали гірники шахти «Наклонная». Їх було нагороджено перехідним Червоним прапором Міністерства вугільної промисловості й ВЦРПС та грошовою премією в розмірі 30 тис. крб.⁵.

1947 р. було вжито ряд заходів, спрямованих на стимулювання

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 146.

² Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам, т. 3, М., 1968, стор. 250.

³ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 6, М., 1971, стор. 149—153.

⁴ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 179, оп. 2, спр. 452, арк. 75.

⁵ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 1603, арк. 36.

шаhtarів: опубліковано указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження підземних робітників за багаторічну і бездоганну працю у вугільній промисловості, встановлено пільги для підземних робітників. Робітникам, бригадам, гірничим майстрам, які пропрацювали не менше 10 років на підземних роботах у вугільній промисловості і шахтному будівництві, присвоювалося звання «Почесний шахтар». До 30-річчя Радянської влади по комбінату «Сталінвугілля» це почесне звання було присвоєно 449, а по комбінату «Артемвугілля» — 300 гірникам⁶.

Серед різноманітних форм соціалістичного змагання значного поширення набули встановлення індивідуальних зобов'язань, укладання договорів про змагання між бригадами, ділянцями, шахтами, трестами, комбінатами, з шахтарями інших братніх республік. Гірники Ворошиловградської області, наприклад, змагалися з шахтарями Східного Сибіру й Забайкалля⁷.

Розмах руху передовиків сприяв зародженню багатьох патріотичних починань. Так, комсомольці і молодь шахти № 1 ім. Челюскінців тресту «Сталінвугілля» у січні 1947 р. звернулися до всіх молодих робітників, інженерно-технічних працівників і службовців вугільної промисловості Донбасу розгорнути соціалістичне змагання за гідну зустріч другої роковини Перемоги над гітлерівською Німеччиною. Це патріотичне починання було схвалене Ворошиловградським і Сталінським обкомами комсомолу, а також ЦК ЛКСМУ. Враховуючи серйозну нестачу на шахтах гірників провідних професій, комсомольці Ворошиловграда звернулись з закликом до всіх комсомольців і молоді області піти працювати в забій. ЦК КП(б)У направив телеграму молодим гірникам ворошиловградських підприємств, у якій високо оцінив і підтримав їх почин. Цей почин знайшов одностайну підтримку серед молоді області. На шахти області у вересні 1947 р. виїхало працювати 3600 комсомольців, молодих робітників і колгоспників⁸.

У дальшому розвитку соціалістичного змагання значну роль відіграло звернення лєнінградців, надруковане у газеті «Правда» 19 листопада 1947 р., до трудящих Радянського Союзу про розгортання змагання за виконання п'ятирічки за чотири роки. Шаhtarі Донбасу підтримали звернення робітників Лєнінграда. 81 тис. гірників Ворошиловградської області взяли зобов'язання виконати п'ятирічку за чотири роки, 4123 — за три з половиною, 3997 — за три роки і 612 — за два з половиною⁹.

Велике значення в боротьбі за швидку відбудову і розвиток народного господарства в роки четвертої п'ятирічки мало соціалістичне змагання за кращу організацію праці й удосконалення виробничого процесу. Однією з прогресивних форм організації праці і виробництва на вугільних шахтах була робота за графіком циклічності. Ця форма забезпечує найбільш ефективне й рівномірне використання гірничої техніки, всіх процесів видобутку вугілля, підвищує культуру виробництва, продуктивність праці.

Ініціаторами руху роботи за графіком циклічності виступили вугільники шахти «Никанор» тресту «Ворошиловвугілля». Їх ініціативу схвалила парторганізація шахти. Партбюро доручило інженерам шахти

⁶ «Социалистический Донбасс», 5 листопада 1947 р.

⁷ «Ворошиловградская правда», 17 травня 1947 р.

⁸ «Ворошиловградская правда», 15 серпня, 19 вересня 1947 р.

⁹ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 179, оп. 2, спр. 1467, арк. 19.

скласти загальношахтний графік роботи, який передбачав би нову розстановку сил на дільниці, своєчасне виконання виробничих операцій і сувору послідовність робіт. У квітні 1946 р. шахта «Никанор» перейшла на роботу за графіком циклічності. Протягом першого місяця роботи за цим графіком гірники виконали державний план вуглевидобутку на 131 %, понад завдання було видобуто 4800 т вугілля¹⁰.

Ініціативу никанорівців підтримали вугільники Ворошиловградської і Сталінської областей. Так, колектив шахти № 2—7 «Лідіївка» тресту «Рутченківвугілля» запропонував у всіх лавах організувати роботу за циклічним графіком. Запропонувавши цей графік, вони домоглися великих успіхів у роботі. Вони перевищили довоєнний рівень видобутку вугілля на 59 т за добу, а просування лінії вибоїв відповідно зросло з 29,9 погонних метрів до 32,7¹¹.

Значну роль щодо масового переведення шахт Донецького басейну на роботу за циклічним графіком відіграла постанова Ради Міністрів СРСР від 12 липня 1950 р. «Про підвищення продуктивності праці, поліпшення організації виробництва і зміцнення технічного керівництва на шахтах Донбасу»¹². У другому півріччі того ж року за графіком циклічності працювало 100 лав у комбінаті «Ворошиловградвугілля» і 60 лав у комбінаті «Донбасантрацит»¹³.

Зразки високопродуктивної праці показали гірники М. О. Лукічов і О. П. Денисенко з шахти № 10-біс тресту «Куйбишеввугілля», які 27 березня 1946 р. виконали норму на 2083 %. Їх досвід підтримали партійні організації Донбасу. Сталінський і Ворошиловградський обкоми партії провели обласні, міські й районні наради стахановців, на яких широко обговорювалися прогресивні методи роботи М. О. Лукічова й О. П. Денисенка, а Сталінський обком ЛКСМУ 21 червня 1946 р. провів нараду молодих новаторів вугільної промисловості області¹⁴.

1948 р. ознаменувався народженням нових форм змагання на шахта з крутопадаючими шарами. Горлівський вибійник з шахти ім. Калініна комуніст О. Ю. Тюрєнков став ініціатором соціалістичного змагання за впровадження колективної організації праці у вибої. На честь 30-річчя Радянської Армії він встановив небачений до того часу рекорд продуктивності праці на відбійний молоток. 23 лютого О. Ю. Тюрєнков виконав змінне завдання на 4746 %. За високі показники у роботі йому було присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці¹⁵. Почин О. Ю. Тюрєнкова набув великого поширення на багатьох шахтах Донбасу.

В ході соціалістичного змагання за дострокове виконання завдань четвертої п'ятирічки серед гірників басейну розгорнувся масовий рух винахідників і раціоналізаторів, «стахановські вівторки», громадські огляди, наради почесних і старих шахтарів та ін. Наприклад, у Донбасі було проведено конкурс по створенню нових типів гірничих машин і механізмів, у вдосконаленні яких важливу роль відіграли робітники-

¹⁰ Там же, оп. 3, спр. 1732, арк. 1—12.

¹¹ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 15, спр. 42 арк. 8; «Социалистический Донбасс», 20 квітня 1947 р.

¹² Рішення партії и правительства по хозяйственным вопросам, т. 3, стор. 636—638.

¹³ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 179, оп. 2-а, спр. 97, арк. 7—8.

¹⁴ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 1, спр. 532, арк. 280; спр. 545, арк. 59.

¹⁵ «Кочегарка», 25 лютого 1948 р.

раціоналізатори. У 1946 р. на шахті «Дельта-3» тресту «Ворошиловвугілля» були проведені випробування вугільного струга. За 66 циклів ця машина пройшла 5 тис. погонних метрів. У 1948 р. був спроектований вугільний комбайн «Донбас». На початок 1949 р. вже було 104 таких машини¹⁶. Для виймання вугілля у довгих лавах було створено розсувний струг. Активізація роботи новаторів сприяла впровадженню й інших високопродуктивних машин та механізмів.

Рух винахідників і раціоналізаторів виявився одним з напрямів організаторської діяльності партії в розвитку трудової активності гірників, сприяв успішному виконанню завдань четвертої п'ятирічки.

У зв'язку з створенням нової техніки перед партійними, профспілковими організаціями й господарськими органами стояло складне завдання запровадження її у виробництво. Ефективному використанню шахтного устаткування сприяло змагання за виконання і перевиконання норм виробітку всіма робітниками. Його ініціаторами виступили у липні 1949 р. гірники шахти № 29 ім. Сталіна тресту «Рутченківвугілля». В результаті розгорнутого змагання продуктивність праці шахтаря тільки у Ворошиловградській області в серпні 1949 р. зросла порівняно з 1948 р. по комбінату «Ворошиловградвугілля» на 19,4%, а по комбінату «Донбасантрацит» — на 13,5%¹⁸.

Соціалістичне змагання серед гірників басейну набрало масового характеру. Наприкінці 1948 р. у ньому брали участь 85,8% гірників¹⁹. Це значною мірою сприяло успішному виконанню гірниками Донбасу завдань четвертого п'ятирічного плану.

Відбудова вугільної промисловості Донбасу дала можливість довести загальний обсяг видобутку вугілля в країні у 1950 р. до 261 млн. т, або на 95,2 млн. т більше, ніж у 1940 р. До 1950 р. у вугільній промисловості була завершена механізація зарубки і відбою вугілля, його доставки й завантаження у залізничні вагони²⁰.

Перетворюючи в життя програму економічного і соціально-політичного розвитку країни, накреслену XXIV з'їздом КПРС, партійні організації у своїй діяльності використовують досвід, нагромаджений одразу після війни.

Діяльність партійних організацій Донбасу в роки четвертої п'ятирічки має велике значення у вихованні молодих будівників комунізму на славних традиціях старших поколінь, у розвитку трудової активності гірників в умовах комуністичного будівництва.

¹⁶ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 179, оп. 2, спр. 889, арк. 38; ЦДАЖР УРСР, ф. Р—2605, оп. 8, спр. 91, арк. 53.

^{17–18} Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 15, спр. 221, арк. 7; оп. 19, спр. 69, арк. 27—28; Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 179, оп. 2, спр. 19—04, арк. 13.

¹⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 8, спр. 94, арк. 3.

²⁰ Народное хозяйство Луганской области. Статистический сборник, Донецк, 1963, стор. 74; Народное хозяйство СССР, М., 1951, стор. 92.

В. К. Гура

**СОЛІДАРНІСТЬ МАРОККО
З БОРІТЬБОЮ
ІНШИХ АРАБСЬКИХ НАРОДІВ
ПРОТИ ІЗРАЇЛЬСЬКОЇ АГРЕСІЇ**

Наслідки агресії, розв'язаної Ізраїлем у жовтні 1973 р. проти Єгипту і Сирії, стали переконливим доказом неспроможності політики його правлячих кіл, спрямованої на загарбання територій сусідніх країн,

яскравою демонстрацією єдності арабських народів, які протиставили агресивним намаганням сіоністської воячини могутній фронт своїх держав. Спираючись на підтримку Радянського Союзу, який йде в авангарді боротьби усіх миролюбних і прогресивних сил за встановлення міцного і справедливого миру на Близькому Сході, арабські народи зірвали загарбницькі плани Ізраїлю, продемонструвавши на практиці свою непохитну рішучість визволити окуповані ним території. «Мужня боротьба арабів,— підкреслював у своєму виступі на Всесвітньому конгресі миролюбних сил Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв,— зростаюча солідарність арабських держав переконливо свідчать про те, що вони ніколи не примиряться з ізраїльською агресією, ніколи не відмовляться від своїх законних прав»¹. Доказом цього є ряд кроків, здійснених арабськими державами на міжнародній арені і спрямованих на ліквідацію наслідків агресії. Це, насамперед, розширення контактів між урядами арабських країн, в ході яких прагнення до справедливого розв'язання близькосхідної кризи змогло відсунути на другий план суперечності політичного і економічного характеру, що існують між деякими з них.

Однією з арабських країн, яка взяла активну участь у боротьбі з ізраїльською агресією, було Марокко. Уряд цієї країни протягом ряду років проводить на світовій арені і в рамках арабського світу політику, спрямовану на ліквідацію наслідків близькосхідного конфлікту 1967 р. Беручи участь в роботі сесій Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй, Асамблеї глав держав і урядів Організації Африканської Єдності, Ради Ліги арабських держав, конференцій мусульманських країн, нарад учасників генеральних штабів арабських армій, його офіційні представники висловлюють рішучий протест проти загарбницької політики Ізраїлю. На всіх цих міжнародних і регіональних форумах вони заявляють, що головною умовою встановлення миру на Близькому Сході є виконання Ізраїлем резолюції Ради Безпеки ООН від 22 листопада 1967 р., яка передбачає визволення всіх окупованих арабських територій. Так, у посланні короля Хасана II Генеральному секретареві ООН Курту Вальдхайму від 7 червня 1973 р. висловлюється «серйозна занепокоєність Марокко у зв'язку з погіршенням становища у цьому районі. Через шість років після початку агресії Ізраїлю він не змінив своєї негативної позиції щодо мирної ініціативи ООН, великих держав і ОАЄ»². ООН у терміновому порядку, зазначається далі в посланні, необхідно вжити конкретних заходів з тим, щоб примусити Ізраїль виконати резолюцію Ради Безпеки від 22 листопада 1967 р. Дотримуючись цієї точки зору, уряд і прогресивна громадськість Марокко виступали проти будь-яких компромісів, що ставили за мету виправдати авантюристичну ізраїльську політику. Так, одна з найбільших марокканських партій «Істікляль»*, критикуючи влітку 1973 р. спроби Ізраїлю встановити «діалог» з окремими арабськими країнами, охарактеризувала їх як прагнення внести розкол в уряди цих держав й використати

¹ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті. т. 4, К., 1974, стор. 302.

² «Magoc Soir», 8 червня 1973 р.

* Вона складається з представників заможних верств національної буржуазії.

становище, що склалося, у своїх цілях. «Ні про який діалог не може бути и мови... доти,— підкреслювалося у місцевій пресі,— доки Ізраїль не відмовиться від своєї позиції щодо арабів»³, тобто не виведе свої війська з окупованих арабських територій.

Марокко вітало розрив дипломатичних відносин ряду країн, що розвиваються, з Ізраїлем. Це, зокрема, знайшло своє висвітлення у вітальній телеграмі короля Хасана II Фіделю Кастро (13 вересня 1973 р.), його посланнях урядам ряду африканських країн (Нігер, Конго, Малі та ін.), виступах марокканських трудящих на підтримку Єгипту й Сирії, в оцінці цього факту різними політичними партіями та угрупованнями країни. Так, у своїх коментарях з приводу розриву дипломатичних відносин ряду країн Африки з Ізраїлем газета «Матен» характеризувала цей крок, як свідчення їх високої політичної зрілості⁴, а опозиційна «Опіньон» підкреслювала, що «африканські держави, які прийняли рішення про розрив з Ізраїлем, довели свою відданість ідеалам свободи і справедливості»⁵.

Слід відзначити, що перед початком війни у жовтні 1973 р. Марокко одним з перших підтримало ініціативу арабських країн використати нафту як зброю у визвольній боротьбі, і, зокрема, як засіб тиску на імперіалістичні держави і, насамперед, на США, з метою примусити їх змінити позицію щодо Ізраїлю. Марокканська газета «Магреб енформасьон» ще в серпні 1973 р. підкреслювала: «Зараз можна вже серйозно говорити про проблему використання арабської нафти як засіб тиску на нараді Організації країн — експортерів нафти (ОПЕК), яка розпочнеться 4 вересня у Кувейті, і на наступній конференції країн, що не приєдналися, в Алжірі (відбулася у вересні 1973 р.— В. Г.)»⁶.

Офіційні кола, політичні партії і прогресивна громадськість Марокко з почуттям глибокої вдячності ставляться до тієї підтримки, яку Радянський Союз подає арабським країнам у справі їх соціально-економічного розвитку, в справедливому вирішенні близькосхідної кризи. Це знайшло своє відображення у вітальних телеграмах короля Хасана II керівникам партії та уряду СРСР і радянському народу з нагоди 56 роковин Великої Жовтневої соціалістичної революції, під час візитів у Марокко в квітні 1969 р. Голови Президії Верховної Ради СРСР М. В. Підгорного та в жовтні 1971 р. Голови Ради Міністрів СРСР О. М. Косигіна, радянської урядової делегації на чолі з головою Державного комітету при Раді Міністрів СРСР по зовнішніх економічних зв'язках С. О. Скачковим (травень 1972 р.), а також приїзду до нашої країни в січні 1973 р. міністра закордонних справ Марокко А. Т. Бенхіми та міністра торгівлі, шахт, промисловості і торговельного флоту Бен Слімана (січень — лютий 1973 р.). Напівофіційний орган «Партії визволення і соціалізму» * газета «Аль-Баян», характеризуючи становище на Близькому Сході, відзначила, що арабські народи «з допомогою соціалістичних країн і, особливо Радянського Союзу, ...продовжуватимуть свою боротьбу з метою досягнення перемоги свого правого діла. В цьому знову ж досвід Радянського Союзу вказує нам шлях, по якому ми повинні йти»⁷. Офіційна газета «Марок суар», даючи високу оцінку позиції СРСР щодо конфлікту на Близькому Сході, підкрес-

⁷ "Al-Bayan". 21 грудня 1972 р.

³ "L'Opinion", 11 липня 1973 р.

⁴ "Matin", 17 травня 1973 р.

⁵ "L'Opinion", 17 травня 1973 р.

⁶ "Maghreb Informations", 29 серпня 1973 р.

* У серпні 1974 р. на її основі було створено «Партію прогресу і соціалізму».

лювала: «Радянський уряд рішуче став на бік арабських держав, подаючи країнам, що зазнали агресії, всю необхідну дипломатичну і військову допомогу»⁸.

Одним з найбільш значних і ефективних кроків у справі підтримки країн — жертв ізраїльської агресії було відправлення у Сирію ще до початку жовтневої війни 1973 р. марокканських військових підрозділів. Цьому рішенню передував візит у Марокко 18 січня 1973 р. заступника голови Ради міністрів і міністра закордонних справ Сирії Абдель Халім Хаддама, який передав особисте послання президента своєї країни королю Хасану II. «Ми прибули до Марокко,— заявив Абдель Халім Хаддам,— щоб запевнити наших марокканських братів у тому, що їх сирійські брати повні рішучості протистояти сіоністській агресії й вигнати окупантів. Ми мобілізували всі засоби з метою визволення арабських територій. Ми впевнені також у тому, що боротьба, яку ми ведемо проти агресорів і окупантів, вимагає підтримки і допомоги з боку братніх арабських країн»⁹.

Уряд Марокко вирішив подати Сирії фінансову, матеріально-технічну і військову допомогу. Перше повідомлення про формування військового контингенту для відправлення його в Сирію було зроблено 22 лютого 1973 р. Хасаном II під час його виступу по радіо і телебаченню. У своїй промові король сказав, що, вважаючи район Голанських висот одним з найважливіших стратегічних пунктів сирійського фронту, марокканський уряд має намір направити свої війська саме туди. Незважаючи на те, підкреслив він, що в Сирію відправлятимуться кадрові війська, сформовані вони будуть суто на добровільних засадах¹⁰.

По всій країні відбулися маніфестації і мітинги, на яких громадськість Марокко висловлювала своє схвалення дій уряду. Як писала газета «Аль-Анба», заклик Хасана II записуватися добровольцями до експедиційного корпусу знайшов широкий відгук серед марокканців і сотні громадян висловили бажання стати ними¹¹.

Позиція уряду була позитивно зустрінута переважною більшістю політичних організацій країни, що знайшло своє висвітлення в пресі. Так, офіційна газета «Матен» висловила свою підтримку рішення Марокко взяти безпосередню участь в «боротьбі проти сіоністських агресорів на боці братньої Сирії»¹², а проурядова «Аль-Анба» підкреслила слова глави держави про те, що Марокко завжди виступало і виступатиме за мир, але воно прагне до справжнього миру, який би гарантував стабільність на Близькому Сході¹³. Відомий прогресивний політичний і громадський діяч Алі Ята з цього приводу заявив: «Ми завжди закликали Марокко взяти участь у визвольній боротьбі арабів... Ось чому ми не можемо не вітати рішення надіслати контингент марокканських військ для зміцнення сирійського фронту»¹⁴. При цьому він вказав на необхідність перетворення експедиційного корпусу в дійову бойову одиницю, а не перетворювати його в чисто символічний жест підтримки Сирії. Ініціативу властей також підтримала й найбільша опозиційна партія країни «Істікляль». Її тодішній голова Алляль аль-Фасі висловив упевненість в тому, що марокканські війська, які надси-

⁸ «Maroc Soir», 3 лютого 1973 р.

⁹ «Matin», 19 січня 1973 р.

¹⁰ «Maroc Soir», 23 лютого 1973 р.

¹¹ «Al-Anba», 24 лютого 1973 р.

¹² «Matin», 23 лютого 1973 р.

¹³ «Al-Anba», 23 лютого 1973 р.

¹⁴ «Al-Bayan», 28 лютого 1973 р.

лаються на сирійський фронт, повністю виконують свій обов'язок і виправдають довіря¹⁵.

Експедиційний корпус на чолі з командуючим королівською гвардією бригадним генералом Абдесламом Сефріїу був сформований у березні 1973 р. Після обміну військовими місіями*, в ході яких відбулося уточнення всіх питань, пов'язаних з перебуванням марокканських військ у Сирії, корпус передислокувався в район Голанських висот. Його чисельність становила 3 тис. чол.¹⁶.

Жовтневі події 1973 р. на Близькому Сході викликали хвилю солідарності всіх прогресивних сил світу на підтримку справедливої боротьби арабських країн за визволення окупованих територій.

З перших днів війни марокканський народ активно підтримував своїх сирійських та єгипетських братів. Так, 9 жовтня найбільше профспілкове об'єднання країни — Марокканська спілка праці (МСП) — надіслало послання профспілковим об'єднанням Єгипту, Сирії, а також палестинським профорганізаціям, в яких висловило підтримку і солідарність трудящих Марокко з героїчною боротьбою арабських народів проти ізраїльської агресії¹⁷. Понад 120 тис. членів МСП висловилися за передачу свого дводенного заробітку в фонд допомоги країнам, що зазнали нападу з боку Ізраїлю. З 15 по 22 жовтня в Марокко була проведена широка кампанія по збиранню донорської крові для арабських солдатів, які билися на фронті¹⁸. В ній взяли участь 14 тис. чол. Було зібрано 4 тис. літрів крові.

Вживалися певні санкції і проти країн, що підтримували ізраїльську агресію. Так, у грудні 1973 р. обслуговуючий персонал аеродрому в Касабланці оголосив бойкот літакам голландської авіакомпанії, які здійснювали рейси між Амстердамом і Касабланкою. Причина його — використання сіоністськими агресорами літаків компанії у своїх агресивних цілях під час жовтневих подій на Близькому Сході¹⁹.

З перших же днів сотні марокканців вишикувалися у довгі черги перед бюро, де проводився запис добровольців до другого експедиційного корпусу. Очолюваний полковником Хасаном Хатімі, цей корпус був відправлений на єгипетський фронт²⁰. А 17 жовтня марокканські військові підрозділи вже вели бої проти ізраїльських загарбників на Синайському півострові²¹. 18 жовтня в пресі було повідомлено, що на сирійський фронт прибуло дві марокканські медичні бригади, а на єгипетський відправлено велику кількість медикаментів і медичного устаткування, а також групу хірургів та інших медпрацівників.

Таким чином, добиваючись справедливого розв'язання близькосхідної кризи, Марокко зробило гідний внесок у боротьбу за визволення окупованих Ізраїлем територій, у згуртування всіх арабських народів перед лицем ізраїльської агресії, продемонструвавши цим самим приклад високої свідомості і братерської солідарності з ними.

¹⁵ "L'Opinion", 13 червня 1973 р.

* Сирійська військова місія на чолі із заступником командуючого ВПС генералом Наджі Джазілем прибула в Марокко наприкінці лютого 1973 р., а марокканська військова місія, очолювана генералом Сефріїу, перебувала в Сирії з кінця березня і до початку жовтня 1973 р.

¹⁶ "Der Spiegel", 1973, № 42, стор. 127.

¹⁷ "Maghreb Informations", 9 жовтня 1973 р.

¹⁸ "Matin", 19 жовтня 1973 р.

¹⁹ «Правда», 10 грудня 1973 р.

²⁰ "Matin", 11 жовтня 1973 р.

²¹ «Правда», 17 жовтня 1973 р.

На допомогу викладачу історії

З ДОСВІДУ РОБОТИ ОПОРНОЇ КАФЕДРИ ІСТОРІЇ КПРС ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Опорна кафедра історії КПРС Харківського державного університету координує навчально-методичну, науково-дослідну й виховну роботу кафедр історії партії 31 вищого навчального закладу Харківської, Полтавської і Сумської областей. Лише в 21 вузі Харкова працює 201 викладач історії КПРС, у тому числі 10 професорів і 102 доценти.

Опорна кафедра — висококваліфікований колектив викладачів та наукових працівників. Тут працюють 27 досвідчених фахівців, серед яких 5 професорів, 17 доцентів і кандидатів наук. Протягом останніх трьох років вона зміцнила свої зв'язки з кафедрами історії КПРС трьох областей, розробила нові форми координації їх роботи.

Керуючись постановою ЦК КПРС «Про роботу в Московському вищому технічному училищі імені М. Е. Баумана і Саратовському державному університеті імені М. Г. Чернишевського по підвищенню ідейно-теоретичного рівня викладання суспільних наук», опорна кафедра стала приділяти більше уваги й подавати необхідну допомогу кафедрам історії КПРС у поліпшенні навчально-методичної роботи. Причому форми допомоги були різноманітні. Так, історики партії вузів Харкова бувають на відкритих лекціях та семінарських заняттях, що їх проводить опорна кафедра, а також на засіданні її методичних секцій. З свого боку досвідчені викладачі опорної кафедри відвідують лекції і семінарські заняття викладачів інших вузів, рецензують тексти їх лекцій. Цей обмін досвідом сприяє поліпшенню якості викладання предмета.

Опорна кафедра стає центром навчально-методичної роботи кафедр регіону. З року в рік поліпшуються тексти нормативних лекцій, з якими знайомляться багато викладачів харківських вузів. Для студентів вечірньої та заочної форм навчання вийшли з друку методичні посібники з окремих тем курсу. Розроблені опорною кафедрою плани семінарських занять вже розіслані кафедрам вузів трьох областей. Підготовлено до друку збірник статей з питань методики викладання історії КПРС, в якому 12 з 19 статей написані викладачами інших вузів.

Опорна кафедра узагальнює досвід навчально-методичної та наукової роботи окремих кафедр. З цією метою завідуючі кафедрами на її засіданнях розповідають про роботу своїх кафедр. 1974 р. такі повідомлення зробили професори С. З. Голиков, О. К. Зубань, С. А. Канавенко, П. Т. Рущенко, доценти П. Т. Мірошникова, Б. В. Оксюзов, Д. О. Метелиця, А. С. Пирогов. Цікавими і змістовними були виступи зав. кафедрами юридичного інституту П. Т. Мірошнікової та Українського заочного політехнічного інституту Б. В. Оксюзова. Аналіз роботи кафедр допомагає уникати недоліків у процесі роботи. Про їх досвід розповідалося також на засіданні міського семінару викладачів історії КПРС вузів Харкова.

Щоб забезпечити сучасний рівень читання лекцій, кафедра історії КПРС Харківського юридичного інституту використовує різнобічні форми

навчально-методичної роботи. Тут у відповідності з програмою курсу по всіх темах розроблені приблизні плани лекцій, які допомагають особливо молодим викладачам, виділити найскладніші й найактуальніші питання і дають можливість цілісно, систематично читати весь курс.

Як свідчить досвід роботи цієї кафедри, досить ефективною формою є підготовка методичних розробок лекцій з тем курсу. При цьому уточнюються плани лекцій, виділяються питання, які доцільно рекомендувати студентам для самостійного вивчення, найбільш оптимально розподіляється час між питаннями у плані лекції, розробляється методика критики буржуазних та ревізіоністських теорій в даній темі, методика зв'язку питань лекції з сучасністю, відбирається найбільш яскравий, конкретний матеріал, у тому числі й місцевий і т. д. На кафедрі широко практикується проведення відкритих лекцій і семінарських занять, на які запрошуються й викладачі опорної кафедри.

Позитивною є і практика відвідання лекцій на одну й ту ж тему в декількох викладачів з наступним їх обговоренням. Так, у цьому навчальному році на кафедрі було організовано відвідання лекції з теми «Вступ», яку прочитали три викладачі на трьох факультетах. Це допомагає краще побачити недоліки, а також знайти й відібрати по критичності методичні «ізіюминки», якими практично володіє кожний викладач.

У навчальному процесі кафедри широко використовуються технічні засоби, немало робиться й для розробки методики їх використання. Особливим успіхом на лекціях і семінарських заняттях користується апарат «Протон» для демонстрування різних схем, діаграм, картограм тощо. З цією метою на плівку перезняті всі три випуски «Наглядных пособий по истории КПСС».

Однією з відносно нових форм навчально-методичної роботи є записані на магнітофонну плівку консультації. З року в рік поповнюється фонотека консультацій викладачів кафедри з нових тем або з найбільш теоретично складних, ще не висвітлених чи слабо висвітлених у навчальній літературі питань. Під час вивчення відповідних тем, а також на передекзаменаційних консультаціях організовується їх групове та індивідуальне прослуховування. Дублікати консультацій, записаних на магнітофонну плівку, під час сесій можна знайти в філіалах бібліотеки та гуртожитках інституту.

З метою ефективного використання допоміжних засобів, що є на кафедрі, працівники навчально-методичного кабінету кафедри до кожної лекції і семінарського заняття готують списки рекомендованої літератури, карти, схеми, діафільми, фрагменти з кінофільмів, фонозаписи виступів В. І. Леніна та його соратників, видатних керівників партії і уряду.

На науковій основі базується методична робота на кафедрі історії КПРС і наукового комунізму в Українському заочному політехнічному інституті. Тут не тільки систематизується й узагальнюється досвід викладання суспільних наук по вечірній та заочній формах навчання, а й в ряді вузів проводяться соціологічні дослідження, результати яких аналізуються з допомогою електронно-обчислювальних машин (ЕОМ). У кінцевому підсумку кафедра одержала ряд важливих об'єктивних даних, з допомогою яких вона розробила багато питань щодо методики викладання суспільних наук, організації навчального процесу й проведення виховної роботи серед студентів-виробничників.

Заслужовують на увагу також створені кафедрою комплексні методичні посібники, якими користуються вечірники і заочники під час самостійної роботи в міжсесійний період. Оскільки в більшості таких

посібників є деталізований робочий план, вони організують і дисциплінують не тільки студентів, а й викладачів, об'єднують всі форми занять в єдину систему. Важливою рисою цих посібників є те, що вони не підмінюють ні навчальну літературу і тим більше першоджерела, а активізують роботу над ними. З іншого боку, на сторінках спеціальних посібників навчально-методичного характеру кафедра дає не тільки поради, а й деякі матеріали на допомогу студентам, які вивчають діяльність та рішення наступних з'їздів партії і Пленумів ЦК КПРС, наводять окремі розробки з критики буржуазних фальсифікаторів історії партії.

Ефективною формою зв'язку опорної кафедри з кафедрами інших вузів є виступи викладачів першої на засіданнях інших кафедр з питань теорії та історії КПРС, методики викладання цього предмета. Так, на засіданні кафедри історії КПРС Харківського педінституту (січень 1975 р.) було заслухано повідомлення проф. Г. М. Попова про методологічні основи зв'язку викладання історії партії з сучасністю.

Велику увагу опорна кафедра приділяє організації наукових та науково-методичних конференцій. В жовтні 1973 р. кафедра провела науково-теоретичну конференцію викладачів історії КПРС трьох областей, присвячену 70-річчю II з'їзду РСДРП. На ній було заслухано 16 повідомлень.

У квітні 1974 р. відбулася науково-методична конференція з питань методики викладання історії партії. Велику допомогу в її проведенні подала кафедра історії КПРС ІПК при Київському державному університеті. Було заслухано дві доповіді — про структуру лекцій з історії КПРС (проф. ІПК КДУ М. Я. Варшавчик) та про організацію самостійної роботи студентів (доц. ІПК КДУ І. Т. Кікалов), а також 9 повідомлень, зроблених викладачами з Харкова, Полтави і Сум. Наводимо назви деяких з них: «Про співвідношення теоретичного і фактичного матеріалу в лекції» (проф. ХДУ В. Л. Харитонів); «Методологічні основи методики викладання історії КПРС» (доц. ХДУ Ю. В. Шиловцев); «Про характер лекцій з історії КПРС на заочному відділенні» (ст. викладач ХДУ Д. А. Ушаков); «Методика використання технічних засобів у процесі викладання історії КПРС» (зав. кафедрою історії партії і наукового комунізму Харківського інституту радіоелектроніки доц. О. А. Протопопов); «З досвіду методичної роботи кафедри історії КПРС Харківського юридичного інституту» (зав. кафедрою історії партії Харківського юридичного інституту, доц. П. Т. Мірошникова) та ін. Конференція пройшла успішно й викликала значний інтерес у викладачів.

Увагу широкої громадськості привернула науково-теоретична конференція, присвячена 30-річчю Перемоги радянського народу над гітлерівською Німеччиною. Готується конференція, присвячена 70-річчю революції 1905—1907 рр. у Росії, в якій візьмуть участь викладачі Харкова, Полтави, Сум, Белгорода, Кременчука та ін.

Теоретичні і методичні питання вивчення і викладання історико-партійної науки обговорюються на засіданнях міського семінару викладачів історії партії. 1974 р. вивчалися такі питання, як розробка проблем партійного будівництва (проф. Г. М. Окладной), розвинутого соціалізму (доц. А. Д. Перевозов), методологічні принципи історико-партійного дослідження (проф. Г. М. Попов), методика викладання історії КПРС на вечірньому відділенні (доц. УЗПІ Б. О. Блох) та ін. У 1975 р. чергове засідання семінару було присвячене питанню про методику зв'язку матеріалу, що вивчається, з сучасністю.

Форми координації науково-дослідної роботи кафедр регіону також різноманітні. Викладачі опорної кафедри досліджують дві комплексні теми: 1. Актуальні проблеми історії місцевих парторганізацій

і партійного будівництва (керівник проф. Г. М. Окладной); 2. Інтернаціональний характер діяльності КПРС (керівник проф. Г. М. Попов). Створені авторські групи для написання колективних монографій, до складу яких включено й викладачів інших вузів.

Опорна кафедра допомагає удосконалювати тематику наукових досліджень і контролює виконання кафедрами планів наукової роботи. Темі і плани багатьох наукових досліджень обговорюються на її засіданнях. Кафедра прагне до того, щоб наукові праці істориків партії регіону були присвячені актуальним темам, зокрема діяльності КПРС в умовах розвинутого соціалізму, питанням партійного будівництва, історіографії та джерелознавства історії КПРС. Нині на кафедрі вже складено план науково-дослідної роботи істориків партії вузів трьох областей на 1976—1980 рр.

На засіданнях опорної кафедри систематично обговорюються повідомлення завідуючих кафедрами щодо тематики наукових досліджень й виконання планів наукової роботи. У квітні 1974 р. були заслухані звіти зав. кафедрами історії КПРС Полтавського (проф. О. К. Зубань) і Харківського (доц. А. С. Пирогов) педінститутів. Ці кафедри досліджують актуальні комплексні теми, які зв'язані з профілем вузів («Діяльність Компартії України по дальшому розвитку народної освіти в республіці 1959—1971») та «КПРС — організатор культурного будівництва в СРСР (1945—1952 рр.)». Ураховуючи те, що на опорній кафедрі працюють спеціалісти з тих проблем, було вирішено посилити консультативну допомогу цим кафедрам.

У лютому 1975 р. на засіданні кафедри заслухали доповідь зав. кафедрою історії КПРС Харківського політехнічного інституту проф. С. З. Голикова про стан науково-дослідної та учбово-методичної роботи на кафедрі, що було корисним у плані обміну досвідом для інших суспільних кафедр міста.

Однією з форм зв'язку опорної кафедри з іншими кафедрами є спільне засідання кафедр з питань координації роботи. У травні 1974 р. в Полтаві відбулося спільне засідання кафедр історії КПРС Харківського держуніверситету і Полтавського педінституту з питання координації науково-дослідної роботи, в якому також взяли участь викладачі історії партії та наукового комунізму інших вузів Полтави. Завідуючий опорною кафедрою проф. Г. М. Окладной розповів про завдання і форми координації науково-дослідної роботи, а його заступник по науковій роботі доц. А. Д. Перевозов — про науково-дослідну роботу та плани кафедри щодо написання колективних монографій. Проф. І. Ю. Черномаз у своєму повідомленні дав аналіз наукових досліджень викладачів трьох областей, а доцент Є. Ю. Маленко поділився досвідом навчально-виховної роботи на опорній кафедрі. Вчений секретар Республіканської координаційної ради В. О. Полушкіна в своєму виступі розповіла про діяльність ради й відповіла на питання присутніх. Було також заслухано три доповіді: 1. «Ленінські методологічні принципи історико-партійного дослідження» (проф. Г. М. Попов); 2. «Характерні риси розвинутого соціалістичного суспільства» (зав. кафедрою наукового комунізму ХДУ доц. М. І. Сазонов); 3. «Зовнішньополітична діяльність КПРС на сучасному етапі» (ст. викладач кафедри історії партії ХДУ М. В. Фещенко). Доповіді і повідомлення викликали значний інтерес у викладачів. Пізніше полтавські колеги відзначили, що спільне засідання принесло користь й допомогло в їх роботі.

Викладачі опорної кафедри беруть активну участь в роботі семінарів викладачів суспільних наук вузів і технікумів Полтави і Сум. Велику увагу вона приділяє консультаціям істориків партії трьох областей. Щорічно їх одержують 50—60 викладачів, партійних і комсомольських

працівників, причому значна частина з них — це представники Полтави, Сум, Белгорода, Кременчука, Конотопа та інших міст. Консультації допомагають викладачам вибрати тему дослідження й працювати над дисертацією.

Систематичну допомогу опорна кафедра подає історикам партії під час складання кандидатського мінімуму. Консультації, бесіди, а потім і сам екзамен дають змогу краще взнати молодих викладачів, їх слабкі сторони у вивченні та викладанні предмету. У 1965—1974 рр. до кафедри для складання кандидатського мінімуму були прикріплені 128 чол., в основному тих, які працюють у вузах і військових училищах Харкова, Полтави, Сум, Белгорода. 58 з них склали екзамен, а найбільш здібні були прийняті до аспірантури (11 чол.) і докторантури (21 чол.). З 26 аспірантів, які навчаються нині на кафедрі, 11 чол. — з вузів Полтави, Сум, Ворошиловграда, Белгорода.

Велику роботу опорна кафедра проводить по рецензуванню кандидатських і докторських дисертацій, монографій та наукових статей. Тільки протягом 1971—1974 рр. було прорецензовано 9 докторських і 48 кандидатських дисертацій. На кафедрі вдосконалено порядок рецензування на засіданнях спеціально створеної науково-кваліфікаційної комісії кафедри.

Всю свою діяльність опорна кафедра здійснює в тісному контакті з відділами науки і вищих учбових закладів Харківського, Полтавського та Сумського обкомів партії, а також з партійними організаціями вузів. Як правило, у виїзних засіданнях опорної кафедри беруть участь відповідальні працівники відділів обкомів партії та секретарі партійних організацій вузів. Професори і доценти опорної кафедри також беруть участь у заходах, що їх провадять обкоми партії, читають лекції і ведуть семінари з актуальних проблем марксистсько-ленінської теорії, рішень XXIV з'їзду КПРС. Лише в 1974 і на початку 1975 р. вони виступили з лекціями та доповідями на семінарах партійно-господарського активу, перед ідеологічними працівниками Харкова, Полтави, Сум, Белгорода, Кременчука, Ізюма, Куп'янська, Конотопа і в сільських районах понад 40 разів.

Діяльність опорної кафедри дає позитивні наслідки. На кафедрах багатьох вузів регіону працюють її вихованці, що ще більше зміцнює ділові та наукові зв'язки з кафедрами історії КПРС Харкова, Полтави, Сум.

Г. М. ОКЛАДНОЙ, І. Ю. ЧОРНОМАЗ

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

ВРЯТУВАННЯ РАДЯНСЬКОЮ АРМІЄЮ ІСТОРИЧНИХ ПАМ'ЯТОК КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ І ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Під час другої світової війни країни Європи зазнали величезних матеріальних збитків. Гітлерівці руйнували, палили й грабували не тільки господарські, а й культурні об'єкти. Особливо значних втрат зазнали історико-художні цінності.

Руйнування фашистами архітектурних та інших історичних пам'яток було заздалегідь заплановане. Так, ще в червні 1939 р. Гітлер затвердив план знищення Варшави. Для його реалізації фашисти створили спеціальні групи динамітників і підпалювачів. До них входили й архітектори, які визначали історичні пам'ятки для знищення.

Варшава була майже повністю зруйнована. Із 750 будинків, що належали до архітектурних пам'яток, 710 зазнали великих пошкоджень. У руїни було перетворено собор святого Яна, королівський палац на Замковій площі, міську ратушу. Гітлерівці пошкодили палац Сташиця, Національний музей, Великий театр, зруйнували багато костелів, висадили в повітря пам'ятники М. Коперніку, Ф. Шопену, А. Міцкевичу, Невідомому солдату тощо. Загалом у 177 містах Польщі було знищено 50% архітектурних пам'яток¹.

Таким же було становище й в інших окупованих фашистами країнах Європи.

У травні 1940 р. гітлерівці повністю зруйнували центральні квартали Роттердама. При цьому загинули цінні історико-архітектурні ансамблі, зокрема, музеї і театри².

Знищення історико-художніх цінностей супроводжувалося також їх планомірним пограбуванням. Згідно з директивою рейхсміністра Розенберга було організовано оперативний штаб, що займався виявленням, обліком і конфіскацією культурних цінностей в окупованих країнах Східної Європи та вивезенням їх до Німеччини³.

¹ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., т. 5, М., 1963, стор. 77—78; Е. Грыневецкий. Возрождение города из руин. — «Курьер ЮНЕСКО», березень 1961 р., стор. 8; А. Салущкий. Силуэты Варшавы. — «Литературная газета», 27 грудня 1967 р.; В. Галюшкин. Операция «Фромборк». — «Комсомольская правда», 3 квітня 1973 р.; Л. Пэк. Варшавский королевский замок будет восстановлен. — «Наука и жизнь», 1971, № 8, стор. 155; Б. Роллинский. Новая жизнь Варшавы. — «Празда», 17 січня 1975 р.; Б. Кузак. Советская помощь Польше на заключительном этапе Великой Отечественной войны. — «Вопросы истории», 1974, № 7, стор. 75; Я. Васильковский. Прогулка над Одрой. — «Польша», 1965, № 5, стор. 22; И. Преловская. Новая жизнь старины. — «Комсомольская правда», 1 березня 1968 р.

² М. Сальман. Возрожденный Роттердам. — «Курьер ЮНЕСКО», липень-серпень 1959 р., стор. 13.

³ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів, К., 1963, стор. 40, 94.

Фашистські загарбники планували створити в Лінці (Австрія) своєрідний «музей фюрера», де були б зібрані «трофейні» художні пам'ятки з усіх окупованих країн. Для цього були організовані особливі команди, що займалися грабуванням цінностей⁴. Крім того, з ініціативи рейхсміністра закордонних справ Ріббентропа створювався батальйон особливого призначення, завданням якого було «негайно після падіння великих міст захоплювати культурні та історичні цінності, бібліотеки наукових установ, відбирати цінні видання книг, фільми, а потім все це відправляти до Німеччини»⁵.

Гітлерівці пограбували музеї Варшави (Королівський замок, Лазенковський палац), Парижа (Лувр і Національна бібліотека), Праги, Кракова та інших міст Європи. Так, за межі Польщі було вивезено відомому пам'ятку епохи Відродження — Маріацький вівтар Віта Ствоша, викрадено художні шедеври Рембрандта «Притча про милосердного самаритянина» і Рафаеля «Портрет молодої людини». Таємно зникла національна реліквія угорського народу — корона Іштвана I. Багато художніх цінностей Європи загарбали до своїх приватних колекцій Борман, Гімmlер, Герінг, Франк та інші верховоди третього рейху.

Вандалізм фашистських загарбників викликав обурення і протести серед прогресивної громадськості світу. «Навмисне зруйнування пам'яток культури, — писав, наприклад, у лютому 1942 р. видатний німецький письменник-антифашист Генріх Манн, — показує те граничне варварство, в яке... відкинув Гітлер своїх німецьких рабів»⁶.

Розгромивши німецько-фашистських загарбників на території нашої країни, Червона Армія принесла визволення й відродження і народам країн Центральної і Південно-Східної Європи. Під час жорстоких боїв на території Польщі, Угорщини, Чехословаччини, Німеччини та інших країн радянське військове командування всіляко прагнуло, зокрема, зберегти історичні пам'ятки їх народів. «Ішов священний поєдинок, — писав французький письменник Ж. Соріа, — між знищуючими все на своєму шляху військами фашистської армії і частинами Радянської Армії, яка несла порятунок цивілізації, культурі та мистецтву»⁷.

Блискучу операцію на Віслі провели, наприклад, війська 1-го Українського фронту під командуванням Маршала І. С. Конєва. Фашисти замінювали старовинний Краків, щоб висадити його в повітря. Цю варшавську акцію готували спеціальні команди гітлерівської організації Тодта. Радянська розвідувальна група «Голос» під командуванням Є. С. Березняка при активній допомозі польських партизанів і підпільників дістала план міста й іншу важливу інформацію. Наші війська почали наступати на Краків з флангів, без застосування авіації та артилерії. Боячись оточення, гітлерівці поспішно відступили і не встигли висадити в повітря заміноване місто. Польські патріоти допомогли радянським саперам розмінувати, зокрема, старовинний кремль Вавель, Ягеллонський університет, Маріацький костіол, ратушу, театр ім. Юліуша Словацького та інші історичні пам'ятки⁸.

У жовтні 1944 р. запеклі бої точилися за визволення Белграда. Радянські та югославські воїни, проявляючи масовий героїзм, зірвали фашистські плани повного зруйнування стародавнього міста. Наступаючим військам було наказано, писав Маршал авіації В. Судець, «обе-

⁴ П. Барашев, М. Капустин. Первая встреча. — «Правда», 3 жовтня 1972 р.

⁵ Принадлежит России. — «Литературная газета», 4 грудня 1968 р.

⁶ Ясная Поляна. Статьи и документы, М., 1942, стор. 197.

⁷ Ж. Сориа. Спасение. — «Советское искусство», 23 червня 1945 р.

⁸ И. С. Конев в. Сорок пятый, М., 1966, стор. 32—33; С. Березняк. Пароль «Dum spiro», К., 1974, стор. 147.

режно використовувати бойову могутню техніку, а авіації заборонено завдавати ударів безпосередньо по Белграду»⁹⁻¹⁰.

У гуркоті вибухів і пороховому диму перед наступаючими радянськими військами лежав Будапешт. Одне з найкрасивіших міст Європи гітлерівці перетворили у величезне поле битви. Але і в цих складних умовах наші воїни дбали про врятування національних цінностей угорського народу.

Музей образотворчого мистецтва в Будапешті, де зберігалися твори угорських митців, а також шедеври Леонардо да Вінчі, Греко, Гойя та ін., фашисти вирішили знищити мінами уповільненої дії. Лише завдяки героїчним зусиллям радянських саперів ці скарби були врятовані.

Відтягуючи фатальний кінець, фашисти не зупинилися і перед величезними руйнуваннями Відня. Тут вони створили важливий вузол своєї оборони. Під час запеклих боїв у полум'ї пожежі радянські бійці врятували собор Стефана і будинок Віденської опери та інші пам'ятники світової культури. Після визволення міста уряд СРСР виділив значні кошти на відбудову приміщення оперного театру¹¹.

Слід також згадати про героїчний подвиг радянських бійців під час Яссько-Кишинівської наступальної операції. 22 серпня 1944 р., коли ще не закінчилися бої, наші воїни оглянули приміщення бібліотеки Ясського університету і знешкодили закладені там гітлерівцями міни¹². Багато й інших історико-архітектурних пам'яток було збережено радянськими військами на території Румунії.

Роль Радянської Армії, як рятівниці історичних цінностей країн Європи, чи не з найбільшою повнотою виявилася у Празі. 5-го травня 1945 р. у місті почалося збройне повстання проти фашистських окупантів. Ударні частини групи армій «Центр» під командуванням генерал-фельдмаршала Ф. Шернера в той же день почали його придушувати. Становище патріотів стало критичним. У зв'язку з цим наступ радянських військ на Прагу, що намічався на 7 травня, розпочався на добу раніше. До столиці Чехословаччини підійшли танкові армії генералів П. С. Рибалка і Д. Д. Лелюшенка. Місто було врятовано.

І на території Німеччини, долаючи шалений опір фашистів, радянські війська робили все можливе, щоб зберегти історико-культурні цінності. Так, у лютому 1945 р. при бомбардуванні англо-американською авіацією Дрездена було зруйновано будинок Дрезденської галереї, загинуло 197 картин. В останні тижні війни фашисти замурували 750 мистецьких творів, серед яких були картини Рафаеля, Тіціана, Рембрандта, Веласкеса, Дюрера, Рубенса та інших майстрів.

Командування 1-го Українського фронту створило спеціальну команду, що займалася розшуком цих картин. Її очолював офіцер, художник за освітою Л. М. Рабінович. Про наслідки розшуку щоденно доповідали командуючому фронтом Маршалу І. С. Коневу.

Картини були знайдені за Ельбою в штольнях каменоломень, глибоких й сирих печерах і були перевезені в одну з літніх резиденцій саксонських королів на околиці Дрездена. З Москви прибула група спеціалістів на чолі з мистецтвознавцем Н. Соколовою. Картини було просушено і спеціальним поїздом під посиленою охороною відправлено в Москву для реставрації¹³. В 1955 р. відреставровану колекцію картин Радянський уряд повернув Німецькій Демократичній Республіці.

До цього часу на одній з колон палацу Цвінгер у Дрездені збе-

⁹⁻¹⁰ В. Судец. В тесном взаимодействии. — «Правда», 20 жовтня 1974 р.

¹¹ Е. Восток. Это было в Вене. — «Советская культура», 28 березня 1975 р.

¹² Ф. Видрашку. Судьбы. — «Новый мир», 1974, № 8, стор. 190.

¹³ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945, т. 5, стор. 323; И. С. Конев. Сорок пятый, М., 1966, стор. 32—33.

рігся напис, залишений радянським сапером: «Музей перевірено. Мін немає. Перевіряв Ханутін»¹⁴.

Наприкінці квітня 1945 р. радянські війська з боями підійшли до Потсдама. Старовинний парк і палац Сан-Сусі опинилися в районі передової лінії фронту. Гітлерівці мали намір знищити архітектурні і музейні цінності Сан-Сусі. Радянське військове командування вирішило зірвати цей варварський план фашистів. 27 квітня на засіданні Військової ради 47-ї армії уповноваженим по охороні культурних цінностей Потсдама було призначено старшого лейтенанта Є. Ф. Ледшувейта. Наше командування послало ультимативну радіограму німецькому вищому командуванню. В ній пропонувалося залишити парк і палаци Сан-Сусі поза зоною воєнних дій. Але мінометний вогонь з боку фашистів не припинявся і їх довелося вибивати атакою.

Одразу ж після цього в Сан-Сусі почалися роботи по розмінуванню приміщень палацу, ремонту його куполу, провадився облік музейного майна.

Коли в Сан-Сусі прибули американські, англійські та французькі військові керівники, вони були здивовані благородством радянських воїнів, які надійно охороняли і відбудовували архітектурні пам'ятки, в той час як фашистські загарбники вчинили величезні руйнування і пограбували палаци Петродворця під Ленінградом, кримський палац Воронцова та інші¹⁵.

Унікальні історичні пам'ятки Сан-Сусі були збережені, відзначає відомий мистецтвознавець НДР професор Ф. К. Кауль, тільки «завдяки розумній охороні, яку здійснила Радянська влада під час бойових дій»¹⁶.

Велична визвольна місія Радянської Армії у другій світовій війні викликала повагу в усьому світі. «Ми складаємо шану мужності радянських людей,— говорив перший секретар ЦК Польської об'єднаної робітничої партії Едвард Герек,— які на полях битв у другій світовій війні врятували народи від фашистської тиранії»¹⁷.

Свідченням глибокої поваги до нашої Вітчизни, її славних Збройних Сил є спорудження величних монументів, а також численних пам'ятників і обелісків на братніх могилах полеглих радянських воїнів у Будапешті, Празі, Софії, Белграді, Варшаві, Бухаресті, Відні, Берліні та інших зарубіжних містах. Іменами героїв-визволителів названі площі й вулиці, парки і сквери багатьох міст країн Європи.

У дні славного ювілею — 30-річчя Перемоги Радянського Союзу над фашистською Німеччиною — жителі міст і сіл визволених країн Європи урочисто покладають вінки і букети живих квітів до монументів радянським воїнам, до їх братніх і поодиноких могил.

Історичний подвиг радянського народу у Великій Вітчизняній війні, відзначав Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев, який «врятував світову цивілізацію, завжди буде патріотичним прикладом, прикладом мужності і благородства»¹⁸.

В. І. АКУЛЕНКО

¹⁴ Л. Славин. Роман с башней.— «Новый мир», 1971, № 5, стор. 97.

¹⁵ А. Пыхтин. Операция «Сан-Суси». — «Советская культура», 28 березня 1974 р.; Ф. Кауль. Варварство и гуманизм.— «Советская культура», 3 березня 1970 р.; В. Шварц. Пригороды Ленинграда, Л., 1961, стор. 24; Н. Г. Кузнецов. День первый и день последний. (Эпизоды из воспоминаний о войне). — «История СССР», 1974, № 5, стор. 120.

¹⁶ Ф. К. Кауль. Варварство и гуманизм. — «Советская культура», 3 березня 1970 р.

¹⁷ О. О. Єпішев. Збройні Сили СРСР — живе втілення соціалістичного інтернаціоналізму.— «Комуніст України», 1974, № 10, стор. 57.

¹⁸ «Радянська Україна», 13 червня 1974 р.

Спогади

В. О. ВОЙЦЕХОВИЧ

ФРОНТ НА ПОЛІССІ *

20 квітня

Вчора Ковпак одержав радіограму, в якій Строкач просив зустріти «цінний вантаж». Подібна радіограма вже один раз була, на Князь-озеро прилітав з орденами В. А. Бегма, і Сидір Артемович, наказавши комендантові штабу П. Скрильнику поставити біля себе ще два намети для гостей, сам поїхав на аеродром. Мені командир наказав посилити охорону і перевірити застави на підступах до лісу та вздовж Прип'яті.

До табору я вернувся вже близько першої години ночі. Все було гаразд. Я ліг спочивати і міцно заснув. Прокинувся майже о шостій. Тьмяно світив місяць, на сході розгорялася зоря, а в небі пливли охоплені рожевим полум'ям пухнасті хмари. Почало світати. Табір ще спав, лише кухарі розвели багаття і квапилися до схід сонця приготувати страву, та по галявині перед штабом ходив високий чоловік, у накинутій на плечі шинелі й сірому напіввійськовому одязі. Коли він підходив до кінця галявини й вертався назад, було видно, як на грудях пломеніє орден Леніна. Таке враження, що я його десь бачив. Знайоме обличчя, постать, рухи... Деякий час згадую, і раптом у пам'яті спливає Чернігів, збори комсомольського активу області, де перед нами виступив секретар ЦК КП(б)У Д. С. Коротченко. Безперечно, це він! Коли за сніданком Сидір Артемович представляв нас високому гостю, звертаючись до нього «товариш Дем'ян», усякі сумніви зникли. Та, власне, з конспірацією нічого не вийшло: дуже відомою й популярною на Україні людиною був Дем'ян Сергійович. З Павловським Коротченко розцілювався — вони знали один одного ще з громадянської. З тих часів знав Дем'яна Сергійовича і С. С. Кадурін. До вечора все з'єднання знало, що до нас приїхав секретар ЦК КП(б)У Дем'ян Сергійович Коротченко.

Тільки зійшло сонце — з аеродрому примчав Боря Король, і незабаром усі комсомольці з групи ЦК ЛКСМУ, що залишилися живими, — Михайло Андросов, Вася Олійник, Галя Кваша, Ліда Мачихіна, Оля Фінюшкіна — оточили секретарів ЦК ЛКСМУ Миколу Антоновича Кузнецова та Сергія Григоровича Сегена. Розповідали, як загинули Аня Дівіна і Валя Павлівна, як поранило Юлю Зінухову та Іру Драпалюк, розпитували про їхнє здоров'я, розповідали про своє партизанське життя-буття.

В групі Дем'яна Сергійовича, крім Кузнецова і Сегена, були заступник завідуючого оргвідділом ЦК КП(б)У І. Ф. Чепурний, начальник першого відділу УШПР підполковник Мартинов, його помічник капітан

* Закінчення. Початок див. у № 3, 1975 р.

Владимиров, інструктори ЦК КП(Є)У товариші О. Ф. Федоров, І. Г. Миронов та С. Ваксман, радисти Піддубний і Маруся Москаленко, а також працівники ЦК Антон Когutowський і Максим Громико.

25 квітня

За цю п'ятиденку група ЦК органічно вросла в наш партизанський колектив. Три дні — 22, 23, 24 квітня — Дем'ян Сергійович вручав урядові нагороди. Не дожили до цього дня Қоля Гомозов, нагороджений орденом Леніна, політрук Михайло Брехов і командир взводу Тихін Купченко, відзначені орденами Червоного Прапора. Толя Філіппов одержав зразу два ордени — Червоного Прапора і Червоної Зірки, ордени Червоного Прапора — Петя Брайко, Валя Подоляко і Юхим Берсеньов. Ордена Вітчизняної війни І ступеня удостоєний Д. І. Бакрадзе. Мені, Саші Тютєреву, Сергію Горланову, Миколі Політусі Дем'ян Сергійович вручив ордени Червоної Зірки. Всього одержало ордени більше двохсот чоловік.

Вручаючи нагороди, Дем'ян Сергійович побував у Красносіллі, Молочках, Дроньках, Погонному. Для його охорони закріпили відділення кінної розвідки Віктора Бабицева, і він об'їздив усі лісові табори, де жило населення цих сіл, рятуючись від фашистських літаків. Всюди з ним був Сергій Сеген.

Дем'ян Сергійович вів довгі розмови з колгоспниками, партизанами. Його цікавило все без винятку. Одного разу, коли Петро Петрович Вершигора приніс розвідзведення, Коротченко спитав:

— А які у вас відомості про стан сільського господарства на окупованій території?

Ми, звісно, бачили забур'янені поля, пусті ферми, голодну дітвору, але узагальнити все це нікому не прийшло в голову. Врятував становище Ковпак. Він витяг пошарпаний блокнот і, відшукавши сторінку, помережану якимись лише одному йому зрозумілими значками та цифрами, став розповідати:

— Як не намагаються гітлерівці використати родючі землі України, це їм мало вдається. Сільське господарство загарбаних областей у катастрофічному стані, особливо в степовій смузі, де люди пограбовані до останньої сорочки. Засівається лише половина орного клину. Поголів'я худоби різко скоротилося. Ось, наприклад, у Ровенській області є села, де на десять дворів залишилася одна корівчина. Як фашисти не агітують, колгоспник сіяти для них не хоче. У своїй газетці «Голос Волині» гітлерівці навіть кинули гасло: «Хочеш миру — засівай поля». На Поліссі ж фашисти, навпаки, всіма засобами перешкоджають посіву, щоб не створювати продовольчої бази в партизанських районах.

Сидір Артемович перегортає свій блокнот, шукаючи підтвердження:

— А ось, Дем'яне Сергійовичу, живий приклад. 4 березня ми зупинилися в селі Крайвіщина Володарського району Житомирської області. В селі 300 господарств. Перед війною було чотири колгоспи — імені Будьонного, Ворошилова, Папаніна і Рози Люксембург. В колгоспі імені Будьонного — 160 господарств. Перед війною засівали 800 гектарів та 75 гектарів присадибної землі. Рілля обробляли трактори Турчинської МТС. В господарстві було 72 робочих коня, 12 пар волів, 200 корів, 120 овець, 90 свиней, птахоферма, пасіка. У школі-семирічці працювали десять учителів і навчалися двісті дітей.

Ковпак перегорнув ще одну сторінку.

— 27 липня 1941 року в село прийшли фашисти. Спочатку забрали з ферми двадцять чотири корови, коня, тридцять овець. За зиму

на фермах не лишилося навіть хвоста. Кури «розлетілися». У 1942 році з 800 гектарів 180 засіяно озиминою, 50 — ярою пшеницею, 100 — вівсом, 60 — гречкою, на 26 — посаджено картоплю, 57 — соняшника, просо, тютюн. Триста з гаком гектарів чорнозему поросло бур'янами! Крім податків, господарство платить щороку 1900 карбованців за користування своєю власною землею та 3000 карбованців страховки. Школа у селі не працює. Лікарня платна. Ветлікарю теж треба платити.

Це, звичайно, тільки розрізнені дані про стан сільського господарства, але й з них можна робити відповідні висновки.

...В Мухойдах нам стало відомо про антифашистські настрої солдатів словаків, і Петро Петрович, користуючись більш-менш тривалою стоянкою в цьому селі й Аревичах, активно повів роботу серед бійців 120-го словацького полку. За його вимогою нам прислали з Великої землі листівки-звернення полковника Свободи, які наша агентура розповсюдила в Хойниках та Аревичах. Під впливом агітації кілька солдатів перейшли на бік партизанів. Дем'яна Сергійовича зацікавив цей випадок.

Через кілька днів до нас привели словаків: унтер-офіцера Андрія Пальшу і солдата Андрія Саксу, котрий, як виявилось, був шофером командира 120-го полку підполковника Йозефа Гусару.

Вони розповіли, що більшість солдатів ненавидять фашистів і що навіть командир полку Йозеф Гусар співчуває партизанам.

За ініціативою Дем'яна Сергійовича було вирішено почати переговори. Довго перебирали різні варіанти, як передати листа Йозефу Гусару, нарешті спинились на Олександрі Карпівні Демидчик. Її запросили до штабу і сказали все, нічого не приховуючи.

— Це дуже потрібно? — спитала Карпівна.

— Так, потрібно, — відповів Дем'ян Сергійович.

— Дайте подумати.

Вона якийсь час мовчки блукала по лісу. Потім підійшла і мовила:

— Я згодна. Тільки мені потрібний пристойний одяг.

Помітивши здивований погляд Вершигори, Карпівна пояснила:

— Знаєте, Петре Петровичу, приказку: «По одягу зустрічають.»

А так, як одягнена тепер, я до підполковника не доб'юся.

Я надрукував на шматку парашутного шовку листа з таким текстом:

«Підполковнику словацької армії пану Гусару Йозефу

Ваші брати словаки воюють на боці Червоної Армії, яка відстоює честь і незалежність своєї Батьківщини. Вони під вільними знаменами чехословацького народу відстоюють справу всіх слов'ян, борючись з гітлеризмом, який ставить за свою мету підкорити і знищити слов'янські народи.

Вас, словацьких воїнів, Гітлер хоче використати проти російського народу, примусити воювати проти радянських партизанів.

Пане підполковнику! Коли Вам дорогі інтереси словацького народу, інтереси солдатів та офіцерів, якими Ви командуєте, коли Ви поважаєте честь своєї нації і честь Вашого славного народу, Ви повинні бути разом з полковником Свободою... Ми хочемо і можемо Вам у цьому допомогти.

Будьте ласкаві повідомити, чи згодні Ви з'явитися на парламентерські переговори, призначити час і місце їх або виділити своїх представників. З Вашого боку повинно бути не більше десяти чоловік, стільки ж буде і з нашого боку.

Ми гарантуємо Вам при переговорах і після їх закінчення недоторканість особи, воїнської честі і зброї.

Генерал-майор Червоної Армії С. КОВПАК
Генерал-майор Червоної Армії С. РУДНЄВ»

Лист Олександра Карпівна зашила в полу жакета. Завтра вранці вона рушає в Хойники. Її супроводжують розвідники В. О. Кашицького і словак Андрій Сакса.

29 квітня

Наступний рейд, очевидно, випадає нам важкий і далекий. Уже на другий день після того, як приїхав Дем'ян Сергійович, Ковпак і Руднєв дали радіограму з проханням відкомандирувати до нас Ф. Д. Горкунова. Цієї ночі Федя вернувся до загону. Він ще накульгує, проте веселий і сповнений енергії. Вже сьогодні Федя приступив до роботи — він помічник начальника штабу по розвідці.

Разом з Федею вернулися Б. М. Кудрявський і М. Д. Мороз. Кудрявський знову прийняв 4-й батальйон, а Мороза призначили начальником штабу до Матющенка. Взагалі, це перший випадок, коли нам повернули командирів з Великої землі.

Ми всі з нетерпінням чекаємо з Хойників Олександру Карпівну. Минуло вже чотири дні, а від Кашицького немає жодної звістки. За всіма розрахунками розвідники мали вернутися ще вчора, найпізніше — сьогодні.

30 квітня

День збіг у передсвяткових турботах. Завтра з нагоди Першотравня намічено провести мітинг і влаштувати святковий концерт. М. Андросов, якого недавно призначили помічником комісара по комсомолу, та головний розпорядник і конферансьє Гриша Дорофєєв, колишній працівник Ленінградського цирку, обрали зручну галявину й проводять генеральну репетицію. Комісар наказав запросити на мітинг населення з найближчих сіл. До навколишніх партизанських таборів відправилися агітатори, щоб розповісти останні новини, почитати свіжу газету, запросити людей на свято.

Треба було подбати й про охорону галявини, де відбудеться мітинг, виставити додаткові пости і, взагалі, запобігти тому, щоб не сталося жодних прикрих несподіванок.

...Надвечір з'явилася Карпівна. Вершигора негайно повів її до намету Коротченка, де зібралися, Ковпак, Руднєв, Кузнецов і Сеген. Вислухавши звіт розвідниці, Дем'ян Сергійович запропонував зафіксувати переговори з Йозефом Гусаром у протоколі.

Олександра Карпівна зробила виклад своєї розмови. Наводжу її запис.

«Протокол переговорів О. К. Демидчик з підполковником, командиром 102-го полку Словацької армії паном Гусаром Йозефом — 29 квітня 1943 року».

«Пане підполковнику! Я прийшла до вас як представник Червоної Армії».

«Якої Червоної Армії?» — спитав підполковник.

«Червоної Армії, що діє в тилу ворога».

«Чого ви від мене бажаєте?».

«Я бажаю, коли дорога для Вас ваша Батьківщина, коли Ви хочете бачити свою Словаччину вільною, щоб Ви зробили так, як зробив полковник Свобода».

«А хто такий полковник Свобода? Я його не знаю».

«Свобода це — словацький полковник, що перейшов зі своєю дивізією на бік Червоної Армії і тепер воює проти нашого спільного ворога — німців».

Підполковник мовчав.

«Пане підполковнику! Я принесла Вам листа від наших генералів».

«Давайте мені його»,— сказав підполковник.

Я віддала йому листа.

«Дайте мені листа, я його Вам прочитаю і поясню незрозумілі для вас слова»,— сказала я.

«Будь ласка».

«Пане підполковнику...» — почала я читати листа...

«А Ви знаєте, що я можу Вас розстріляти?» — спитав він.

«Знала ще тоді, коли одержала завдання віднести Вам цього листа».

«Для чого Ви пішли?»

«Так треба»,— відповіла я. Підполковник мовчки глянув на мене, що він в цю мить подумав — не знаю, але погляд його був до того здивований, що в іншій обстановці я, можливо, навіть розреготалася б, але тоді попросила його вислухати мене до кінця і вже потім здійснити свій намір.

«Ні, я ніколи не віддам вас у руки до німців!» — з хвилюванням відповів підполковник.

Коли я закінчила читати листа, підполковник сказав:

«На парламентарські переговори не піду, перейти на бік Червоної Армії не можу тому, що за це нашу батьківщину німці спалять».

«А полковник Свобода перейшов же...» — сказала я.

«Він був за кордоном і звідти пішов на фронт. Там він перейшов на бік радянських військ. Ми ще перебуваємо в тилу. За перехід на бік партизанів родини солдатів палять або розстрілюють»,— відповів він.

«Проте бувають же випадки, коли під час бою солдат здається в полон. Чому ж вам не перейти на бік партизанів під час бою?» — спитала я.

«Тому, що німці знищують родини і тих словаків, які перейшли на бік партизанів, і тих, які здалися в полон»,— відповів підполковник і, підтверджуючи сказане, прочитав наказ, в якому говорилося, що за перехід солдатів на бік партизанів знищується родина і майно цих «зрадників».

«Проте ваші усе ж переходять»,— сказала я.

«І погано роблять»,— відповів підполковник.— Нам німці не довіряють, а коли почнеться масовий перехід словаків на бік партизанів, то нас звідси заберуть і на наше місце пришлють мадярів або німців. Вам же буде гірше. Ми вас не чіпаємо, і ви нас не чіпайте. Коли ви наступали на містечко Брагін, ми на допомогу німцям не пішли. Ми вас не обстрілюємо, коли ми одні, хоча вас і бачимо. Всі наші симпатії на боці росіян. Росіяни наші брати. Чим можемо, тим і допомагаємо. Я особисто відпустив з цього місця трьох чоловік, яким загрожував розстріл, і багатьох партизанів відпустив на волю за той час, що я перебуваю в Хойниках. Більше зробити поки що нічого не можемо. У всіх у нас у Словаччині є родини. Якщо ми перейдемо на ваш бік, їх знищать. Бийте німців. Ми їх теж ненавидимо. Нищити їх ми вам не перешкоджатимемо. Краще вам перебратися на другий бік річки, бо до

Брагіна прибуло багато мадярів і німців з танками й бронемашинами. На тому березі річки їх менше.

«Значить, усе?» — спитала я. Він відповів, що нічого не може зробити, що перейти на наш бік не можна і т. п.

«Швидше йдіть, щоб вас тут не помітили. Вам треба жити», — сказав підполковник у кінці нашої розмови.

О. К. ДЕМИДЧИК»

2 травня

Свято пройшло чудово. На мітингу виступив Семен Васильович. Потім Григорій Якович оголосив святковий наказ, з яким командування звернулося до партизанів. У ньому говорилося:

«За час війни обстановка змінилася. Наша славна Червона Армія, виснаживши сили ворога, завдала йому ряд серйозних ударів. Історія воєн ще не знала такого масового знищення ворожих військ, насичених сучасною технікою, як те, що здійснила Червона Армія взимку 1942—1943 рр. під Сталінградом, на Кубані, на Північному Кавказі, під Воронежем, на Центральному та інших фронтах.

У тилу ворога все ширше й ширше розгоряється полум'я партизанської боротьби. 20 місяців тому на Сумщині, біля міста Путивля, невелика група з 35 чоловік — комуністів-ленінців, як і тисячі патріотів нашої Батьківщини, стала на бій з німецько-фашистськими загарбниками.

Відтоді нашим з'єднанням знищено більш як 10 000 фашистських негідників, пущено під укіс 32 військові ешелони з технікою, боєприпасами і живою силою, висаджено в повітря 141 міст на найважливіших залізничних і шосейних магістралях та комунікаціях ворога. Розгромлено десятки ворожих гарнізонів. Це все ми робили для швидкого розгрому німецько-фашистських орд і визволення нашої Батьківщини від фашистських гнобителів».

Далі наказ закликав партизанів посилювати удари по ворожому тилу, по його комунікаціях, ширше розгортати диверсійну роботу, досконало оволодівати зброєю, підвищувати пильність і вести рішучу боротьбу з окупантами до повного визволення нашої священної Батьківщини.

...Після мітингу відбувся концерт. Наші артисти перевершили самих себе. Були акробатичні вправи, гумор та сатира, пісні, танці.

...Вже пізно вночі розійшлися партизани із святкового концерту. Було по-справжньому весело, і навіть наші високі гості Дем'ян Сергійович, Микола Антонович, Сергій Григорович та Іван Федосійович щиро сміялися, завзято аплодуючи, коли дзвеніли веселі або сатиричні пісні, і зосереджено мовчали, коли співали журливих, ліричних.

...Учора вранці повернувся Кашицький. Чекаючи Карпівну в гайку біля села Борисовщини, партизани, очевидно, виявили себе. 30 квітня гестапівці погнали на бій з партизанами роту словацьких солдатів. Наші хлопці спокійно відпочивали, коли загриміли постріли. Добре, що попереду були словаки, які стріляли неточно, інакше втрати були б більші. Кашицький з боєм прорвався до лісу і глухими стежками дістався до Аревичів.

3 травня

В травні кінчається мій кандидатський стаж. У кандидати партії мене рекомендували Ковпак, Руднев та Базима, і я знову звернувся до них з проханням дати рекомендацію в члени ВКП(б). Сьогодні одер-

жав останню рекомендацію від Григорія Яковича і віддав Паніну заяву про вступ до лав Комуністичної партії.

Війна ще більше піднесла авторитет комуністів. Народ бачить, що саме комуністи йдуть на найважчі, найвідповідальніші та найнебезпечніші ділянки роботи. Комуністи викривають брехливу геббельсівську пропаганду, розповідають правду про становище на фронтах, піднімають народ на боротьбу з фашизмом і в перших лавах йдуть на бій.

...Партійна організація нашого з'єднання це — величезна рушійна сила. З 1657 бійців і командирів — 734 комуністи і комсомольці!

Наше з'єднання — група партизанських загонів Сумської області — складається з чотирьох загонів Сумщини і об'єднаного Розважівського загону Київської області. Зцементовані залізною військовою дисципліною, вони в оперативному плані підпорядковані єдиному командуванню, але цілком самостійні у своїх внутрішніх справах. У кожному з них — своя партійна організація на чолі з партбюро. В нас і в Кролевецькому загоні секретарями партійного бюро працюють Я. Г. Панін і П. С. Дорошенко, у шалигинців — політрук роти І. П. Хоменко, у глухівчан — командир роти А. Я. Бондаренко.

Сьогодні оголошено наказ, яким організовано партійну комісію з'єднання на чолі з Я. Г. Паніним. До її складу введено Г. Я. Базиму, А. Я. Бондаренка, П. С. Дорошенка та І. П. Хоменка. Парткомісія має надалі очолити всю партійну роботу з'єднання. Згідно з інструкцією комісії надано право розв'язувати питання про прийом до лав партії. Рішення комісії набуває чинності після затвердження його комісаром.

У загонах лишилися партійні бюро, які керують партійним життям. У підрозділах створено партійні організації на чолі з парторганами, надано їм прав первинних парторганізацій. Парторги призначаються командуванням загону на подання партбюро. У всіх первинних парторганізаціях, а їх у нас двадцять дев'ять, відбулися партійні збори.

Подібна структура у комсомольській організації, яка теж нараховує двадцять дев'ять первинних організацій. У загонах є бюро, а на чолі організації з'єднання стоїть помічник комісара по комсомольській роботі Михайло Андросов.

5 травня

Обстановка весь час загострюється. Підполковник Гусар говорив Карпівні правду, коли попереджав про наступну концентрацію ворога — скрізь по Прип'яті і Дніпру зміцнюються гарнізони. Гітлерівці зайняли Дерновичі, В'яжище, Тешків, Конотоп, Наровлю. Поки що це — власовці та словаки, але чекають німецьких частин. Про це попереджає В. П. Яромов і на підставі радіограм О. М. Сабурова та Є. І. Мирковського — УШПР. Заклопотаний і Ковпак, але підготовка до майбутнього рейду ще не закінчена і ми змушені, поки працює аеродром, стояти на місці.

Сьогодні до нас прибув Борис Васильович Вакар, талановитий кінооператор, лауреат Державної премії. Михайло Глідер пішов з Олексієм Федоровичем у рейд, і Вакар прибув з Київської кіностудії від самого О. П. Довженка, щоб зняти кадри для картини «Україна в боротьбі», яку створює Олександр Петрович.

Учора й сьогодні з Москви прилетіла група досвідчених інструкторів-мінерів: Яків Юхимович Давидович, Платон Микитович Воронько, Володимир Вікторович Дубіллер, Олександр Романович Кузнецов, Микола Гаврилович Верейкін, Олексій Олександрович Лотов і Калерія Василівна Нікольська. За винятком Калерії Нікольської, це — інструктори

ри Московської школи, яка готує підричників-диверсантів для дій у ворожому тилу. Вони вважають, що школа вже пережила себе, і мінерів треба готувати на місці — в партизанських загонах. З своєю пропозицією вони звернулися в УШПР до Строкача і домоглися, аби їх послали у тил ворога.

В групі дуже своєрідні й цікаві люди. Яків Давидович — досвідчений інженер-геолог, не один рік був у небезпечних експедиціях в пустелях Середньої Азії та горах Паміру. Платон Воронько, мій земляк, з села Чернеччини Охтирського району, молодий поет, студент Літературного інституту імені О. М. Горького. Платон після закінчення автодорожнього технікуму працював у Таджикистані, на Вахшбуді. Добровольцем брав участь у війні з білофінами. Володя Дубіллер — художник-оформлювач одного з робітничих клубів Москви. Кузнецов, Верейкін і Лотов — молоді двадцятирічні хлопці, як вони кажуть, «ще без біографії».

Студентку юридичного факультету МДУ Калерію Нікольську, або, як її звуть друзі, Ліру, Ковпак зустрів з деякою недовірою — дівчини-мінера він ще не бачив, проте після розмови з нею змінив свою думку.

...Лірині батьки — лікарі. Єдина донька в забезпеченій родині, двадцятирічна красуня закінчила другий курс інституту, коли вибухнула війна. Як не умовляли її батьки навчатися далі, невгамовна Ліра одразу вирішила, що її місце серед захисників Батьківщини, і вступила до Народного ополчення.

В грізні дні осені 1941 року дівчина зголосилася добровольцем для роботи у ворожому тилу і потрапила в Московську школу мінерів. Після закінчення школи в 1941 році тричі переходила лінію фронту, виконуючи відповідальні завдання командування. В 1942 році її чотири рази закидали у ворожий тил з десантними групами. Сім разів була у ворожому тилу відважна дівчина! На її рахунку сім великих мостів, зірваних у вирішальний момент наступу наших військ. Потім Ліра працювала в цій же Московській школі, а тепер прилетіла до нас.

Сьогодні мінерів розподілили по загонах. Давидовича призначено помічником до Абрамова. Дубіллер — інструктор мінно-підривної справи в першому батальйоні. Платон Воронько став командиром мінерної групи 4-го батальйону, а Ліра Нікольська там же — мінером. Кузнецов пішов помічником командира групи мінерів 2-го батальйону. Верейкін і Лотов призначені у 3-й.

...Нарешті, вернувся І. Г. Миронов. Там, у межиріччі Дніпра і Десни, партизанський рух набирає всенародного характеру. Юрій Збанацький і брати Науменки, об'єднавши свої сили, розгромили гарнізон добірних есесівців і захопили райцентр Вищедубечанського району Пірнове. По прямій — це сорок кілометрів від Києва!

Наш календар

ДО 70-РІЧЧЯ ПОВСТАННЯ НА БРОНЕНОСЦІ «ПОТЬОМКІН»

Револьюційна боротьба робітничого класу і селянства Росії, що особливо посилилася після розстрілу 9 січня 1905 р. мирної демонстрації пролетарів Петербурга, і пораз-

ка царизму в російсько-японській війні справили певний вплив на армію й флот. Внаслідок агітаційно-пропагандистської діяльності більшовиків, які надавали великого значення участі солдатів і матросів у виступах проти самодержавства, виникли заворушення запасних у Миколаєві, повстання солдатів дисциплінарного батальйону в Херсоні та ін.

Однак найбільшим виступом у царському флоті під час першої російської революції було повстання матросів на броненосці «Потьомкін» (14—24 червня 1905 р.).

Повстання матросів Чорноморського флоту Центрального флотський комітет Севастопольської військової організації РСДРП («Матроська централка») планував провести восени 1905 р. За його дорученням Г. М. Вакуленчук проводив відповідну роботу і на «Потьомкіні». Але тут виступ розпочався передчасно, стихійно. Приводом послужила відмова матросів їсти обід, приготовлений з тухлого м'яса. Командир корабля викликав озброєну варту і наказав розстріляти 30 матросів. Озброївшись гвинтівками, революційні матроси вбили 7 найбільш ненависних офіцерів, а інших — заарештували. Під час сутички було смертельно поранено Г. М. Вакуленчука. Для керівництва броненосцем потьомкінці обрали революційний комітет (суднову комісію) на чолі з П. М. Матюшенком.

В ніч на 15 червня «Потьомкін» прибув до Одеси, де в той час розпочався загальний страйк. Але сприятливі умови, що створилися для спільного виступу робітників міста і матросів, не були використані. Більшовицька організація Одеси внаслідок численних арештів була ослаблена, їй бракувало єдності. Царський уряд для придушення повстання на «Потьомкіні» послав весь Чорноморський флот, але матроси відмовилися стріляти по повсталому кораблю, і командування було змушене відвести ескадру. За дорученням В. І. Леніна більшовик М. І. Васильєв-Южин прибув в Одесу для допомоги потьомкінцям, але броненосець уже залишив порт.

11 днів плавав броненосець під червоним стягом, викликаючи захоплення всього людства і ненависть царизму, але в зв'язку з тим, що не залишилося харчів і вугілля, 25 червня (8 липня) потьомкінці здалися румунським властям у Констанці. Більшість матросів приїхала на батьківщину лише після Лютневої революції 1917 р., а тих, хто одразу повернувся до Росії, заарештували і віддали під суд.

Високо оцінюючи подвиг потьомкінців, В. І. Ленін писав: «...Вперше велика частина військової сили царизму, — цілий броненосець, — перейшла відкрито на сторону революції... Броненосець «Потьомкін» лишився непереможеною територією революції і, хоч яка була б його доля, перед нами в наявності безсумнівний і дуже знаменний факт: спроба утворення ядра революційної армії»¹.

У збройному повстанні брали участь й нікопольчани Я. Д. Перепадя, М. Д. Данилов, В. Д. Грінченко, Т. Л. Кролевець, С. Н. Камишний (Камишов), І. А. Пахно і В. М. Усачов. Коротко розповімо про долю кожного з них.

Яків Давидович Перепадя народився у Нікополі (на Довгалівці) в 1882 р. У 1905 р. призваний на військову службу і був у складі сигнальної команди броненосця. Під час розмови з одним з авторів цих рядків він підкреслював, що добре пам'ятає ті хвилини, коли броненосець опинився у руках повсталих, і вперше в історії російського флоту над кораблем замайорів червоний прапор. З хвилюванням згадував Я. Д. Перепадя, як броненосець під червоним прапором сміливо вийшов назустріч ескадрі:

— Всі замерли в чеканні. Раптом з революційного корабля випукнули: «Хай живе свобода! Ура!». А на щоглі з'явився сигнал: «Команда «Потьомкіна» просить комендорів не стріляти». У відповідь з «Георгія Побідоносця» та інших кораблів пролунало «Ура!»

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 10, стор. 320.

Під час повстання Я. Д. Перепадя ніс службу на носовому сигнальному містку. Коли зрадник член суднової комісії Веденмеєр підняв на щоглі сигнал міноноскою № 267 «знятися з якоря і йти у Севастополь», Яків Давидович разом з старшим сигнальником Соколовим зірвав цей сигнал.

Після здачі броненосця румунським властям Я. Перепадя працював вантажником, рибалкою, кочегаром на румунському пароплаві «Добруджа». Згодом у пошуках роботи він побував в Англії, Франції та Канаді. Лише в 1919 р. повернувся на батьківщину. Але на Далекому Сході, куди він приїхав з чужини, у той час хазяйнували інтервенти, і Я. Перепадя вступив до одного з партизанських загонів, що діяв в Уссурійському краї. 1924 р. Яків Давидович прибув у Нікополь, де працював машиністом водонасосної станції.

З нагоди 50-річчя від дня початку повстання на «Потьомкіні» указом Президії Верховної Ради СРСР Я. Д. Перепадю було нагороджено орденом Червоної Зірки. У червні 1965 р. на запрошення командуючого Чорноморським флотом він прибув до Одеси і разом з 25 іншими потьомкінцями проїхав маршрутом броненосця, а 27 червня 1965 р. брав участь у відкритті пам'ятника потьомкінцям у місті-герої Одесі. Яків Давидович був частим гостем на заводах, у школах, піонерських таборах. Піонери загону ім. героїв-потьомкінців Нікопольської середньої школи-інтернату прийняли його в почесні піонери. 9 жовтня 1967 р. персональний пенсіонер Я. Д. Перепадя помер. На честь 50-річчя Великого Жовтня помертню його було нагороджено медаллю «За відвагу»².

Матрос 2-ї статті артилерист Максим Данилович Данилов був серед тих 30 повсталих, які залишилися біля лівого борту і не встигли перебігти до дванадцятидюймової гармати. Їх за наказом офіцера Гіларовського накрили брезентом, що означало розстріл.

На палубі стояла мертва тиша, та ось з-під брезенту почулося: «Не стріляйте, братці!», і у відповідь пролунав клич «До зброї!».

В автобіографії М. Д. Данилов писав: «Народився в 1883 р. в с. Велика Знаменка Мелітопольського повіту Таврійської губернії. До 15 років жив з батьками. Коли мені виповнилося 15 років, я почав працювати пастухом в економії великого князя Михайла Романова... У поміщика мені не сподобалося, бо я нічого не одержував. І я вирішив перейти на цегельний завод у с. Знаменку. Згодом я найнявся рибалкою в Панський Рогачик.

У 1904 р. я був призваний на військову службу в морський флот, а в 1905 р. списаний з екіпажу. На броненосці «Потьомкін» брав участь в революційному повстанні проти ненависного царського режиму. Після здачі «Потьомкіна» румунській владі я прожив 12 років в еміграції у Румунії, де проводив революційну роботу серед селян, закликаючи їх забрати землю у бояр. Пролетарська революція 1917 р. дала змогу мені і моїм друзям повернутися на батьківщину. Спочатку я приїхав у Севастополь, в свій 36-й флотський екіпаж. У 1918 р. був демобілізований, після чого повернувся додому. Згодом добровольцем вступив до лав Червоної Армії. Після вигнання Врангеля з Криму працював у сільській місцевості. А з 1930 р. працював на Нікопольському м'ясокомбінаті.

У період тимчасової окупації міста німецько-фашистськими загарбниками старий потьомкінець підтримував зв'язок з нікопольською підпільною групою Кардашова і всіляко допомагав народним месникам.

У 1955 р. в зв'язку з 50-річчям з часу початку повстання на броненосці «Потьомкін» він був нагороджений орденом Червоної Зірки. Персональний пенсіонер М. Д. Данилов помер у 1956 р.³

Василь Данилович Грінченко був призваний на військову службу у Чорноморський флот 1899 р. Згодом досвідченого гальванера (електротехніка) було переведено на один з найпотужніших у той час броненосців — «Потьомкін». Разом з Я. Д. Перепадею брав активну участь у повстанні. Зокрема, коли «Потьомкін» перебував на Одеському рейді, вони попередили членів суднової комісії про те, що місцева влада зосереджує на березі артилерію для обстрілу повсталих.

У Румунії В. Д. Грінченко працював на фанерно-паперовій фабриці. Повернувся в Нікополь у 1918 р., а наступного року помер від тифу⁴.

Тимофій Леонтійович Кролевець був учнем рульового на «Потьомкіні». Ще до подій на броненосці він подружився із своїм земляком Я. Д. Перепадею. Після поразки повстання вони деякий час разом жили в Румунії. Коли в 1909 р. Перепадя перебрався з Англії до Канади, туди приїхав і Кролевець.

Тимофій Леонтійович повернувся в Нікополь у 1927 р. Спочатку брав участь у спорудженні Дніпрогесу. Але моряка кликало море, і він став рульовим катера «Гнівний», що обслуговував будівельників електростанції. В 1935 р. споруджував Нікопольський південнотрубний завод. З 1936 по 1938 р. працював рульовим катера «Трубіник». Помер Тимофій Леонтійович Кролевець у червні 1938 р.

² ЦДАВМФ СРСР, ф. 1086, стр. 137, 151, 163.

³ Там же.

⁴ Там же.

Син селянина-бідняка з Довгалівки Степан Никифорович Камишний призваний на військову службу в 1904 р. На «Потьомкіні» він був матросом 2-ї статті, спочатку кочегаром, а згодом його перевели в баталерну команду. Після здачі «Потьомкіна» оселився в м. Стара Кілія, де займався пошиттям одягу. В цей час С. Н. Камишний змінив своє прізвище на Камишов. У 1917 р. він повернувся в Нікополь.

1935 р., коли наш народ відзначав 30-річчя з дня повстання на броненосці «Потьомкін», С. Н. Камишний (Камишов) та Я. Д. Перепада брали участь в ювілейних торжествах, що проходили в Одесі. В квітні 1936 р. Степана Никифоровича Камишного не стало⁵.

Іван Авер'янович Пахно народився в с. Войськове Нікольської волості Катеринославської губернії. На військовій службі з 1901 р. На броненосці «Потьомкін» був старшим кочегарним квартирмейстером. Наприкінці 1916 р. повернувся з Румунії до Росії, але був заарештований і засуджений до тюремного ув'язнення. Лише після Лютневої буржуазно-демократичної революції вийшов з тюрми. Потім працював у рідному селі і на хуторі Крутий Солонянського району. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 20 червня 1955 р. його нагороджено орденом Червоної Зірки. Помер Іван Авер'янович Пахно в 1960 р.⁶

Кочегарний квартирмейстер Варфоломій Михайлович Усачов, уродженець с. Каменка Каменської волості Мелітопольського повіту Таврійської губернії, був серед 38 матросів, які одразу після придушення повстання повернулися на батьківщину. Він продовжував служити на «Святому Пантелеймоні» (так назвали «Потьомкіна» після повернення з Румунії) і брав участь у листопадовому повстанні чорноморських моряків під командуванням лейтенанта П. Шмідта. Згодом Варфоломій Михайлович жив у Севастополі, рідному селі, а напередодні Великої Вітчизняної війни працював столяром на одному з коксохімічних заводів Донбасу. В 1947 р. він переїхав у Нікополь. 20 березня 1949 р. В. М. Усачова не стало⁷.

Нікопольчани по праву можуть пишатися своїми прославленими земляками, які 70 років тому разом з іншими матросами броненосця «Потьомкін» перейшли на бік революції.

П. М. БОГУШ, В. І. РЕЗНІК, В. І. ЯРКОВ

⁵ Там же.

⁶ Там же, ф. 1025, оп. 2, спр. 159.

⁷ Там же, ф. 1086, спр. 137, 151, 163.

Критика та бібліографія

**ИСТОРИЧЕСКИЙ ОПЫТ КПСС
В СТРОИТЕЛЬСТВЕ СОЦИАЛИЗМА
И КОММУНИЗМА
И ЕГО МЕЖДУНАРОДНОЕ ЗНАЧЕНИЕ ***
М., Политиздат, 1974, 335 с.

Вивчення, збагачення і творче застосування колективного досвіду комуністичного руху, серцевиною якого є досвід КПРС, — неодмінна передумова успіхів марксистсько-ленінських партій. «Світовий соціалізм, — підкреслював Л. І. Брежнєв у виступі на Міжнародній нараді 1969 р., — вибирає в себе все багатство і різноманітність революційних традицій і досвіду, продовжуваного творчістю трудящих різних країн»¹.

Найбільшим звершенням творчого генію людства у XX столітті є історичний досвід ленінської партії в боротьбі за перемогу соціалізму і комунізму. Досвід КПРС по відношенню до життя ідей марксизму-ленінізму, керівництву створенням суспільства розвинутого соціалізму є дороговказом для братніх комуністичних і робітничих партій, всього прогресивного людства. Висвітлення цього історичного досвіду, розкриттю його міжнародного значення і присвячена рецензована монографія.

З позицій сучасних досягнень марксистсько-ленінської науки, рішень XXIV з'їзду КПРС, матеріалів святкування 50-річчя Великого Жовтня, 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, 50-річчя утворення СРСР, документів світового комуністичного руху автори створили оригінальну наукову працю.

Центральне місце в книзі відведено розкриттю загальних закономірностей будівництва соціалізму, показу, як Комуністична партія Радянського Союзу, братні партії враховують конкретно-історичну специфіку кожної країни, об'єктивні реальності свого часу. На основі досвіду СРСР та інших соціалістичних країн автори показали, що соціалістична революція і встановлення диктатури пролетаріату є загальною закономірністю для всіх народів, які

стають на шлях соціалістичної перебудови суспільства.

Утвердження, розвиток і зміцнення диктатури пролетаріату в формах радянської державності та народної демократії — цінне надбання світового комуністичного руху.

Розкривши історичну закономірність однопартійної системи в СРСР і багатопартійної системи в ряді інших соціалістичних країн, автори відзначають, що в усіх випадках Комуністична партія виступає як керівна і спрямовуюча сила соціалістичного суспільства. Питанням партійного керівництва соціалістичними перетвореннями в нашій країні присвячено розділ: «Розробка В. І. Леніном плану побудови соціалізму в СРСР і його здійснення». На великому фактичному матеріалі показано вироблення і втілення партією в життя ленінських заповітів, процес створення соціалістичного укладу, істотні зміни в економіці країни, духовному житті трудящих. Розкрито зміст нової економічної політики як генеральної лінії перехідного періоду від капіталізму до соціалізму. Наголошується, що запровадження нової економічної політики забезпечило розвиток продуктивних сил країни в соціалістичному напрямку.

У монографії показано міжнародне значення нової економічної політики.

Свіжістю аналізу, глибиною постановки питань, широтою висновків характеризується розділ «Утворення і розвиток Союзу РСР — торжество ленінської національної політики». Марксистсько-ленінська національна програма і політика партії в національному питанні показані в розвитку у відповідності з об'єктивними умовами боротьби пролетаріату Росії за перемогу соціалізму. Чітко показано діалектичність лозунга партії про право націй на самовизначення і її курсу на інтернаціональне згуртування трудящих в єдиній демократичній державі всіх народів, що її наслідують.

Послідовно розкрито в монографії процес розробки партією питання про державний устрій багатонаціональної держави. Значну увагу приділено ленінському аналізу співвідношенню національного та інтернаціонального як в період боротьби за перемогу пролетарської революції, так і в умовах соціалізму. Висвітливши значення Жовтневої революції, як головної передумови розв'язання національного питання в нашій країні, автори розкрили роль пар-

* Авторський колектив у складі: Л. А. Слепов (керівник), Г. А. Деборін, М. І. Куліченко, А. І. Рогов, І. Н. Юдін, Є. М. Іванова.

¹ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 361.

тії як латхненшика і організатора об'єднано-го руху раніше пригноблених народів, їх згуртування лавкою російського пролетаріату, творця Союзу РСР. В розділі наведено великий фактичний матеріал про вклад трудящих України, як і інших республік, у розвиток об'єднаного руху. Наведені в книзі матеріали про величезні успіхи у соціально-політичному та економічному розвитку всіх народів нашої країни у складі СРСР переконаливо свідчать про всесвітньо-історичне значення радянського досвіду розв'язання національного питання.

В умовах розвинутого соціалізму КІРС, як це добре показано в книзі, рухає вперед марксистсько-ленінське вчення про нації і національні відносини, науково керує розв'язанням проблем розвитку націй і народностей, міжнаціональних відносин, постійно враховує як спільні інтереси всього Союзу РСР, так і кожної союзної республіки. З великим інтересом сприймаються сторінки, присвячені виникненню і розвитку радянського народу як нової історичної спільності людей (стор. 184).

Актуальні питання досвіду КІРС у побудові розвинутого соціалізму і розгортанні комуністичного будівництва розглянуто у четвертому розділі книги. В ньому дано наукову характеристику основних етапів соціалізму, особливостей матеріально-технічної бази зрілого соціалізму і економічної політики партії. Велику увагу приділено партійному керівництву процесами удосконалення соціалістичних суспільних відносин, структури соціалістичної власності, підвищення соціальної однорідності суспільства при зростанні провідної ролі робітничого класу, всебічному розгортанню соціалістичної демократії, залученню мас та їх громадських організацій до управління країною.

Висвітлюючи діяльність КІРС по вихованню свідомих, активних будівників комунізму, автори підкреслюють визначальну роль формування у кожної радянської людини комуністичного світогляду, високої ідейної переконаності. Особливої уваги, підкреслено в розділі, вимагають питання виховання і зміцнення у радянських людей класового підходу до оцінки подій і явищ, готовності до безкомпромісної боротьби проти пережитків капіталістичного минулого, релігійних забобів, постулок націоналізму.

Успіхи СРСР на всіх ділянках комуністичного будівництва нерозривно зв'язані з зростанням керівної ролі партії. Спеціально розглянуто питання про принципи, форми і методи партійного керівництва суспільством. Авторі відзначають комплексність і всеосяжність партійного керівництва. Головним в діяльності партії є політичне керівництво, вироблення генеральної лінії, політичного курсу і організації трудящих на його здійснення. В рецензованій праці висвітлено процес удосконалення внутріпартійного життя в сучасних умовах.

Зовнішньополітичній діяльності КІРС і Радянської держави присвячено спеціаль-

ний розділ. В ньому розглянуто такі важливі питання як досвід КІРС у боротьбі за мир і мирне співіснування, у поданні підтримки народам, що борються за соціальне і національне визволення. Вірність інтернаціоналізму, цінна боротьба з опортунізмом є одним з джерел міжнародного авторитету КІРС, яка внесла неоціненний вклад у становлення і розвиток світової соціалістичної системи, утвердження нового типу міжнародних відносин. Зміцнення братерської згуртованості країн соціалізму яскраво відбивається у соціалістичній економічній інтеграції, співробітництві у зовнішньополітичних справах, захисті соціалізму, боротьбі за мир.

Звичайно, таке багатопланове дослідження не може однаково докладно розглянути всі поставлені проблеми. На наш погляд, розкриттю ролі партії як натхненника і організатора перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні авторам слід було б приділити значно більше уваги. Адже перемога над фашизмом, в якій СРСР відіграв вирішальну роль, була торжеством соціалістичного суспільства. Йдеться не лише про те, що воєнні роки надзвичайно збагатили досвід партії у захисті завоювань соціалізму. В період Великої Вітчизняної війни продовжувалося будівництво розвинутого соціалізму, формування його матеріально-технічної бази, соціально-політичної єдності. Історики ще мають розкрити, зокрема, як у воєнні роки випробувань зростала і міцніла нова історична спільність — радянський народ, піднялась на новий, більш високий ступінь загальнонаціональна гордість радянської людини.

Є в книзі і окремі огріхи. Викликає заперечення твердження, що «в середині 30-х років соціалістична економіка базувалася більшою частиною на старих виробничих фондах» (стор. 194). Адже директиву XVII з'їзду партії про те, що на кінець другої п'ятирічки необхідно одержувати близько 80% промислової продукції від нових і повністю реконструйованих підприємств, було виконано. На той час майже повністю оновилися основні фонди у енергетиці, чорній, кольоровій металургії, хімічній промисловості тощо.

Всеросійський з'їзд Рад відбувся в липні, а не в травні 1918 р. (стор. 50). Політвідділи МТС були створені не в 1932 р. (стор. 111), а в 1933 р. за рішенням січневого (1933 р.) Пленуму ЦК ВКП(б). Читачеві доводиться самому з'ясовувати, скільки ж у СРСР є промислових підприємств — 49 тис. (стор. 195) чи 200 тис. (стор. 211).

В цілому книга є серйозним науковим дослідженням, корисним вкладом у велику роботу істориків партії, представників інших суспільних наук по аналізу, узагальненню і пропаганді історичного досвіду КІРС, братніх комуністичних партій по керівництву будівництвом і прогресом суспільства розвинутого соціалізму.

М. Б. Погребінський

*А. Й. ЗАЛЕСКІ. ДАРОГАМІ
ПАРТЫЗАНСКАЙ БЕЛАРУСІ,*

вид-во «Беларусь», Мінск, 1974, 238 с.

Про героїчну боротьбу білоруського народу проти німецько-фашистських загарбників вже написано багато книжок, брошур і статей. Оцінюючи подвиг білоруського народу в роки Великої Вітчизняної війни, Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев сказав: «Ніколи не буде забутий безсмертний героїзм прославлених білоруських партизанів і підпільників, їх великий внесок в розгром німецько-фашистських окупантів... Невипадково з любов'ю і повагою називали радянські люди Білорусію партизанською республікою»¹. Кожна нова праця, присвячена всенародній боротьбі на тимчасово окупованій ворогом території, відкриває перед нами маловідомі сторінки минулого, збагачує історичну науку новими фактами і висновками.

Досліджуючи проблему партизанської війни на окупованій радянській території, історики звертали головну увагу до останнього часу на збройну боротьбу, значно меншою мірою висвітлено дії підпільників і зовсім мало відомо нашим читачам про масову героїчну боротьбу мирного населення проти гітлерівців, яка не припинялася ні на один день, ні на одну годину і була спрямована на зрив економічних, політичних і воєнних планів ворога.

Одним з перших звернувся до цієї теми білоруський історик, професор А. Й. Залеський. Ним написано вже кілька книг про визвольну боротьбу радянського народу в роки Великої Вітчизняної війни, зокрема, про мужність і героїзм селян Білорусії, проявлені ними в той тяжкий час, про допомогу населення партизанських країв і зон народним месникам.

Нещодавно з-під пера дослідника вийшла ще одна книжка, присвячена подвигу мирного білоруського населення в боротьбі з гітлерівськими загарбниками. Ці люди не входили ні до складу партизанських загонів, ні підпільних організацій. Вони саботували всі заходи окупантів, в результаті чого плани ворога щодо «освоєння» окупованих районів були переплутані, а потім і остаточно зірвані. Ця боротьба в загальному підсумку була одним із факторів, який забезпечив перемогу радянського народу над гітлерівською Німеччиною.

Рецензована праця є, насамперед, науковим дослідженням: автор робить у ній серйозні узагальнення і важливі теоретичні висновки. Разом з тим книжку написано до певної міри як мемуари. А. Й. Залеський довгий час вивчав побут населення в тилу ворога. Як історик-етнограф, у складі наукових експедицій він побував у всіх колишніх партизанських зонах Білорусії. Використання етнографічних методів дослідження дало йому змогу додатково зібрати великий, дуже цікавий матеріал про

життя і боротьбу білоруського народу в тилу ворога.

Книжку написано в формі нарисів. Автор, викладаючи матеріал, використовує художні засоби. Але при цьому він не відступає від історичної правди.

Ця книжка, як і інші праці автора, ще раз свідчить про те, що без показу опору широких народних мас не може бути відтворена повна картина боротьби проти фашистських загарбників у тилу. В монографії А. Й. Залеського розкривається всенародний характер боротьби в тимчасово окупованих районах Білорусії. Відомо, що поняття «всенародна боротьба» в тилу ворога включає в себе три елементи: збройні виступи партизанів, боротьбу підпільників і зрив населенням економічних, воєнних та інших заходів загарбників².

Партизани, підпільники, всі радянські люди прагнули якнайшвидше вигнати окупантів з рідної землі. Вони активно боролися проти гітлерівського «нового порядку», проти експлуатації трудящих і насадження буржуазних виробничих відносин. Рецензована монографія дає змогу з'ясувати соціально-політичну основу і суть боротьби радянського народу в тилу ворога.

Природно, що, висвітлюючи опір населення різноманітним економічним, політичним, адміністративним і воєнним заходам окупантів, автор, насамперед, чимало сторінок присвячує ставленню місцевих жителів до партизанів і воїнів Червоної Армії. На численних прикладах показано допомогу місцевого населення народним месникам. Читачі знайдуть у книжці і розповідь про те, як ковали одного з колгоспів Любанського району виготовляли для партизанів гранати (стор. 73—76), як колгоспний бригадир Є. Делов організував постачання продовольства народним месникам, подавав допомогу пораненим (стор. 135—138), як працювали в партизанських майстернях жителі с. Рівне Поле Россонського району (стор. 160—164).

У книжці розповідається про те, як місцеве населення чинило опір політичним заходам окупантів. Автор наводить яскравий приклад, як жителі невеличкого села Плигівка Ушацького району відмовилися обирати старосту (стор. 30). Не можна без хвилювання читати нарис про роботу радянських шкіл у лісах Брестської області (стор. 191—199).

В районах дій партизанів (Любанський, Суразький) селяни продовжували вести колективне господарство (стор. 58—66, 106—120, 132—135). Це свідчило про те, що тяжкі умови окупації не зламали їх непохитної вірності Радянській владі, ідеалами Великої Жовтня. Підтвердженням цього є переконливі приклади і факти, наведені автором.

² А. Епштейн. Ленинская партия — организатор победы в Великой Отечественной войне. — «Коммунист», 1975, № 2, стор. 70.

¹ «Правда», 29 грудня 1968 р.

Нарисове описання подій, з якими автор знайомився не лише з історичних документів, а й зустрічаючись з учасниками Великої Вітчизняної війни, чергується з його роздумами про минуле, з узагальненням поглядів з важливих теоретичних питань.

А. Й. Залеський, на наш погляд, цілком справедливо вважає, що боротьба патріотів на тимчасово окупованій радянській території вже з перших днів війни мала всенародний характер, оскільки в ній брали участь всі класи і соціальні верстви нашого суспільства, представники всіх народів нашої країни. Автор рецензованої праці приділяє велику увагу показу партійного керівництва боротьбою на окупованій території, розкриває різноманітність форм і методів впливу на широкі маси трудящих. Він має рацію, коли неодноразово підкреслює, що тільки організаційно-практичне керівництво партії в поєднанні з ідейним впливом забезпечило успіх у боротьбі з ворогом.

Позитивну оцінку книжці дали колишні секретарі Могильовського підпільного обкому Компартії Білорусії Д. С. Мовчанський та Вітебського підпільного обкому КП(б)Б Я. А. Жилипін, які написали до неї передмову. Приєднуючись до їх думки, треба, однак, висловити деякі зауваження. Структурно, очевидно, краще було б розділ про вчення марксизму-ленінізму помістити не в кінці книжки, а на початку. Тим самим читач одразу міг би зрозуміти суть боротьби партизанів, підпільників та інших форм опору загарбникам, її значення, джерела тощо.

Характеризуючи складові частини всенародної боротьби в тилу ворога, автор допускає деякі неточності, зокрема, чітко не розмежовує партійне і антифашистське підпілля (стор. 175). І те й інше, звичайно, були антифашистськими, але в літературі антифашистським підпіллям прийнято називати підпільні організації, членами яких

були переважно безпартійні радянські патріоти.

Нерідко автор мислить загалом правильно, а загальний висновок робить не зовсім чітким. Так, на стор. 220 він зазначає, що в партизанських краях і зонах, які охоплювали 60% території Білорусії, фактично було встановлено Радянську владу. Але вказана частина території перебувала під контролем партизанів не постійно, а лише протягом окремих місяців 1943 р. Крім того, Радянську владу було дійсно відновлено в партизанських краях, а в партизанських зонах лише в окремих випадках. Партизани тут постійно не знаходилися і відновлювати Радянську владу в таких умовах було ризиковано. Це могло привести до невинуватених жертв.

Не можна погодитися й ще з одним висновком автора. На стор. 227 він пише: «Це дає підставу вважати партизанами також деяких місцевих жителів, які постійно допомагали загону чи бригаді в забезпеченні успіху бойових операцій». Без застережень цю тезу прийняти не можна. Все населення окупованої території тією чи іншою мірою допомагало партизанам у їх збройній боротьбі, але це зовсім не означає, що мирне населення можна вважати партизанами. Це розуміє і сам автор, оскільки в інших нарисах він правильно міркує про те, кого і чому треба вважати партизаном, а кого — підпільником. Тим самим автор суперечить сам собі.

Вказані недоліки не знижують загалом позитивної оцінки рецензованої праці, що вийшла у світ напередодні 30-річчя великої Перемоги. Вона має не лише наукове та пізнавальне, а й виховне значення. В ній відтворюються незабутні подвиги радянських людей, які завжди будуть прикладом для наших сучасників, а також для наступних поколінь.

А. Ф. Юденков

Г. І. ТЕРЕЩЕНКО. ОРГАНІЗАТОРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ ПО ПІДГОТОВЦІ РОБІТНИЧИХ КАДРІВ НА УКРАЇНІ.

Видавниче об'єднання «Вища школа»,
Видавництво при Київському державному
університеті, К., 1974, 159 с.

Питання формування і підготовки молодого покоління робітничого класу завжди були і залишаються в центрі уваги Комуністичної партії. Однією з вирішальних умов успішного господарського будівництва і соціально-економічних перетворень в період будівництва соціалізму і комунізму є забезпечення суспільного виробництва кваліфікованими робітничими кадрами. Нинішній етап розвитку нашого суспільства, підкреслював Л. І. Брежнев, робить особливо актуальними завдання підвищення

освітнього та професійного рівня робітників, вдосконалення всієї системи підготовки науково-технічної інтелігенції¹.

Організаторській діяльності КПРС по підготовці робітничих кадрів на Україні через систему професійно-технічної освіти присвячена рецензована монографія.

На основі узагальнення документального матеріалу у першому з п'яти розділів показано, що в основу програмних вимог Комуністичної партії з питань професійно-технічного навчання, як і народної освіти взагалі, покладені теоретичні положення класиків марксизму-ленінізму, вказівки В. І. Леніна щодо необхідності постійно здійснювати міцний зв'язок навчання й виховання молодого покоління з способом виробництва і життям того суспільства, в

¹ Див. «Радянська Україна», 27 липня 1973 р.

умовах якого здійснюється навчання і виховання.

Долаючи труднощі, обумовлені відсутністю досвіду в будівництві радянської професійно-технічної школи, в результаті пошуків уже в перші роки Радянської влади було створено новий, **соціалістичний тип** учбових закладів для робітничої молоді — школи робітників-підлітків, фабрично-заводського учнівства (ФЗУ). На основі широкого документального матеріалу в книзі показано роботу партії по удосконаленню системи професійно-технічного навчання молоді.

Через усе дослідження проводиться думка про те, що становлення і розвиток системи професійно-технічної освіти в нашій країні відбувалося на основі братерської взаємодопомоги всіх союзних республік. Так, у здійсненні практичних заходів щодо організації професійно-технічної школи ЦК КП(б)У і уряд УРСР спирались на перші успіхи у цій галузі в РРФСР.

У монографії висвітлена підготовка кваліфікованих робітників в роки довоєнних п'ятирічок, показані труднощі, які доводилось долати радянському народові під керівництвом партії при розв'язанні цієї проблеми.

У другому розділі обґрунтовується необхідність створення державних трудових резервів на завершальному етапі соціалістичного будівництва, показана організаторська і політична робота парторганізації республіки по залученню робітничої і колгоспної молоді до училищ і шкіл державних трудових резервів, по забезпеченню їх майстрами виробничого навчання, вихователями, необхідною матеріально-технічною базою. Завдяки цьому учбові заклади системи ТР УРСР уже у першому випуску, що відбувся напередодні війни, дали народному господарству близько 80 тис. молодих кваліфікованих робітників.

Одним з першочергових завдань партії у післявоєнні роки була відбудова народного господарства, відродження і розширення сітки учбових закладів системи трудових резервів. Діяльності партійних організацій республіки у той період присвячено третій розділ рецензованої монографії. Автор наголошує, що в умовах мирного часу необхідно було перебудувати роботу училищ і шкіл ФЗН під кутом зору умов і вимог соціалістичної індустрії, добитися дальшого розвитку системи трудових резервів.

Багатоградна діяльність парторганізації, братня допомога радянських республік в перші повоєнні роки забезпечили не тільки своєчасну відбудову матеріально-технічної бази професійно-технічних закладів, а й значне розширення їх мережі. Протягом 1944—1950 рр. у системі трудових резервів Української РСР було підготовлено для народного господарства 993,9 тис. молодих кваліфікованих робітників (стор. 99).

Узагальнення досвіду діяльності парторганізації, завершення соціалістичного будівництва в умовах розвинутого соціалізму зроблено в останніх двох розділах моно-

графії. В них показано перебудову системи професійно-технічного навчання, пошуки нових шляхів і форм забезпечення зростаючих потреб виробництва в робітниках з високим рівнем загальноосвітньої і спеціальної підготовки. Автор показує, що, починаючи з 1959 р., професійна освіта стала перетворюватись на єдину систему міських, а також сільських середніх професійно-технічних училищ, до яких приймалися учні з 8-річною освітою.

В книзі розкриваються рішення XXI—XXIV з'їздів КПРС з питань дальшого розвитку і вдосконалення системи професійно-технічної освіти. Постійна увага Комуністичної партії забезпечила створення в країні широкої мережі ПТУ, в яких навчається нині близько 3 млн. чол. (стор. 156). Поєднуючи високу професійну підготовку з загальною середньою освітою молоді, формуючи марксистсько-ленінський світогляд, виховуючи високі моральні якості, професійно-технічна школа формує виробничника нового типу з широким професійним кругозором і майстерністю, з глибоким знанням політичних засад сучасного виробництва.

Однак рецензована праця не позбавлена деяких неточностей. Очевидна неузгодженість хронологічних рамок, зазначених в заголовку (1940—1970 рр.) і фактичного змісту монографії. Так, в першому розділі ґрунтовно розкривається процес становлення радянської професійно-технічної школи з перших днів Радянської влади до другої половини 30-х років, що обумовлює доцільність розширення хронологічних рамок.

В монографії поверхово дано аналіз історико-партійної літератури з даної проблеми. В огляді згадується ряд праць, які не мають прямого відношення до теми дослідження. В той же час нічого не сказано про монографію М. А. Коновалова, присвячену діяльності Компартії України по підготовці та вихованню індустріально-технічних кадрів в реконструктивний період, в тому числі і підготовці робітників через систему професійно-технічного навчання.

Досліджуючи діяльність Комуністичної партії по підготовці робітничих кадрів в цілому, варто було б дати належну оцінку іншим формам їх підготовки поза системою професійно-технічної школи, зокрема в роки перших п'ятирічок. Недостатньо висвітлена ідейно-вихована діяльність парторганізації серед учнів професійно-технічних закладів. Цій важливій ділянці роботи присвячена лише одна сторінка (143) монографії. Мало названо прізвищ організаторів системи трудових резервів, передових робітників, героїв праці, наставників тощо. В книзі є і неточності редакційного характеру. Так, на стор. 8 в тексті називається один автор, а посилання робиться на іншого.

В цілому позитивна оцінка праці Г. І. Терещенка незаперечна. Вона стане корисною для тих, хто працює в системі ТР і досліджує дану тему, доступна для масового читача.

Ю. А. Горбань, С. М. Кляшчук

Б. С. ИТЕНБЕРГ. ЮЖНОРОССИЙСКИЙ
СОЮЗ РАБОЧИХ.
ВОЗНИКНОВЕНИЕ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ,
изд-во «Мысль», М., 1974, 271 с.

Цього року минає 100-річчя з дня створення в Одесі Південноросійського Союзу робітників — першої революційної, соціалістичної робітничої організації в Росії. Він виник незалежно від будь-якої народницької групи в епоху, коли, як писав В. І. Ленін, «російський робітничий рух залишався ще в зовсім зародковій формі»¹. Уперше в історії нашої країни Союз об'єднав робітників у самостійну організацію для боротьби за їх визволення «з-під гніту капіталу та привілейованих класів»².

Оцінюючи значення Південноросійського Союзу робітників, В. І. Ленін писав, що в той час, коли російські соціалісти «помилково вважали... політичну боротьбу відступом від соціалізму», ця робітнича організація вимагала «політичних прав народу», хотіла боротися за них².

Історії виникнення, діяльності та розгрому Союзу і присвячена рецензована монографія Б. С. Ітенберга. Автор показує хижацьку експлуатацію робітничого класу в тогочасній Росії, висвітлює особливості боротьби, що її вели проти царизму революційні народники, подає найважливіші відомості про робітничий рух у країнах Західної Європи. Розкриваючи причини, які сприяли створенню в Одесі самостійної робітничої організації, він наводить дані про важливі промислові підприємства міста, зокрема про ряд металообробних заводів, залізничні майстерні, в яких працювала тисяча робітників, та ін. Певну увагу в книзі приділено також підпільній діяльності серед пролетарів Одеси студентів місцевого університету.

Працюючи над монографією, Б. С. Ітенберг зібрав значний архівний матеріал, використав публікації інших дослідників цієї теми. Загальний інтерес викличуть такі вміщені в дослідженні документи, як повний текст однієї із статей засновника і керівника Союзу Є. Й. Заславського, прокламація, розповсюджена в лютому 1875 р. під час страйку на механічному заводі Белліно-Фендеріха, та прокламація Південноросійського Союзу робітників від 5 жовтня 1875 р.

З монографії видно, що виникнення Союзу було наслідком активних шукань передовими робітниками Одеси, переважно ме-

талістами, шляхів до об'єднання. Прагнучи поліпшити своє становище, одеські пролетарі вирішили створити легальною ошадно-позичкову касу і звернулися до революційного інтелігента Є. Й. Заславського, відомого їм як лектора підпільних робітничих гуртків, з проханням допомогти в написанні статуту цієї каси. Але Є. Й. Заславський, який у цей час дійшов висновку, що найсприятливішим для соціалістичної пропаганди середовищем є не селяни, не інтелігентська молодь, а робітники, переконав їх замість ошадно-позичкової каси створити Південноросійський Союз робітників з касою, організованою за рахунок внесків, сплачуваних членами цього Союзу. Є. Й. Заславський був противником як бунтарського, так і пропагандистського напрямів народництва. Про це, наприклад, свідчать спогади члена Союзу П. Б. Владиченка, який, зокрема, писав: «Він (Є. Й. Заславський.— Х. Г.) просив нас звернути увагу на те, що, взагалі кажучи, за російських умов піти в народ можна з двома метою: або щоб тепер уже підняти його на бунт, або щоб підготувати, організувати повстання в майбутньому, тобто увійти в життя народу змовником. Ні для того, ні для іншого час ще не настав, і, крім того, не годиться соціалістам переряджатися в карбонаріїв...»³. На жаль, характеризуючи керівника Південноросійського Союзу робітників, автор не навів цього висловлювання.

«Спілкування з інтелігентною молоддю,— писав Є. Й. Заславський,— ніколи не збуджувало в мені стільки наліт на швидкий хід соціальної революції в Росії, скільки при спілкуванні з робітниками» (стор. 208). І він повністю присвятив себе створенню робітничої організації, керівництву нею.

Ядро Союзу складалося з 50—60 чол. Крім того, 150—200 чол. вважалися його членами, але вони не завжди платили внески і відвідували сходки, хоч і розділяли погляди активістів (стор. 240). Як для 70-х років минулого століття, це досить велика кількість. Члени Союзу прагнули поширити свій вплив і на робітників інших міст Півдня Росії, зокрема Ростова-на-Дону і Кишинєва. Вони розповсюджували на промислових підприємствах нелегальну літературу, наприклад, орган прихильників П. Л. Лаврова газету «Вперед!», яка видавалася в Лондоні, та орган бакуністів газету «Робітник», що виходила в Женеві, популярні видання революційних народників, книги «Положение рабочего класса в России» Флеровського, «Рабочий вопрос» Бехера, вірші М. О. Некрасова, Т. Г. Шевченка та ін.

У січні 1875 р., ще до створення Союзу, передові робітники механічного заводу Белліно-Фендеріха у зв'язку із зниженням заробітної плати організували страйк. На

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 4, стор. 235.

² Слова про визволення робітників з-під гніту капіталізму, що містилися в Статуті Південноросійського Союзу робітників, були запозичені із Статуту І Інтернаціоналу, опублікованому в книзі Бехера «Рабочий вопрос» (Спб. 1869, стор. 427).

³ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 4, стор. 235.

³ П. В. Владиченко. Памяти учителя.— Южнороссийский Союз рабочих, 1924, стор. 93.

підприємстві була розповсюджена прокламація, у якій, зокрема, говорилося: «Друзі, з'єднаймося в єдине ціле, як робітники інших країн, для знищення уряду і жадібних багатіїв...» (стор. 137). Хоч цей виступ і закінчився поразкою, він відіграв велику роль у згуртуванні одеських пролетарів. У серпні того ж року під керівництвом Союзу застрайкували робітники заводу Гульє-Бланшарда, які протестували проти неоплати їм понаднормових робіт у полуторному розмірі. Це був перший в історії Росії страйк, очолюваний організацією, що об'єднувала робітників різних підприємств, і закінчився він перемогою страйкарів.

Варто нагадати, що революційні народники були байдужими до страйкового руху, а в програмному документі «чайківців» (однієї з найбільших народницьких груп початку 70-х років) — записці Кропоткіна — прямо заявлялося, що «обширна організація для страйків у нас не була б доцільним засобом для досягнення нашої мети»⁴. Однак автор монографії чомусь не відзначив різниці у ставленні до страйків з боку народників і членів Південноросійського Союзу.

Відомо, що народники вели пропаганду й серед робітників, залучали їх до революційної діяльності, як допоміжну силу. Основне ж своє завдання вони вбачали в тому, щоб підняти на «соціальну» революцію селян. Історичної місії пролетаріату народники не розуміли, завдань, пов'язаних з об'єднанням робітників у самостійних класових організаціях, не ставили, а ті робітничі групи, які виникали незалежно від них, намагалися спрямувати в загальне русло народницького руху. Так, московська народницька «Всеросійська соціально-революційна організація», яка проводила активну пропагандистську роботу серед фабрично-заводських робітників, направила своїх представників і до Одеси. Однак Є. І. Заславський подбав про те, щоб не допустити впливу народників у керованому ним Союзі. Переважна більшість членів підтримала його, але частина робітників — прихильників зближення з народниками — вийшла з організації.

Детально викладено в монографії обставини, за яких жандармам вдалося розкрити існування Південноросійського Союзу робітників, показано розправу над його учасниками.

У дослідженні Б. С. Ітенберга немає спеціального розділу про ідеологічну діяльність Союзу та ідейно-політичні погляди його членів, а серед окремих авторських висловлювань з цих питань трапляються й помилкові. Так, на стор. 70 сказано, що в Готській програмі Німецької соціал-демократичної партії пункт про членство був сформульований «в опортуністичному дусі», оскільки членом цієї партії «могла бути не обов'язково трудяща людина» (як у Південноросійському Союзі робітників), а

кожен, хто визнавав її програму і сприяв грошовими жертвуваннями успіхам робітничої справи. Отже, словом, яке несе в собі опортуністичний зміст, автор вважає тут слово «кожний». Тим часом загальновідомо, що в проєкті Статуту, запропонованому В. І. Леніним на II і в першому параграфі Статуту, прийнятому на III з'їзді РСДРП, записано, що членом партії вважається кожний, хто визнає її програму і підтримує партію як матеріальними засобами, так і особистою участю в одній з партійних організацій⁵. Таким чином, опортунізм статутного пункту Готської програми полягає не в слові «кожний», а у відсутності вимоги особистої участі члена партії в роботі однієї з її організацій. Автор твердить, що Є. І. Заславський «усвідомив необхідність політичної боротьби» (стор. 101). Однак додана до монографії кореспонденція, написана останнім для газети «Вперед!» (вересень 1875 р.), спростовує це твердження. «Перші кроки, — зазначав Є. І. Заславський, — бувають настільки повільні, що нетерплячий пропагандист і агітатор може прийти у відчай і вжити засоби, що ведуть не до соціальної революції, а до політичної або, краще сказати, до непотрібних арештів» (стор. 209). Оскільки ж Є. І. Заславський не був прихильником політичної революції, як це видно з вищенаведеної цитати, то цілком очевидно, що він ще не усвідомлював необхідності політичної боротьби, яка й могла до такої революції привести. Не випадково при обговоренні Статуту Союзу Є. І. Заславський намагався зняти пункт про політичну боротьбу.

На стор. 94 дослідник не погоджується з думкою історика Л. Я. Корнійчук, що «розуміння революції у Заславського було чисто народницьким», і заявляє: «Чисто народницьким воно не було. Головною силою революційної боротьби Заславський вважав міських робітників, а не селян, як це робили народники». Але в даному випадку йшлося не про рушійні сили революції, а про її соціальний характер. Є. І. Заславський же ще не позбувся віри в те, що очікувана в пореформеній Росії революція буде безпосередньо соціалістичною, а це зближало його погляди з поглядами народників.

Характеризуючи Статут організації, Б. Є. Ітенберг справедливо відзначає його непослідовність і незрілість, але причину цього чомусь вбачає в розміщенні пунктів Статуту. «...Перше завдання Союзу, — зауважує він, — це пропаганда ідей визволення робітників з-під гніту капіталу і привілейованих класів; друге — об'єднання робітників Південноросійського краю і тільки третє завдання говорить про майбутню боротьбу з економічним і політичним порядком, що встановився». Таким чином, робить несподіваний висновок автор, «рево-

⁴ Революционное народничество 70-х годов XIX в., т. 1. М., 1964, стор. 113.

⁵ Див. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК., т. 1, М., 1970, стор. 66, 124.

люційна постановка питання про «наси́льницький переворот» заслонялася питанням пропаганди і пунктом про об'єднання робітників» (стор. 69—70).

Звичайно, непослідовність і недостатня зрілість Статуту виявилися зовсім не в цьому, а, головним чином, у тому, що, поставивши завдання політичної боротьби, Союз не висунув ніяких політичних вимог програми-мінімуму. Діячі Південноросійського, як і Північного, Союзу робітників, розробляючи програмні документи організації, користувалися Ейзенхасською програмою німецької соціал-демократії. Але Південноросійський Союз, на відміну від Північного, не запозичив з неї ніяких вимог програми-мінімуму. В цьому також виявився вплив народників, які, вважаючи, що революція в Росії буде безпосередньо соціалістичною, не бачили необхідності у висунуванні вимог програми-мінімуму.

Визнавши той факт, що Є. Й. Заславський дотримувався властивих народникам анархістських поглядів на державну владу, автор не показав, як ці погляди породжували інші народницькі риси його ідеології, такі, як негативне ставлення до буржуазно-демократичної революції та висунування часткових вимог програми-мінімуму, розуміння соціалізму в народницько-анархістському дусі у вигляді бездержавного общинного ладу тощо.

Про те, що погляди Є. Й. Заславського на державу були анархістськими, свідчать хоча б такі слова з його кореспонденції до газети «Вперед!», написаної у зв'язку із страйком робітників на заводі Белліно-Фендеріха: «Влада, законодавча, охоронці власності й порядку — все мовчало при такому денному грабунку... Так було і так

буде доти, доки існує держава з усіма пошлими закладами. Робітники починають усвідомлювати це, а тому й прагнуть до знищення держави з її основним ґрунтом — приватною власністю» (стор. 212). Тут мається на увазі не російська держава того часу, а держава взагалі, в існуванні якої, на думку Є. Й. Заславського, й криється корінь соціального зла.

Погоджуючись з думкою історика І. Гехтмана про те, що ідеологія Південноросійського Союзу робітників була перехідною: «робітничка організація вже не перебувала на позиціях народництва, але ще не могла стати на точку зору марксизму» (стор. 28), автор не пояснює, які ж саме риси народництва заважали засвоєнню членами Союзу основ марксизму. Ці риси, як було сказано вище, корінилися в анархістських поглядах керівника Союзу Є. Й. Заславського. Об'єктивно ж з'єднання марксизму з робітничим рухом у той час ще не було підготовлене. Воно стало можливим лише тоді, коли «...в 90-х роках зустрілися два глибокі суспільні рухи в Росії: один стихійний, народний рух у робітничому класі, другий — рух суспільної думки до теорії Маркса й Енгельса, до вчення соціал-демократії»⁶.

В цілому ж рецензоване дослідження становить певний інтерес, насамперед завдяки широко використаним у ньому документальним матеріалам. Але аналіз цих матеріалів зроблено без належної глибини.

Х. С. Гуревич

⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 4, стор. 237.

**В. М. ЧУПРИНА. БІЛЬШОВИКИ
УКРАЇНИ У БОРОТБІ
ЗА ТРУДЯЩЕ СЕЛЯНСТВО
(БЕРЕЗЕНЬ 1917 — ЛЮТИЙ 1918 рр.).**

Видавниче об'єднання «Вища школа». Видавництво при Львівському державному університеті, Львів, 1974, 200 с.

Союз робітничого класу і найбіднішого селянства був найважливішою умовою перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. Досвід КІРС по залученню селянських мас на бік соціалістичної революції має велике значення для правильного розуміння історичного процесу, а також для практичного використання братніми комуністичними і робітничими партіями.

Більшовики України активно боролися за трудяще селянство. Цьому питанню присвячені спеціальні дослідження багатьох істориків нашої країни. Проте досвід боротьби більшовиків республіки за селянські маси в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції

ще недостатньо вивчений і узагальнений. До того ж, автори висвітлювали лише деякі питання цієї проблеми на матеріалах окремих губерній.

Рецензована праця В. М. Чуприни відрізняється від попередніх досліджень тим, що вона є першою найбільшою узагальнюючою монографією, в якій використано матеріали по всій Україні. В цьому, насамперед, і полягає цінність рецензованої книжки.

У вступі автор підкреслює значення досліджуваної проблеми і вказує на ті питання, які ще недостатньо опрацьовані істориками. Перший розділ рецензованої монографії присвячено боротьбі більшовиків за селянські маси в період мирного розвитку революції. На конкретному документальному матеріалі показується, як на основі Квітневих тез В. І. Леніна і рішень Сьомої (Квітневої) конференції РСДРП(б) відбувалося згуртування більшовицьких організацій України, розгорталася агітаційно-пропагандистська робота більшовиків серед селянства. В цьому розділі, як і в наступних, аналізуються труднощі, з якими дово-

дилося стикатися на селі. Особливо важко було переборювати вплив есерів на українське селянство, що панував майже до жовтня 1917 р.

У другому розділі висвітлюється діяльність більшовиків по вихованню свідомості й розвитку революційної активності трудящого селянства в період підготовки збройного повстання. Автор зосереджує головну увагу на розгортанні більшовиками політичної роботи серед селянських мас і розвитку аграрної революції. У рецензованій праці підкреслюється, що навіть в умовах наступу контрреволюції в липні — серпні 1917 р. селянський рух на Україні, як і по всій країні, продовжував наростати, а в вересні — жовтні на Правобережній Україні він вилився у повстання.

Третій розділ монографії присвячено боротьбі більшовиків за зміцнення союзу робітничого класу і трудящого селянства в період встановлення і зміцнення Радянської влади. Автор показує, що робітники й селяни України захоплено зустріли перемогу Великого Жовтня. За прикладом своїх російських братів та за їх допомогою вони піднялися на боротьбу за владу Рад. У багатьох селах під керівництвом місцевих більшовиків селяни одразу ж встановлювали Радянську владу і переходили до здійснення ленінського декрету про землю. Вони настановилися на стійкий опір Тимчасового уряду та українських буржуазних націоналістів, яких підтримували іноземні імперіалісти. Становище ускладнювалося ще й тим, що Центральна рада, прикриваючись демагогічними лозунгами, ще мала вплив серед значної частини українського селянства. У книжці висвітлюється діяльність більшовиків, спрямована на викриття антинародної політики Центральної ради.

Наприкінці 1917 — на початку 1918 рр. в багатьох селах республіки створюються загони Червоної гвардії, виникають нові більшовицькі організації, значно посилюється активність трудящого селянства у боротьбі за встановлення і зміцнення влади Рад, здійснення революційних перетворень, початок яким поклали декрети II Всесоюзного з'їзду Рад. Це свідчило, насамперед, про дальше зміцнення союзу робітничого класу і селянства. Автор рецензованої праці всебічно розкриває тісні зв'язки більшовицьких організацій України з В. І. Леніним і ЦК РСДРП(б). Трудящі Росії подали велику допомогу українському народові в боротьбі проти націоналістичної контрреволюції, за встановлення Радянської влади.

Проте ряд важливих питань у рецензованій монографії не дістали глибокого висвітлення. Зокрема, недостатньо розкрито агітаційно-пропагандистську діяльність більшовиків серед селянства, особливо в перших двох розділах. Автор, звичайно, пише, що більшовики критикували політику Тимчасового уряду, буржуазних та дрібнобуржуазних партій, але в чому конкретно ця

критика полягала, який вплив вона мала на селян, у праці докладно не показано.

Відомо, що більшовики в боротьбі за селянство керувалися положеннями ленінської аграрної програми, яка дістала свій дальший розвиток у Квітневих тезах В. І. Леніна і резолюції Сьомої (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б) з аграрного питання. Але аграрна програма в рецензованій монографії викладена поверхово, а такі питання, як пропаганда її більшовиками, викриття політики есерів і меншовиків з аграрного питання зовсім не розкриваються автором. Майже зовсім не висвітлюється роль більшовицької преси в залученні селян до революції.

У рецензованій праці, особливо в перших двох розділах, не досить аргументовано простежується процес поступового переходу трудящого селянства на бік більшовиків. Якщо наростання селянського аграрного руху проти поміщиків і куркулів показано більш-менш докладно, то інші форми виступів, зокрема політичні, не дістали належного висвітлення. В першому розділі автор зовсім про них не згадує. Боротьба селян за землю, висунування ними політичних вимог (перехід влади до Рад, припинення імперіалістичної війни тощо) свідчили про зростання їх активності. Але, не розкривши докладно різноманітності форм селянського руху протягом березня — жовтня 1917 р., автор не зміг переконливо показати процес поступового переходу найбільш свідомої частини найбільш селянства на бік більшовиків. А до цього його зобов'язувала сама тема дослідження. Для детальнішого висвітлення цього питання з кінця жовтня 1917 р. — до початку 1918 р. автору варто було б ретельніше проаналізувати резолюції мітингів і зборів селян, рішення повітових і губернських з'їздів, а також з'їздів повітових і губернських Рад селянських депутатів, повітових і губернських Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, першої Всеукраїнської селянської конференції (січень 1918 р.), а також підсумки виборів до Всеросійських (листопад 1917 р.) та Українських (січень 1918 р.) установчих зборів. Результати виборів до Українських установчих зборів не дають нам правильного уявлення про ступінь впливу більшовиків на селян, якщо зазначити лише, що вони одержали 17,7%¹ голосів (і 10% на виборах до Всеросійських установчих зборів). А саме так і зробив автор (стор. 139).

Треба мати на увазі, що на Україні у виборах до Українських установчих зборів по списках повинні були взяти участь близько 15 680 тис. виборців, а взяли участь

¹ За підрахунками В. І. Гусева, на виборах до Українських установчих зборів більшовики дістали 17,3% голосів. — Див. «Наукові праці з історії КІРС», вип. 52, К., 1972, стор. 26.

4 571 392², тобто лише 29,2% виборців, а 70,8% відмовилися голосувати, оскільки в переважній більшості виступали проти установчих зборів та Центральної ради і вимагали встановлення Радянської влади на всій Україні. Разом з тими, що віддали свої голоси за більшовиків, це складало переважну більшість трудящих України. Таким чином, з кінця 1917 р. до початку 1918 р. більша частина трудящих, у тому числі й селянства, була об'єднана більшовиками під прапором пролетарської революції. Про це переконливо свідчили і повітові губернські селянські з'їзди, а також з'їзди Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів у січні—лютому 1918 р.

Глибшого висвітлення потребують і питання створення та діяльності більшовицьких організацій на селі, участі трудящого селянства в боротьбі за владу Рад, керівництва більшовиками революційними перетвореннями на селі на початку 1918 р.

² В. І. Гусєв. Крах буржуазно-націоналістичної державності в ході боротьби за встановлення Радянської влади на Україні (З історії Українських установчих зборів).—«Наукові праці з історії КПРС», вип. 52, стор. 26.

*G. IWANSKI. POWSTANIE
I DZIAŁALNOŚĆ ZWIĄZKU
PROLETARIATU MIAST I WSI
1922—1925.*

*W-wo „Książka i wiedza”,
Warszawa, 1974, 360 s.*

*Г. ІВАНСЬКИЙ. ВИНИКНЕННЯ
ТА ДІЯЛЬНІСТЬ СОЮЗУ
ПРОЛЕТАРИАТУ МІСТ І СІЛ,
1922—1925.*

*Вид-во «Ксіонжка і ведза»,
Варшава, 1974, 360 с.*

Революційна боротьба трудящих Польщі і Західної України у міжвоєнні роки продовжує бути предметом спеціального дослідження радянських і польських істориків. У більшості їх праць висвітлено гідний наших днів літопис боротьби польського і західноукраїнського населення за соціальне й національне визволення, показано вплив Великого Жовтня та успіхів соціалістичного будівництва в СРСР на розвиток революційного руху, керівну роль КПЗУ у боротьбі за воз'єднання з УРСР. Але й досі немає дослідження, присвяченого Союзові пролетаріату міст і сіл Польщі і Західної України.

Союз пролетаріату міст і сіл був легальною масовою революційною організацією, створеною восени 1922 р. Комуністичною партією робітників Польщі і Комуністичною партією Західної України під впливом

У розробку цих питань автор рецензованої праці вніс мало нового порівняно з уже опублікованими історичними дослідженнями.

Цих недоліків могло б і не бути, якби автор залучив до роботи над книжкою архівні джерела, періодичну пресу тих років, збірники документів, присвячені досліджуваному періоду, а також публікації інших авторів. Викликає подив, що з 28 праць (17 авторів), написаних на цю тему і названих В. М. Чуприною у вступі, він лише один раз посилається на монографію М. А. Рубача «Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции» (К., 1956). Створюється враження, що автор або не вивчав згадані ним праці, або не дооцінює їх внесок у розробку даної теми.

У рецензованій монографії немає ґрунтовної характеристики літератури з досліджуваної проблеми, в основному лише названо опубліковані в різний час праці.

Перелічені недоліки й упущення дещо знижують науковий рівень рецензованої книжки, але не впливають на її загальну позитивну оцінку. Праця В. М. Чуприни буде з цікавістю зустріта науковцями, студентами, широким колом читачів.

П. Ф. Решодько

ленінської праці «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі». Перекладена багатьма європейськими мовами, вона була спрямована проти «лівизни», що з'явилася в молодих, ще не зміцнілих компартіях Європи, зокрема в Комуністичній партії робітників Польщі і Комуністичній партії Східної Галичини. Прикриваючись лівою псевдореволюційною фразою, окремі члени ЦК цих партій виступали проти компромісів та угод з іншими партіями. Так, наприклад, деякі організації КПРП і КПСГ відмовлялись брати участь у виборчій кампанії до польського сейму. Під впливом ленінської праці вони переглянули свої позиції й вирішили взяти участь у виборах до сейму в 1922 р. Але на той час КПРП і КПСГ були заборонені й діяли нелегально. А для того, щоб брати участь у виборчій кампанії, необхідно було створити легальну революційну організацію. Такою організацією й став Союз пролетаріату міст і сіл, виборчі комітети якого з'явилися по всій Польщі і Східній Галичині. Виникнення та діяльності цієї легальної революційної організації й присвячена рецензована праця. Для її написання автор використав велику кількість архівного матеріалу, зокрема документи про революційну боротьбу комуністів, що зберігаються в Центральному архіві ЦК ПОРП у Варшаві та воеводських архівах, Державному архіві актів нових, Центральному архіві Міністерства внутрішніх справ ПНР, Державних архівах

УРСР, зокрема у Львівському обласному та історичному архівах УРСР. У книзі подано радянські джерела, у тому числі матеріали Виконкому Комінтерну, монографічні дослідження, раніше опубліковані документи, періодичну літературу тощо. Все це дозволило Г. Іваньському створити цінне дослідження, яке своїм фактичним матеріалом та теоретичним аналізом збагачує наші знання про революційну діяльність Комуністичних партій Польщі і Західної України у міжвоєнний час.

Книга написана в хронологічній послідовності й охоплює період з кінця 1922 р. до грудня 1925 р. Вона складається з 4 розділів. У першому з них розповідається про становлення КПРП і КПСГ до виникнення Союзу пролетаріату міст і сіл, зростання впливу партії на маси, кількісний склад окремих парторганізацій, ставлення комуністів до виборів у сейм в перші роки існування другої Речі Посполитої.

В другому розділі зібрано цінний матеріал про виникнення Союзу пролетаріату міст і сіл, його особовий склад. В центральному виборчому комітеті Східної Галичини були представлені робітники і селяни різних національностей, активісти КПСГ — Г. Іваненко, М. Стронський, В. Кизлик, Й. Завадка, Г. Шварц та інші. Союз видавав ряд газет і листівок польською, українською, білоруською та єврейською мовами, а головним друкованим органом його стала газета «Трибуна робітника». У розділі подано виборчу програму Союзу, його політичну діяльність, а також списки кандидатів від кожного виборчого округу.

Е. В. ГУТНОВА. ИСТОРИОГРАФИЯ ИСТОРИИ СРЕДНИХ ВЕКОВ (СЕРЕДИНА XIX в.— 1917 г.),

изд-во «Высшая школа»,
М., 1974, 400 с.

Книга відомого радянського вченого, доктора історичних наук, професора Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова Е. В. Гутнovoї вже привернула увагу широких кіл наукової громадськості. В ній автор уперше в радянській історіографії з марксистсько-ленінських позицій проаналізувала історіографічний процес другої половини XIX — початку XX ст. у галузі медієвістики.

Рецензована праця складається з двох частин (перша — «Розвиток медієвістики в другій половині XIX ст.», друга — «Розвиток медієвістики у початковий період імперіалізму»). Автор висвітлює цей процес на прикладі лише чотирьох країн — Німеччини, Франції, Англії та Росії. Однак, на нашу думку, такий принцип дослідження даної проблеми цілком виправданий, оскільки тоді саме в цих країнах було створено провідні центри історичної та фі-

Значний інтерес становить третій розділ книги про діяльність Союзу під час виборів до міських рад Варшави, Лодзі, Дрогобича та інших міст, його прагнення діяти єдиним фронтом з іншими організаціями трудящих з тим, щоб до сейму, сенату та міських рад провести якомога більше представників трудящих.

Четвертий розділ охоплює період від листопада 1923 р. до кінця 1925 р. і присвячений діяльності Союзу по встановленню тісних зв'язків партії з широкими масами трудящих, організації першотравневих демонстрацій, мітингів протесту проти антинародної політики буржуазно-поміщицького уряду, який, злякавшись впливу цієї організації, заборонив її.

В заключенні автор стверджує, що за 3 роки існування Союзу пролетаріату міст і сіл його вплив у профспілкових, культурно-освітніх та спортивних організаціях трудящих значно зріс. Це сприяло активізації революційної боротьби робітників і селян.

Цінним у рецензованій праці є те, що в ній подано списки особового складу виборчих комітетів Союзу і кандидатів у депутати до сейму і сенату від Союзу, іменний та географічний покажчик, таблиці тощо. Все це робить книгу Г. Іваньського дуже потрібною для кожного, хто цікавиться історією революційної діяльності КПП та КПЗУ у міжвоєнний період.

Я. С. Хонігсман

лософської думки. Тому історіографічний процес у них певною мірою свідчить про загальний стан історичної науки в зазначений період.

У першому розділі першої частини («Розвиток марксистської історичної думки в другій половині XIX ст. і проблеми медієвістики») Е. В. Гутнова аналізує вчення класиків марксизму-ленінізму з основних проблем феодалізму та досягнення марксистської історичної думки 80—90-х років XIX ст. Узагальнення, зроблені автором у цьому розділі, мають велике методологічне значення не лише для медієвістів, але й дослідників інших галузей історичної науки.

У решті розділів книги також глибоко аналізуються найважливіші питання буржуазної історіографії другої половини XIX ст. Автор розкриває суть концепцій буржуазних учених (навіть реакційних), показує їх значення для розвитку історичної думки і водночас дає принципову марксистську оцінку їх поглядів. Саме завдяки цьому дослідникові вдалося висвітлити з марксистсько-ленінських позицій досить складний історіографічний процес.

Е. В. Гутнова вміло поєднує конкретний

матеріал з теоретичними узагальненнями, розкриває особливості історіографічних явищ, урахувавши при цьому «національні історіографічні традиції, ... загальний рівень розвитку науки та, нарешті, індивідуальні можливості і таланти учених» (стор. 70), виділяє головне в історіографічному процесі, зосередивши свою увагу, насамперед, на аналізі творчої діяльності найбільш типових представників відповідного напрямку і періоду, зокрема Фюстель де Куланжа, Ж. Флакка, А. Се, В. Стеббса, Т. Роджерса, Ф. Сібма, М. Ковалевського, П. Виноградова та інших. При написанні праці Є. В. Гутнова спиралася на досягнення радянської історіографії. Але французька й англійська медієвістика ще мало досліджена вітчизняними вченими, тому в рецензованій монографії, по суті, вперше розкрито історіографічний процес у цих країнах.

Автор приділила багато уваги (і цілком слушно) найпрогресивнішому — історико-економічному — напрямку в буржуазній історіографії, представниками якого були такі відомі вчені, як І. В. Лучицький, Н. І. Кареев, М. М. Ковалевський, П. Г. Виноградов, О. М. Савін, Д. М. Петрушевський, К. Інама-Штернегг, К. Бюхер, К. Лампрехт, А. Се, Т. Роджерс, Ф. Сібом та інші. Є. В. Гутнова робить спробу дати марксистську оцінку методологічній системі цієї школи, що ґрунтувалася на філософії позитивізму. Вона доводить, що деякі положення ідеалістичної філософії позитивізму — ідеології європейської ліберальної буржуазії, — зокрема визнання еволюції суспільного прогресу, певних елементів матеріалізму, пізнавальних можливостей науки, приваблювали й окремих прогресивних учених. Вважаємо, що концепція Є. В. Гутнової, побудована на великому історіографічному матеріалі, заслуговує на увагу.

У книзі стисло розкрито початок ленінського етапу в розвитку історичної думки. Автор показала, що В. І. Ленін «не лише блискуче захищав марксизм від буржуазних ідеологів і ревізіоністів усіх різновидностей, але й геніально розвивав його стосовно до нових історичних умов» (стор. 317). Він був не лише видатним теоретиком марксизму, але й дослідником історичного процесу. В його працях висвітлено багато важливих проблем доби феодалізму. Ці сторінки монографії являють великий інтерес для широкого читачького загалу.

В останніх розділах рецензованої праці

аналізуються причини кризи буржуазної історичної науки на рубежі XIX і XX ст., викликані загальною кризою капіталізму. Нові відкриття істориків виходили за рамки схем, вироблених багаторічною практикою «класичного» позитивізму. Скориставшись із цього, реакційні історики виступили з глобальною ревізією здобутих успіхів, дискредитацією історії як науки. Наступ ідеологів найреакційнішої частини буржуазії здійснювався під прапором ідеалістичної філософії неокантіанства, яке стало методологічною основою нового, так званого критичного напрямку в реакційній буржуазній історіографії кінця XIX — початку XX ст. Його представники заперечували пізнавальну можливість історичної науки, об'єктивну закономірність історичного процесу, теорію історичного прогресу. Критичний напрям був поширений у всіх досліджуваних автором країнах, але в кожній з них він мав свої особливості, зокрема в Німеччині був найбільш впливовим і відверто реакційним, що переконливо показано Є. В. Гутновою на творчості Г. Белова і А. Допша.

Однак, на думку Є. В. Гутнової, і в умовах загальної кризи буржуазної історичної думки медієвістика продовжувала збагачуватися новими фактами та узагальненнями. Кращі її представники (М. М. Ковалевський, П. Г. Виноградов, О. М. Савін, А. Пірепп, А. Берр), як і раніше, перебували на позиціях «класичної» позитивістської історіографії.

На закінчення висловимо ряд критичних зауважень. На нашу думку, в зв'язку з невеликим обсягом книги автору не вдалося ґрунтовно розкрити деякі важливі проблеми, поставлені в другій частині монографії. Очевидно, під час підготовки до її перевидання Є. В. Гутнова усуне цей недолік. У праці не показано (хоча б у загальних рисах) процес розвитку історичної думки в інших європейських країнах, що дало б змогу читачеві мати уявлення про весь історіографічний процес. Лоцільно було б повернутися до питання про класифікацію різних напрямів буржуазної історіографії, використавши для цього більш уніфіковані критерії. І, нарешті, потрібно значно розширити науковий апарат книги. Але ці недоліки не знижують загального позитивного враження про рецензовану монографію. Радянська історіографія збагатилася оригінальним дослідженням, яке з великим інтересом прочитають історики, філософи, економісти.

П. Ф. Лаптіна

Хроніка та інформація

Відзначення 30-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні

РЕСПУБЛІКАНСЬКА НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ

23 квітня 1975 р. в Києві відбулась республіканська науково-теоретична конференція, присвячена 30-річчю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. Вона була організована Інститутом історії партії при ЦК Компартії України — філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Вищою партійною школою при ЦК Компартії України, Політуправлінням Червонопрапорного Київського військового округу, Секцією суспільних наук Академії наук УРСР, Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, товариством «Знання» Української РСР. В роботі конференції взяло участь понад 900 чол. Серед учасників — кандидати у члени Політбюро, секретар ЦК Компартії України В. Ю. Маланчук і перший секретар Київського обкому партії В. М. Цибулько, перший заступник Голови Президії Верховної Ради УРСР С. О. Стеценко, заступник Голови Ради Міністрів УРСР П. Т. Тронько, завідувачі відділами ЦК Компартії України Ю. Н. Єльченко, Ф. М. Рудич, міністри УРСР Г. Г. Єфіменко, О. Ф. Федоров, віце-президент АН УРСР, академік І. К. Білодід, перший секретар ЦК ЛКСМУ А. І. Корнієнко, заступник командуючого військами ЧКВО генерал-лейтенант Л. П. Кузнецов, начальник штабу округу генерал-лейтенант І. Д. Єршов, член Військової ради — начальник Політуправління округу генерал-лейтенант В. Т. Дементьев, ветерани Великої Вітчизняної війни, колишні партизани і підпільники, воїни Радянської Армії, герої праці, представники партійних, радянських і громадських організацій, пропагандистський актив, а також співробітники генеральних консульств соціалістичних країн у Києві.

Конференцію вступним словом відкрив перший секретар Київського міськкому партії О. П. Ботвин.

З доповіддю «Комуністична партія — організатор і натхненник Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні» виступив кандидат у члени Політбюро ЦК Компартії України, перший секретар Київського обкому партії В. М. Цибулько.

Глибоко і всебічно доповідач висвітлив видатну роль Комуністичної партії Радянського Союзу — натхненника всіх наших перемог, воєнно-організаторську діяльність партії, керівництво КПРС народною боротьбою в тилу ворога і трудовими звершеннями радянського народу в роки війни і післявоєнний час.

Радянський народ-переможець, відзначив В. М. Цибулько, здійснив у роки Великої Вітчизняної війни подвиг, рівного якому не знала історія. Він захистив і відстояв свободу і незалежність соціалістичної Вітчизни, вніс вирішальний вклад у визволення народів Європи від гітлерівського ярма, з честю виконав свій інтернаціональний обов'язок.

Діяльність Комуністичної партії у роки Великої Вітчизняної війни являє собою одну з найяскравіших і героїчних сторінок її славної історії. Партія розробила чітку і ясну, науково обгрунтовану програму розгрому німецько-фашистських загарбників, згуртувала навколо себе багатонаціональний радянський народ, організувала й очолила його боротьбу з фашизмом і довела її до переможного кінця. З самого початку війни Комуністична партія перебудовувала форми і методи своєї діяльності відповідно до завдань воєнної обстановки. В армію і найважливіші галузі народного господарства було направлено кращі партійні кадри. Зокрема, з 139 членів і кандидатів в члени ЦК партії 54 було направлено в армію і на флот, а за роки війни у Збройні Сили — 13 850 керівних партійних працівників. За перші шість місяців війни в армію влилося понад 1100 тис. комуністів, в тому числі з партійної організації Української РСР — 240 тис.

Під керівництвом Центрального Комітету партії і Радянського уряду, місцевих партійних і радянських органів провадилась величезна робота по мобілізації до лав Червоної Армії. На 1 липня 1941 р. у Збройні Сили було мобілізовано 5,3 млн. чол. З України в перші місяці війни пішло 2,5 млн. чол., а всього за роки війни — 4,5 млн. чол. Значну роботу провадили партійні органи щодо підготовки бойових резер-

вів для Червоної Армії. За роки війни в системі Всеобучу і Тсвоавіахіму попередню військову підготовку пройшло близько 18 млн. чол. Парторганізації прифронтових районів створювали винищувальні батальйони, загони народного ополчення. В перші місяці війни було сформовано близько 60 дивізій народного ополчення, 200 окремих полків, багато окремих батальйонів і рот. У всіх цих формуваннях налічувалося близько 2 млн. чол. На Україні в 12 областях з народного ополчення записалося 1,3 млн. чол. Багато з цих частин брали участь в бойових діях проти фашистських загарбників і влилися у склад регулярних військ.

Невичерпним джерелом подвигів воїнів у роки війни стали полум'яний радянський патріотизм, любов до Батьківщини. Вся ідейно-політична робота партії була спрямована на роз'яснення справедливого, визвольного характеру війни з боку Радянського Союзу, благородної мети захисту завоювань Жовтня, на зміцнення глибокої впевненості нашого народу в перемозі справедливої справи, непохитної стійкості і високого морального духу воїнів і трудівників тилу.

Одним з надзвичайно важливих напрямів діяльності партії в роки війни став всемірний розвиток всенародної боротьби на тимчасово окупованій території. Велику організаторську роботу по розгортанню боротьби у ворожому тилу провів Центральний Комітет Компартії України.

У ході війни, відзначив В. М. Цибулько, ще більше зміцніла єдність партії і народу, сильнішою стала сама партія — вона виросла кількісно і загартувалась ідейно. Всього за роки війни (з 1 липня 1941 р. по 1 липня 1945 р.) кандидатами в члени партії прийнято близько 5,1 млн., а членами — близько 3,3 млн. чол.

Після закінчення Великої Вітчизняної війни Комуністична партія підняла радянський народ на відбудову і дальший розвиток народного господарства країни. За минуле тридцятиріччя радянський народ добився видатних успіхів у будівництві соціалізму і комунізму, підкреслюється у доповіді. 30-річчя Великої Перемоги радянські люди зустріли визначними трудовими звершеннями у всіх галузях економіки, культури.

Доповідь на тему «Вирішальний вклад Радянських Збройних Сил у розгром фашистської Німеччини і мілітаристської Японії» зробив член Військової ради — начальник Політуправління Червонопрапорного Київського військового округу генерал-лейтенант В. Т. Демєнтьєв.

Радянський Союз і його Збройні Сили, відзначив доповідач, завдали повної поразки фашистській Німеччині та її сателітам. СРСР став провідною силою антигітлерівської коаліції. «Наша країна, — сказано в постанові ЦК КПРС «Про 30-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років», — стала головною силою, яка заступила шлях ні-

мецькому фашизму до світового панування, винесла на своїх плечах основний тягар війни і відіграла вирішальну роль у розгромі гітлерівської Німеччини, а потім і мілітаристської Японії¹. На радянсько-німецькому фронті розгорталися основні вирішальні події, завдано ворогові найбільших втрат, що і привело до остаточної поразки гітлерівської Німеччини. На радянсько-німецькому фронті Червона Армія розгромила 607 дивізій фашистської коаліції, на Східному фронті гітлерівці втратили 77 тис. бойових літаків, 167 тис. артилерійських гармат, 48 тис. танків і штурмових гармат, понад 1600 бойових кораблів і транспортних суден. Із 13 600 чол. загальних втрат фашистської Німеччини 10 млн. було вбито, поранено і потрапило в полон на радянсько-німецькому фронті.

В боротьбі проти фашизму важливу роль відіграв рух Опору, який широко розгорнувся в окупованих країнах. Радянський Союз, підкреслив В. Т. Демєнтьєв, став притягальним центром для антифашистських сил світу.

Радянський народ, відзначаючи 30-річчя Перемоги, не забуває про героїзм воїнів Війська Польського і Чехословацького корпусу, які разом з Радянською Армією воювали проти спільного ворога, віддає належне вкладу всіх учасників антифашистської боротьби — героям Словацького національного повстання, повстань у Варшаві і Празі, Болгарії і Румунії, мужнім бійцям-патріотам Народно-визвольної армії Югославії, угорським патріотам — учасникам антифашистського підпілля, кращим синам німецького народу, які боролися за вільну Німеччину в умовах жорстокого терору.

Підкресливши вирішальну роль Радянського Союзу і його армії в розгромі фашистської Німеччини та мілітаристської Японії, доповідач підкреслив, що радянські люди завжди вважали і вважають, що перемога над темними силами реакції була спільною перемогою волелюбних народів усіх країн антигітлерівської коаліції.

З доповіддю «Всесвітньо-історичне значення Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні» виступив директор Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, член-кореспондент АН УРСР В. І. Юрчук. Перемога радянського народу, відзначив він, має велике значення для історичної долі всіх народів Радянського Союзу. Вона забезпечила продовження і дальший розвиток тієї великої справи, початок якій покладав Жовтнева соціалістична революція. Найважливішим підсумком якнайглибших соціально-економічних звершень, здійснених радянським народом під керівництвом Комуністичної партії, стала побудова розвинутого соціалістичного суспільства.

«Критика основних напрямів буржуазних фальсифікацій історії Великої Вітчизняної

¹ «Радянська Україна», 9 лютого 1975 р.

війни» — тема доповіді директора Інституту історії АН УРСР, члена-кореспондента АН УРСР А. Г. Шевелєва.

Історія Великої Вітчизняної війни, відзначив доповідач, є однією з найгостріших ділянок ідеологічної боротьби в сучасному світі. Буржуазна історіографія намагається фальсифікувати історичну правду, очорнити великий подвиг радянського народу в боротьбі проти фашистської Німеччини.

Радянські історики створили чимало праць, в яких з марксистсько-ленінських

позицій розкрито наукову неспроможність і антикомуністичну спрямованість буржуазних фальсифікацій другої світової війни.

Науково-теоретична конференція, присвячена 30-річчю Перемоги, внесла певний вклад у дослідження і розробку питань історії Великої Вітчизняної війни, досвіду Комуністичної партії в організації розгрому німецько-фашистських загарбників.

В. П. Булікіна.

МІЖВУЗІВСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ

18—19 квітня 1975 р. у приміщенні Київського ордена Леніна державного університету ім. Т. Г. Шевченка відбулася міжвузівська наукова конференція на тему «Всесвітньо-історична Перемога радянського народу у Великій Вітчизняній війні».

У роботі конференції взяло участь понад 300 науковців та викладачів вузів України. Серед учасників були також представники з братніх республік нашої країни та гості з Болгарії, Німецької Демократичної Республіки, Чехословаччини, Польщі, Угорщини.

На пленарному засіданні з вступним словом до присутніх звернувся голова оргкомітету конференції, ректор Київського державного університету, чл.-кор. АН УРСР М. У. Білій, який підкреслив історичне значення Перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні, що переконливо довела життєздатність і незламність першої в світі соціалістичної держави.

На пленарному засіданні були заслухані доповіді директора Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, чл.-кор. АН УРСР В. І. Юрчука «Комуністична партія — натхненник і організатор перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні», зав. кафедрою наукового комунізму КДУ, д. філос. н., проф. В. Г. Антоненка — «Суспільний і державний лад Союзу РСР — основа перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні», декана факультету міжнародних відносин та міжнародного права КДУ, д. і. н., проф. Г. М. Цветкова «Міжнародне значення перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні», д. і. н., проф. кафедри історії КПРС Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при КДУ М. О. Буцька — «Актуальні питання критики буржуазної історіографії Великої Вітчизняної війни». На пленарному засіданні з доповіддю «Перемога СРСР над фашизмом і народно-демократичні революції в країнах Центральної і Південно-Східної Європи» виступив проф. Лейпцігського уні-

верситету ім. Карла Маркса (НДР) Е. Кальбе.

Перший день роботи конференції закінчився переглядом документального фільму «Дорогами мужності», створеного Клубом революційної, бойової і трудової слави КДУ разом з університетською кіностудією навчальних фільмів.

Наступного дня конференція продовжувала свою роботу на засіданнях трьох секцій: першої — «Комуністична партія — натхненник і організатор перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні», другої — «Суспільний і державний лад Союзу РСР — основа перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні» та третьої — «Міжнародне значення перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні».

В роботі секцій взяло участь понад 200 науковців. Було заслухано 59 доповідей та повідомлень, які викликали живий інтерес учасників. Серед них слід відзначити доповіді: «Комуністична партія — організатор єдності фронту і тилу, армії і народу у Великій Вітчизняній війні» (д. і. н., в. о. проф. КДУ Г. Г. Письменний); «Військово-політичне значення героїчної оборони Одеси» (д. і. н., проф. Одеського вищого морського училища С. А. Вольський); «Керівництво Комуністичної партії боротьбою трудящих на тимчасово окупованій радянській території» (зав. сектором Інституту історії АН БРСР, д. і. н., проф. А. Й. Залеський); «Ленінський комсомол — бойовий помічник партії в інтернаціональному і патріотичному вихованні молоді радянського тилу» (д. і. н., проф. Ленінградського інституту точної механіки і оптики І. З. Захаров); «Вклад учених Київського державного університету в наукову розробку історії Великої Вітчизняної війни» (зав. кафедрою історії КПРС Інституту підвищення кваліфікації при КДУ, д. і. н., проф. П. М. Шморгун); «Радянська держава в роки Великої Вітчизняної війни» (д. і. н., проф. Інституту держави і права АН УРСР В. М. Терлецький); «Робітничий клас — вирі-

шальна сила перебазування промисловості в роки Великої Вітчизняної війни» (д. е. н., проф. КДУ І. С. Ястремський); «Діяльність Комуністичної партії України по залученню жінок до відбудови народного господарства у визволених районах республіки» (к. і. н. Ю. М. Трофим'як, Тернопільський педінститут); «Перемога СРСР у Великій Вітчизняній війні і утворення світової системи соціалізму» (д. і. н., проф. КДУ К. О. Джеджула); «Міжнародний комуністичний рух в роки другої світової війни» (к. і. н., доц. КДУ М. Г. Язвінський); «Визвольна місія Радянської Армії у Чехословаччині 1944—1945 рр.» (д. і. н., проф. КДУ А. Ф. Кізченко); «Визволення Радянською Армією спільно з Військом Польським земель братньої Польщі» (зав. відділом Інституту історії АН УРСР, головний редактор «Українського історичного журналу», д. і. н. П. М. Калениченко); «Подвиг радянського народу у Великій Вітчизняній війні—невичерпне джерело патріотичного та інтернаціонального виховання студентської молоді» (к. і. н., доц. КДУ Г. М. Кривошея).

З великою увагою були заслухані доповіді гостей з вузів братніх соціалістичних країн, зокрема, «Всесвітньо-історичне значення перемоги СРСР у Великій Вітчизняній війні» (проф. Братиславського університету ім. Я. Коменського М. Йіргес, ЧССР); «Чехословацько-радянські відносини в період другої світової війни» (доц. університету ім. Я. Пуркіне Й. Колейка, Брно, ЧССР); «Бойова дружба чехословацького і радянського народів у період визволення Чехословаччини» (доц. університету ім. Я. Пуркіне Ф. Майнш, Брно, ЧССР); «Перемога Радянського Союзу над фашизмом та її значення в розвитку національно-визвольних рухів» (проф. Лейпцігського університету ім. К. Маркса Г. П'ятца, НДР); «Роль радянської військової адміністрації в демократичних перетвореннях на території НДР у 1945—

1949 рр.» (проф. Лейпцігського університету ім. К. Маркса Г. Андерс, НДР); «Початковий період угорської народної революції за даними нових досліджень» (д-р Дебреценського університету ім. Л. Комута А. Фехер, УНР); «Дружба і братерське співробітництво болгарського та радянського народів в боротьбі за визволення Болгарії від фашизму» (ст. викл. Інституту культосвітпрацівників П. Стоянов, Варна, НРБ); «Участь Війська Польського в розгромі фашизму на заключному етапі другої світової війни» (проф. Ягеллонського університету А. Подраза та д. і. н., доц. Ягеллонського університету З. Лукавський, Краків, ПНР).

Підводячи підсумки роботи конференції, керівники секцій М. М. Матвійчук, В. Г. Антоненко і Г. М. Цветков відзначили творчий характер дискусій, глибину теоретичних розробок проблем, цікаві ґрунтовні висновки. Разом з тим на конференції було зауважено, що такі питання, як засоби Комуністичної партії та Радянської держави по дальшому зміцненню обороноздатності нашої країни напередодні війни, керівництво партії Радами, профспілками, комсомолом та іншими громадськими організаціями, трудовий подвиг радянського народу в тилу ще недостатньо висвітлені в науковій літературі і потребують дальшого поглиблення та узагальнення.

Учасники конференції ознайомились з тематичною виставкою літератури, присвяченою великому подвигу радянського народу у боротьбі з фашизмом, а також одержали підготовлений науковою бібліотекою бібліографічний показник рекомендованої літератури з теми «Велика Вітчизняна війна радянського народу 1941—1945 рр.».

Після закінчення конференції для її учасників було організовано подорож на командний пункт І Українського фронту в с. Ново-Петрівці.

В. В. Волинець

РЕСПУБЛІКАНСЬКА НАРАДА ПРАЦІВНИКІВ МУЗЕЇВ З ПРИВОДУ ВИСВІТЛЕННЯ ПОДВИГУ РАДЯНСЬКОГО НАРОДУ У ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ

18—19 лютого 1975 р. в актовому залі Українського державного музею Великої Вітчизняної війни (м. Київ) Міністерство культури УРСР провело республіканський семінар-нараду директорів державних музеїв на тему «Музеї Української РСР до 30-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.». В його роботі взяли участь директори і завідувачі відділами історії радянського суспільства державних музеїв, відповідальні працівники Міністерства культури

УРСР, науковці-історики, філологи, співробітники республіканського Товариства охорони пам'яток історії та культури.

Присутні заслухали доповіді: «Критика сучасної буржуазної історіографії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.» — проф. кафедри історії КПРС Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті, д. і. н. М. О. Буцька; «Антинародна діяльність українських буржуазних націоналістів у роки Великої Вітчизняної війни 1941—

1945 рр.» — ст. наук. співроб. Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, к. і. н. В. П. Чернявського; «Братерська дружба народів Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.» — керівника групи по вивченню проблем історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, к. і. н. В. М. Нем'ятого; «Музей Української РСР до 30-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.» — заст. міністра культури УРСР І. Т. Буланого; «Відоображення в експозиції музею керівної ролі Комуністичної партії — організатора і натхненника Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.» — директора Українського державного музею Великої Вітчизняної війни Г. С. Кирилюк.

Обговорюючи доповіді, директори державних історичних та історико-краєзнавчих музеїв республіки поділилися досвідом роботи. Вони показали, як відбито в експозиції керівну роль Комуністичної партії в роки війни, які матеріали добираються для висвітлення патріотичного й інтернаціонального виховання трудящих у світлі рішень XXIV з'їзду КПРС, як здійснюється в музеях науково-дослідна та збиральницька робота з теми Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр., військово-шефська діяльність, науково-методична та практична допомога музеям закладам на громадських засадах у підготовці й святкуванні 30-річчя Перемоги над німецько-фашистськими загарбниками.

Виступи музеєзнавців були побудовані на конкретних матеріалах. Ось, наприклад, директор Харківського історичного музею М. А. Воеводін, висвітлюючи екскурсійну та лекційну роботу закладу, розповів, що у них з тематики історії соціалістичного будівництва розроблено і проводяться 26 екскурсій, у тому числі п'ять тематичних з Великої Вітчизняної війни. За останні роки Харківський музей організував понад 200 зустрічей відвідувачів з ветеранами війни і праці, Героями Радянського Союзу і Героями Соціалістичної Праці. Колектив науковців-музеєзнавців здійснює значну позамузейну роботу. До 30-річчя Перемоги над фашистськими загарбниками у Харкові й області прочитано більш як 3 тис. публічних лекцій, створено пересувний лекторій і виставку матеріалів війни.

Співробітництво юних істориків-краєзнавців одеських середніх шкіл з міським історико-краєзнавчим музеєм показав його директор М. М. Пустовойтенко. Зокрема, червоні слідопити Іллічівської школи № 1 минулого року знайшли пляшку в землі Сухого лиману, у ній — зжовклилий лист тяжкопораненого солдата-автоматника С. Крутикова, датований 14 квітня 1944 р. Воїн звертався до одеситів і тепло дякував за допомогу, ділився враженнями про

штурм Пересипа, визволення с. Олександрівки війнами 248-ї стрілецької дивізії (Одеської, а згодом Берлінської). В експозиції музею є камінь з фундаменту рейхстагу. Це дарунок ветеранів Одеському історико-краєзнавчому музею.

Кожний обласний музей вносить свою частку у вивчення історії минулої війни. Своєрідними засобами добираються все нові й нові матеріали, досліджуються невідомі сторінки про ратні діла радянських воїнів у тому чи іншому краї нашої республіки. Науковці Вінницького краєзнавчого музею, розповів його директор І. І. Заєць, простежили за бойовими діями 5-го Вінницького штурмового авіакорпусу, в складі якого визволяв Вінничину нині двічі Герой Радянського Союзу, льотчик-космонавт Г. Т. Береговий.

У музеї до 8 березня 1975 р. було створено виставку «Жінки-вінничанки — учасниці Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.», що її відвідало кілька тисяч чоловік. При закладі постійно працюють обласний та міський університети культури й естетичних знань, діють лекторії: «Цих днів не змовкне слава», «Ім'я твоє вічно житиме в пам'яті нащадків», «Видатні люди Поділля». Для військових працює лекторій «Шануй і знай край, де служиш».

Яскраву картину інтернаціональної єдності трудящих у боротьбі проти німецько-фашистських загарбників намалювала у своєму виступі завідувача Соколівським музеєм радянсько-чехословацької дружби (Зміївський район Харківської області) О. І. Коваленко. Під Соколовим бойове хрещення отримала чехословацька військова частина під командуванням генерала Людвіка Свободи. Навесні 1943 р. за Соколів першому іноземному громадянину (посмертно) надпоручику Отакару Ярошу було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. 86 чехів і словаків нагороджені орденами і медалями нашої країни.

Музей шомісяця відвідують 15—20 тис. чол. (а він розташований у селі). Екскурсоводи — учні-комсомольці місцевої школи ім. Отакара Яроша проводять екскурсії мовою відвідувачів (російською, українською, англійською, чеською, польською, німецькою і т. д.). Понад 15 років Соколівський музей був народним, а нині — державний. Це визнання його великої діяльності з патріотичного та інтернаціонального виховання трудящих. Поруч з музеєм — парк «Дружба». Древа там висаджені на честь пам'ятних дат у житті радянського та чехословацького народів, а також посаджені каштани Густавом Гусаком, Людвіком Свободою, тричі Героєм Радянського Союзу О. І. Покришкіним, двічі Героєм Радянського Союзу О. Ф. Федоровим, військовим аташе ЧССР В. Райхлом. Музей відвідало уже понад мільйон чоловік, у тому числі — близько 10 тис. з Чехословаччини, понад 1000 відвідувачів з інших зарубіжних країн. У книзі відгуків — записи, крім російською і українською, мо-

вами англійською, французькою, іспанською, німецькою, японською, арабською, загалом понад 70 мовами світу. На честь 25-роковин визволення Чехословаччини від німецько-фашистських загарбників теплого листа до жителів Соколова і музейних працівників надіслав тодішній Президент ЧССР, Герой Радянського Союзу Людвік Свобода.

З великою увагою на нараді-семінарі були також вислухані виступи директорів музею історії Корсунь-Шевченківської битви М. Д. Гулала, Кrasнодонського музею «Молода гвардія» В. Н. Боровикова та багатьох ін.

Як показав семінар, у роботі музеїв є певні недоліки. Так, зустрічаються експозиції, де події війни висвітлюються локально, без урахування загальноісторичних етапів боротьби. Трапляються часом і пору-

шення історичної періодизації війни, а подекуди замало експонатів, що розкривають дружбу радянських народів, єдність і згуртованість навколо Комуністичної партії.

Фрагментарно висвітлено в окремих музеях, наприклад, у Кіровоградському й Житомирському, інтернаціональну дружбу в роки війни, трудові подвиги радянських людей в тилу, перебудову економіки країни на воєнний лад.

Важливе місце на семінарі зайняли питання дальшого вдосконалення діяльності музеїв. Нарада-семінар, безперечно, — корисна і плідна для музеєзнавців республіки. Для них було організовано кількогадинне практичне заняття в експозиції Українського державного музею Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.

А. С. Василенко

* * *

ЗАГАЛЬНІ ЗБОРИ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР

19—20 березня ц. р. відбулися Загальні збори Академії наук Української РСР, у роботі яких взяли участь академіки і члени-кореспонденти АН УРСР, керівники, секретарі партійних організацій та наукові співробітники академічних установ, представники наукової громадськості. Учасники зборів підбили підсумки наукової діяльності Академії за 1974 рік, всебічно обговорили завдання завершального року дев'ятої п'ятирічки.

Вступним словом Загальні збори відкрив президент АН УРСР академік Б. Є. Патон. Учені Академії наук УРСР, відзначив доповідач, вирішуючи завдання, поставлені XXIV з'їздом КПРС перед радянською наукою, головні зусилля спрямували на виконання соціалістичних зобов'язань, одержали вагомий результат у багатьох галузях фундаментальних наук, провели значну роботу по впровадженню наукових досліджень у народне господарство.

Звітний період характеризується далішим кількісним та якісним зростанням установ нашої Академії, зміцненням її матеріально-технічної бази. На сьогодні у складі АН УРСР нараховується 81 науково-дослідна установа, де працює понад 56 тис. чол., у тому числі 12 тис. наукових співробітників, серед них: 120 академіків і 175 членів-кореспондентів, 807 докторів і 5373 кандидатів наук.

Наукові установи АН УРСР працювали над розробкою 256 проблем з природничих і суспільних наук. Дослідження виконувалися майже з двох тисяч тем, з яких завершено 524, одержано понад тисячу рішень про видачу авторських свідоцтв на винаходи, опубліковано близько 500 монографій і тематичних збірників.

Вчені АН УРСР, включившись у Всесоюз-

не соціалістичне змагання, внесли вагомий вклад у розвиток багатьох напрямів науки, прискорення науково-технічного прогресу, виконання завдань дев'ятої п'ятирічки. За важливі дослідження в галузі органічної хімії акад. АН УРСР О. В. Кірсанову присуджена Ленінська премія. Велика група учених стала в 1974 р. лауреатами Державних премій СРСР і УРСР.

На зборах були вручені дипломи Президії АН УРСР науковцям, удостоєним премій імені видатних учених України, і медалі молодим ученим та студентам за кращі наукові праці.

Проаналізувавши досягнення та недоліки у діяльності АН УРСР за 1974 р., Б. Є. Патон далі зупинився на завданнях, які стоять перед Академією на 1975 рік.

Багатотисячний колектив АН УРСР, сказав він, з ентузіазмом сприйнявши Звернення Центрального Комітету КПРС до партії, до радянського народу, спрямовує всі зусилля на виконання і перевиконання планів наукових досліджень та соціалістичних зобов'язань на 1975 рік. Перед ученими-суспільствознавцями нині стоять ще відповідальніші завдання і, насамперед, розробка актуальних проблем соціально-економічного і духовного розвитку нашого суспільства, становлення радянського народу як нової історичної спільності людей, поглиблювати дослідження актуальних питань марксистсько-ленінської філософії, економіки, права, всебічно розкривати переваги соціалістичного способу життя, надавати аргументовані критичні буржуазні, буржуазно-націоналістичні, ревізіоністські й сіоністські псевдонаукові доктрини і концепції.

В обговоренні доповіді взяли участь академіки АН УРСР В. П. Васильєв,

П. Г. Костюк, Р. Є. Кавецький, Л. М. Литвиненко, С. І. Субботін, І. М. Федорченко, академік ВАСГНІЛ І. І. Лукінов, члени-кореспонденти АН УРСР В. Г. Бар'яхтар, О. В. Богатський, О. О. Кремньов, В. В. Панасюк, Г. В. Самсонов, А. Г. Шевелєв, доктори наук С. М. Ковальченко, Г. Х. Мацука, кандидат технічних наук А. О. Чвертко.

Директор Інституту історії АН УРСР, чл.-кор. АН УРСР А. Г. Шевелєв у своєму виступі розповів про хід підготовки таких колективних фундаментальних досліджень, як багатотомна «Історія Української РСР», «Радянський народ — нова історична спільність людей», «Критика буржуазних, буржуазно-націоналістичних і ревізіоністських концепцій сучасного суспільного розвитку», праць про історичні зв'язки і непорушну дружбу українського народу з братніми народами Союзу РСР.

Підготовка 8-томної «Історії Української РСР» стала можливою лише завдяки значним досягненням учених в галузі історичної науки, досвіду, який нагромадили наші історики під час створення колективних монографій протягом останніх років. Ця колективна праця стане синтезом історичних досліджень в республіці за роки Радянської влади. Настав час, заявив А. Г. Шевелєв, об'єднати зусилля вчених технічних, природничих і суспільних наук для створення фундаментальних комплексних досліджень.

Загальні збори затвердили звіт про діяльність Академії наук Української РСР у 1974 р. і прийняли відповідну постанову. В ній вказувалося, що головним завданням установ Академії наук є дальший розвиток фундаментальних і прикладних досліджень, вдосконалення управління науко-

вими розробками, використання всіх резервів для підвищення їх ефективності, впровадження досягнень науки і техніки в народне господарство.

20 березня перед учасниками зборів виступили визначні вчені республіки: акад. АН УРСР О. І. Кухтенко — «Сучасні завдання комплексної автоматизації виробництва», чл.-кор. АН УРСР І. О. Дзевєрін — «Ленінський принцип партійності та літературна критика», чл.-кор. АН УРСР В. Д. Братусь — «Медицина і науково-технічний прогрес», акад. АН УРСР О. К. Антонов — «Перспективи застосування нових матеріалів у літакобудуванні», акад. АН УРСР Ю. С. Ліпатов — «Полімерні композиційні матеріали», в яких знайшли відображення стан і перспективи наукових досліджень з актуальних проблем, шляхи дальшого підвищення ефективності наукового пошуку, прискорення темпів науково-технічного прогресу.

На завершення роботи збори розглянули організаційні питання. З метою підвищення рівня роботи економічних установ, поліпшення координації наукових досліджень та прискорення впровадження їх результатів у народне господарство прийнято рішення створити при Академії наук УРСР Відділення економіки. Зважаючи на це, внесено відповідні зміни до статуту академії. Збори затвердили також директорів ряду інститутів АН УРСР.

У роботі Загальних зборів Академії наук Української РСР взяли участь член Політбюро, секретар ЦК Компартії України О. А. Титаренко, заступник Голови Ради Міністрів УРСР О. О. Бурмистров, завідувачі відділами ЦК Компартії України, керівники ряду республіканських міністерств і відомств.

І. В. Хміль

ЗАГАЛЬНІ ЗБОРИ ВІДДІЛЕННЯ ЕКОНОМІКИ, ІСТОРІЇ, ФІЛОСОФІЇ ТА ПРАВА АН УРСР

17 березня ц. р. відбулися загальні збори Відділення, на яких з доповіддю про підсумки наукової діяльності суспільствознавчих установ за минулий рік виступив академік-секретар Відділення, акад. АН УРСР Б. М. Бабій. Керуючись історичними рішеннями XXIV з'їзду КПРС про дальший розвиток суспільних наук, зазначив він, вчені-історики зосередили свої зусилля на дослідженні актуальних проблем історичної науки, зокрема, соціалістичного і комуністичного будівництва в СРСР, насамперед, основних закономірностей історичного розвитку Української РСР, української історіографії та джерелознавства, зарубіжної історіографії про сучасне і минуле України, історії і культури стародав-

нього населення нашої республіки, а також на дослідженні історії європейських соціалістичних країн, закономірностей розвитку міжнародного робітничого і національно-визвольного руху.

Зокрема, основним завданням Інституту історії АН УРСР у звітному році, зазначив далі доповідач, було підготувати багатотомну «Історію Української РСР». У роботі цієї фундаментальної праці беруть участь 129 вчених республіки, у тому числі 71 науковий співробітник інституту. Авторські колективи достроково підготували рукописи III і IV томів, а матеріали I тому вже готуються до здачі у видавництво «Наукова думка».

Водночас науковці інституту завершили

дослідження ряду інших тем з вітчизняної та зарубіжної історії. За результатами досліджень підготовлено й опубліковано ряд монографій, наукових збірників та статей. Зокрема, питанням історичних зв'язків і непорушної дружби українського народу з братніми народами СРСР присвячено нещодавно опублікований другий том книги «Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР». Боротьба трудящих за національну незалежність, проти колоніалізму широко висвітлена в колективній монографії «У боротьбі за ліквідацію колоніалізму», яка відзначена премією ім. Д. З. Мануйльського. В дослідженні «Розквіт економіки і культури Північної Буковини (1940—1970 рр.)», яке підготували чернівецькі науковці на основі архівних матеріалів та друкованих джерел, висвітлюються соціалістичні перетворення на території Північної Буковини після воз'єднання її з Українською РСР, показано боротьбу трудящих краю проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни.

Успішно виконали план експедиційних робіт археологи республіки. Науковці Інституту археології АН УРСР, відділу археології Інституту суспільних наук та Одеського археологічного музею провели 39 експедицій, під час яких виявили значний археологічний матеріал, що має важливе наукове значення для дослідження соціально-економічного та культурного розвитку стародавнього населення нашої країни. За матеріалами археологічних експедицій, проведених у минулі роки, науковці археологічних установ Відділення опублікували ряд монографій, серед яких колективна праця «Стародавнє населення Прикарпаття і Волині (Первісний лад)» та монографія О. П. Черниша «Палеоліт і мезоліт Придністров'я».

Історики академічних установ брали участь в організації та проведенні наукових конференцій, сесій, нарад, семінарів. Зокрема, науковці Інституту історії АН УРСР були організаторами та активними учасниками конференцій, присвячених 30-річчю визволення України від німецько-фашистських загарбників.

Великі й відповідальні завдання, зазначив на закінченні доповідач, стоять перед вченими академічних установ в завершальному році п'ятирічки. Зокрема, зусилля вчених-істориків повинні бути спрямовані на дальше творче поглиблення марксистсько-ленінського вчення про революційно-перетворюючу роль робітничого класу, невпинне зростання керівної і спрямовуючої ролі Комуністичної партії на сучасному етапі комуністичного будівництва, законності розвитку національних відносин, процесів становлення і розвитку світової соціалістичної системи.

В обговоренні звітної доповіді взяли участь директор Інституту археології АН УРСР І. І. Артеменко, директор Інституту суспільних наук АН УРСР

В. П. Чугайов, заст. директора Інституту історії АН УРСР І. С. Слабеев.

Науковці Інституту історії та інших суспільствознавчих академічних установ, зазначив І. С. Слабеев, значну увагу приділяли розробці колективних праць «Радянський народ — нова історична спільність людей» та «Критика сучасних буржуазних, буржуазно-націоналістичних і ревізіоністських «теорій» суспільного розвитку». У співдружності з істориками Москви, Білорусії та Молдавії вчені Інституту історії АН УРСР працювали над розробкою праць про історичні зв'язки і дружбу українського народу з іншими братніми народами Радянського Союзу. Зараз, сказав далі промовець, інститут розгортає підготовку до відзначення славної річниці в історії нашої країни — 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. До цієї дати готується ряд великих колективних та індивідуальних монографій. Водночас науковці інституту проводять підготовку до відзначення 70-річчя першої російської революції 1905—1907 рр. та 150-річчя повстання декабристів.

Значно зросли масштаби археологічних досліджень у республіці. Як відзначив у своєму виступі директор Інституту археології АН УРСР І. І. Артеменко, у минулому році на території України працювали близько 100 археологічних експедицій, в тому числі 28 — інститутських. Крім співробітників інституту, в експедиціях брали участь археологи університетів, педінститутів і музеїв республіки, а також археологи з братніх республік Радянського Союзу. В 1974 р. значна увага приділялася проведенню охоронних археологічних досліджень на новобудовах України. Було досліджено десятки поселень, сотні курганів різних епох. Одержано нові, цінні для науки матеріали з історії та культури стародавнього населення України.

Великий інтерес для історичної науки становлять багаті скіфські поховання, виявлені при розкопках курганів Запорізької, Миколаївської і Херсонської областей, в яких знайдено золоті ювелірні прикраси і зброю скіфських воїнів. Вперше на території України, зокрема в Кримській області, досліджені багаті сарматські поховання з унікальними золотими та іншими предметами перших століть нової ери.

В цілому матеріали, одержані під час археологічних розкопок в минулому році, дають змогу по-новому розглядати ряд важливих проблем історії України далекого минулого.

В роботі зборів взяли участь зав. відділом науки та учбових закладів ЦК Компартії України Ф. М. Рудич, відповідальний працівник цього ж відділу І. І. Темненко та заст. завідуючого науки та учбових закладів Київського обкому Компартії України С. М. Круглов.

С. С. Гермаківський

ПРЕМІЯ ІМЕНІ Д. З. МАНУЇЛЬСЬКОГО ЗА КНИГУ «У БОРОТЬБІ ЗА ЛІКВІДАЦІЮ КОЛОНІАЛІЗМУ»

19—20 березня ц. р. в Києві відбулися Загальні збори Академії наук Української РСР. На зборах було підведено підсумки діяльності наукових установ за минулий, 1974 р., всебічно обговорено завдання по підвищенню ефективності наукових досліджень.

До цієї події за традицією було приурочено вручення дипломів Президії Академії наук УРСР науковцям, нагородженим преміями імені видатних вчених України. Премію імені Д. З. Мануїльського присуджено авторському колективу монографії «У боротьбі за ліквідацію колоніалізму. Зовнішньополітична боротьба Радянського Союзу за остаточну ліквідацію колоніалізму та участь у ній Української РСР», яка вийшла в минулому році у видавництві «Наукова думка». До складу редакційної колегії цієї праці ввійшли д. і. н., проф. С. М. Пархомчук, акад. АН УРСР А. Д. Скаба, міністр закордонних справ УРСР Г. Г. Шевель, чл.-кор. АН УРСР А. М. Шлепаков. Монографія написана науковцями Інституту історії АН УРСР С. М. Пархомчуком, Д. М. Філіпенком та І. Ф. Черніковим у творчій співдружності із співробітниками інших наукових установ АН УРСР, Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка та працівниками Міністерства закордонних справ УРСР Г. М. Биковим, А. О. Бойком, Г. Ю. Бувайликом, А. М. Зленком, Ю. К. Качуренком, М. Й. Лозюком, Ю. М. Мацейком.

У книзі показано видатну роль Радянського Союзу в боротьбі за ліквідацію сис-

теми колоніалізму, а також висвітлено зовнішньополітичну діяльність Української РСР в ООН та інших міжнародних організаціях, спрямовану на підтримку країн, що розвиваються, зміцнення їх національного суверенітету, боротьбу з расизмом і неокolonіалізмом, забезпечення прав і свобод людини, за утвердження справедливих принципів міждержавних відносин. Монографія «У боротьбі за ліквідацію колоніалізму» дістала високу оцінку наукової громадськості нашої республіки, про що переконливо свідчать відгуки на неї в пресі («Комуніст України», 1974, № 9, стор. 90—93; «Вісник Академії наук Української РСР», 1974, № 10, стор. 105—107 та ін.). Автори рецензій відзначили високий ідейно-теоретичний рівень праці, ґрунтовний аналіз цілого ряду проблем, висвітлених з марксистсько-ленінських позицій, гостру полемічність дослідження, глибоку наукову аргументованість.

19 березня, в день відкриття Загальних зборів, президент Академії наук УРСР акад. Б. Є. Патон в урочистій обстановці вручив дипломи Президії АН УРСР членам авторського колективу монографії, які внесли найбільший вклад у її написання, — зав. відділом історії країн зарубіжного Сходу Інституту історії АН УРСР, д. і. н., проф. С. М. Пархомчуку та ст. наук. співробіт. цього відділу, к. і. н. І. Ф. Чернікову. Заступнику постійного представника Української РСР в ООН, к. і. н. Ю. М. Мацейку диплом буде вручено пізніше, після його повернення із закордонного службового відрядження.

В. І. Нагайчук.

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ

28 лютого 1975 р. на засіданні Об'єднаної вченої ради з спеціальності «Історія Кіпрс» Київського ордена Леніна державного університету ім. Т. Г. Шевченка відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук доцентом кафедри історії Кіпрс природничих факультетів Київського державного університету В. П. Хижняком на тему: «Ідейно-виховна робота партійних організацій України на селі (1959—1970 рр.)».

Офіційними опонентами виступили: д. і. н., проф. М. В. Рубан, д. і. н. П. П. Бачинський, д. і. н., проф. О. М. Вербіло. В обговоренні взяли участь д. і. н., проф. Ю. Ю. Кондуфор і д. і. н., проф. В. В. Горак.

Опоненти одностайно відзначили наукову і політичну актуальність дисертації

В. П. Хижняка, її високий теоретичний рівень і практичну цінність. Дисертація В. П. Хижняка — одна з перших узагальнюючих праць, присвячених ідейно-виховній роботі партійних організацій на селі в 1959—1970 рр. Опоненти підкреслили, що автор зробив детальний історіографічний огляд літератури з даної проблеми, переконливо викрив вигадки ревізіоністів про ідейно-виховну діяльність партійних організацій на селі за досліджуваний період.

Виступаючи відзначили також, що в своїй дисертації В. П. Хижняк, керуючись марксистсько-ленінською методологією, зробив глибокий та всебічний аналіз процесів і явищ, які відбуваються на сучасному етапі комуністичного будівництва. Дисертаційна праця написана на основі творів класиків марксизму-ленінізму, рі-

шень партії та уряду. В ній використано значну кількість нових архівних, газетних та інших матеріалів, тому вона, на думку опонентів, є вагомим внеском в історіографію комуністичного будівництва. З даної теми В. П. Хижняк опублікував 18 праць, серед яких монографія, брошура, статті в наукових збірниках та журналах.

Вчена рада відзначила, що в дисертації, монографії та в інших публікаціях В. П. Хижняка використано цілий ряд нових фактичних даних, зроблено ґрунтовні узагальнення щодо поліпшення і вдосконалення ідейно-політичного виховання трудящих, тому ці матеріали слід використовувати надалі в пропагандистській і масово-політичній роботі, а також при вивченні курсів історії КПРС та наукового комунізму.

Об'єднана вчена рада одностайно ухвалила присудити В. П. Хижняку вчений ступінь доктора історичних наук.

В. І. Червінський

* * *

28 березня 1975 р. на засіданні Вченої ради Інституту історії АН УРСР відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук старшим науковим співробітником відділу історії Великої Вітчизняної війни Інституту історії АН УРСР, лауреатом Державної премії Української РСР М. В. Ковалем на тему: «Громадсько-політична діяльність трудящих Української РСР в період Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.)».

Офіційними опонентами виступили: академік АН УРСР, Заслужений діяч науки УРСР, зав. відділом Інституту історії АН УРСР М. І. Супруненко, д. і. н., проф. Академії суспільних наук при ЦК КПРС А. Ф. Юденков, д. і. н., проф., зав. кафедрою історії КПРС і політекономії Київського медичного інституту М. І. Кравчук. В обговоренні взяли участь д. і. н., проф. М. З. Данилюк та д. і. н., проф. М. О. Буцько.

Опоненти дали позитивну оцінку науковому дослідженню М. В. Ковалю, в якому розглянуто широке коло питань: керівництво Комуністичною партією всією багатогранною діяльністю робітників, колгоспників, службовців у державних, громадських, зокрема, оборонних організаціях; масові патріотичні рухи на допомогу Червоній Армії і громадські шефські зв'язки фронту з тилом; масово-політичні кампанії і відзначення радянських свят;

допомога радянської громадськості партійним та державним органам в справі залучення західних областей УРСР в єдине русло суспільно-політичного життя всієї Радянської країни; зарубіжні зв'язки Української РСР; соціально-політичне і духовне єднання та взаємодопомога братніх народів Радянського Союзу; всенародна боротьба під керівництвом партійного підпілля за збереження соціально-політичних і духовних підвалин соціалістичного способу життя в умовах фашистської окупації і т. ін.

Всі найважливіші проблеми дослідження висвітлені автором на широкій документальній основі. М. В. Коваль використав фонди багатьох центральних і місцевих партійних, державних та відомих архівів.

У своїх виступах опоненти відзначили наукову значимість, політичну актуальність дисертації, її високий теоретичний рівень і практичну цінність. Вони, зокрема, підкреслили, що в праці М. В. Ковалю вперше в історіографії так широко і ґрунтовно висвітлюється політична активність трудящих Української РСР, що відіграла велику роль у зміцненні обороноздатності Радянської країни, посиленні збройної боротьби проти німецько-фашистських загарбників як на фронтах, так і на тимчасово окупованій фашистами території. З теми дослідження М. В. Коваль опублікував 56 наукових праць, серед яких 4 монографії.

Дисертація дістала позитивну рецензію Сектору історії СРСР періоду Великої Вітчизняної війни Інституту історії СРСР АН СРСР. На автореферат надійшли відзиви з кафедри історії КПРС Московського державного педагогічного інституту ім. В. І. Леніна, кафедри історії КПРС Вищої партійної школи при ЦК КПРС, проблемної групи з історії Великої Вітчизняної війни Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу ІМЛ при ЦК КПРС, д. і. н., проф. М. І. Семиряги, д. і. н., проф. П. П. Андреева, кафедри історії радянського суспільства Київського держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка, кафедри історії Української РСР Львівського держуніверситету ім. І. Я. Франка, відділу теоретичних проблем національних відносин і пролетарського інтернаціоналізму Інституту філософії АН УРСР, кафедри історії держави і права Харківського юридичного інституту.

Вчена рада Інституту історії АН УРСР ухвалила присудити М. В. Ковалю вчений ступінь доктора історичних наук.

Т. С. Першина

ВІКТОР АНДРІЙОВИЧ ЖЕБОКРИЦЬКИЙ

29 березня 1975 р. на 69 році життя помер відомий радянський історик, доктор історичних наук, професор Київського ордену Леніна державного університету ім. Т. Г. Шевченка Віктор Андрійович Жебокрицький.

В. А. Жебокрицький народився 2 травня 1906 р. в с. Чапаєвка Таращанського району на Київщині в родині селянина-бідняка. У 1931 р. закінчив робітфак і був прийнятий на історичний факультет Київського університету. Ще навчаючись у вузі, В. А. Жебокрицький почав викладати нову історію та історію СРСР у вечірніх вузах Києва. У 1940 р. захистив кандидатську дисертацію.

Коли спалахнула Велика Вітчизняна війна, В. А. Жебокрицький добровольцем пішов на фронт, брав участь у боях проти фашистських загарбників.

З 1945 р. до останніх днів свого життя В. А. Жебокрицький працював у Київському державному університеті. Лекції Віктора Андрійовича, глибокі за змістом і майстерні за формою, залишали незабутнє враження у студентів. Крім університету, він викладав історію міжнародних відносин у Вищій партійній школі при ЦК Компартії України. Протягом 1947—1955 рр. поєднував викладацьку діяльність з роботою старшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР.

В. А. Жебокрицький вніс значний вклад у розвиток радянської історичної науки. Його перу належить близько 150 наукових праць, в тому числі ряд монографій. У 1962 р. за дослідження «Болгарія напередодні і в період Балканських воєн 1912—1913 рр.» йому було присуджено вчену ступінь доктора історичних наук.

Наукова діяльність В. А. Жебокрицького була багатогранною. В його науковому доробку — дослідження про І Інтернаціонал, Паризьку комуну, Велику Жовтневу соціалістичну революцію та її вплив на народи слов'янських країн, про окремі питання історії України, серія яскравих біографічних нарисів про видатних револю-

ціонерів, зокрема, Г. Димитрова, Д. Благоева, А. Бебеля, Д. Гарібальді. Але центральне місце в його наукових дослідженнях займають питання історії Болгарії, національно-визвольного руху на Балканах, соціалістичного будівництва у НРБ, дружби між народами СРСР і Болгарії.

В. А. Жебокрицький багато зробив для розвитку радянського слов'янознавства, був активним учасником союзних та республіканських славистичних конференцій. Під його керівництвом та за безпосередньою участю було видано перший на Україні підручник «Історія південних і західних слов'ян».

Із створеної В. А. Жебокрицьким наукової школи істориків-балканістів вийшло чимало відомих вчених. Він підготував понад 20 кандидатів наук, які зараз працюють у вузах і наукових закладах нашої республіки й Узбекистану.

Віктор Андрійович був членом редколегій «Українського історичного журналу», республіканських наукових збірників «Питання нової та повітної історії», «Українське слов'янознавство», був також членом правління Українського відділення Товариства радянсько-болгарської дружби.

За успішну наукову, педагогічну та громадську діяльність В. А. Жебокрицький був нагороджений орденом «Знак Пошани». Болгарський уряд нагородив його «Орденом Кирила і Мефодія» I ступеня.

Світла пам'ять про В. А. Жебокрицького, видатного радянського вченого, чуйну і скромну людину, назавжди збережеться в серцях тих, хто знав його і працював разом з ним.

Редакційна колегія і редакція «Українського історичного журналу» глибоко сумують з приводу смерті незмінного члена редколегії журналу, професора Київського університету, доктора історичних наук Віктора Андрійовича Жебокрицького і висловлюють щире співчуття родині покійного.

Технічний редактор Л. М. Кравченко.
Коректор П. О. Пляшков.

БФ 01038. Здано до складання 30.IV 1975 р. Підписано до друку 18.VI 1975 р. Папір друкарський № 2. Формат 70×108¹/₁₆. Друк. аркушів 10,0. Обліково-видавн. аркушів 15,43. Умовно-друк. аркушів 14,0. Зам. К-74. Тираж 6497. Ціна 40 коп.

Друкарня вид-ва «Київська правда», Київ, вул. Леніна, 19.
«УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ» № 6 (на українському мові). Ежемесячный общественно-политический журнал. Адрес редакции: Киев-1, ул. Кирова, 4. Издательство «Наукова думка», Киев, Репина, 3. Типография издательства «Київська правда», Киев, ул. Леніна, 19. Печ. физ. листов 10,0. Условно-печ. листов 14,0. Учетно-изд. листов 15,43. Тираж 6497. Зак. К-74. Цена 40 коп.

РЕЗЮМЕ

В. Е. Романцов. Рабочий класс Украинской ССР в период развитого социализма. — На основе анализа приводимых материалов автор исследует закономерности изменений, происходящих в составе рабочего класса республики, которые объективно обуславливают дальнейшее возрастание его ведущей роли в экономической и общественно-политической жизни нашего общества на современном этапе строительства коммунизма.

Ю. В. Бабко, М. Г. Безпалко. Создание и развитие партийных органов пропаганды (1920—1941 гг.). — На основе анализа архивных материалов и документальных источников авторы освещают малонисследованный в историко-партийной литературе вопрос о создании и развитии органов руководства партийной пропагандой в годы социалистического строительства.

А. К. Волощенко, О. А. Парасунько. Первая пролетарская организация в России. — В статье на документальной и литературной основе освещается возникновение и деятельность первой рабочей организации в России 70-х годов XIX века. В ней подчеркивается, что на программных положениях «Южнороссийского союза рабочих» отразилось влияние устава I Интернационала, что впервые в истории рабочего движения России «Союз» выдвинул требование борьбы за политические свободы, свержение самодержавия, провозгласил объединение рабочих во имя революции, пропагандировал принципы интернационализма.

В. И. Стрельский. — Отбор фактов при историческом исследовании в свете ленинской теории познания. — Одним из коренных вопросов методологии исторического исследования, его теории и логики является вопрос о подходе к отбору фактического материала как основе выводов и обобщений.

Марксистско-ленинская методология в противовес буржуазно-идеалистическому, произвольному, волюнтаристскому отношению к фактам и источникам разработала строго научные критерии их отбора, которые обеспечивают подлинную объективность исторического исследования. Об основных из этих критериев рассказывается в статье.

SUMMARIES

V. E. Romantsov. Working Class of the Ukrainian SSR in the Period of Developed Socialism.—On the basis of the analysis of the given materials the author studies regularities in changes taking place in the structure of the working class of the republic. These changes determine the further increase in the leading role of the working class in economic, social and politic life of our society at the present stage of Communism construction.

Yu. V. Babko, M. G. Bezpalko. Creation and Development of Party Organs of Propaganda (1920—1941).—Analyzing the archival materials and documentary sources, the authors elucidate the problem insufficiently studied in historical and party literature concerning the creation and development of organs for quiding party propaganda in the years of socialist building.

A. K. Voloshchenko, O. A. Parasun'ko. The First Proletarian Organization in Russia.—On the basis of documentary and literature data, the article deals with the origin and activity of the first workers organizations in Russia of the 70s of the 19th century. It is emphasized that the Rules of the 1st International influenced program propositions of the "Yuzhnorussky Soyuz Rabochikh" (South-Russian League of Workers); the "League", first in the history of the working movement in Russia advanced the demand of struggle for political liberties and overthrow of autocracy, called the workers for unity in the name revolution, propagandized the principles of internationalism.

V. I. Strelsky. Selection of Facts in the Process of Historical Research in the Light of Lenin's Theory of Knowledge.—The problem on the approach to the selection of facts as a basis of conclusions and generalizations is one of fundamental problems of the historical study methodology, its theory and logic. The Marxist-Leninist methodology, in contrast to the bourgeois-idealistic, arbitrary, voluntarist relation to facts and sources, developed strictly scientific criteria of their selection, which ensure the true objectivity of a historical research. The main criteria are dealt with in the article.